

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZLƏRİN AKSENT TIPLƏRİ
(EKSPERİMENTAL FONETİK TƏDQİQAT)**

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ Qocayeva Şəhla Mikayıl qızı

Elmi rəhbər: _____ f.e.d., prof. Fərman Hüsən
oğlu Zeynalov

BAKI – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. Müasir dilçilikdə söz vurğusunun nəzəri məsələləri	10
1.1. Ümumi qeydlər	10
1.2. German dilçiliyində vurğu probleminin qoyuluşu və izahı	15
1.3. İngilis dilində söz vurğusunun aspektləri	28
1.3.1. Söz vurğusunun təbiəti	28
1.3.2. Söz vurğusunun yeri	33
1.3.3. Söz vurğusunun dərəcələri və sözlərin aksent tipləri	44
II FƏSİL. Müasir ingilis dilində sözlərin aksent-ritmik strukturu	61
2.1. Söz vurğusunun xarici və ingilis mənşəli ikikomponentli sözlərdə yeri.....	61
2.2. İki və çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik strukturu	72
2.3. Söz vurğusunun söz birləşməsi və mürəkkəb sözlərdə yeri.....	79
2.4. Söz vurğusunun üçkomponentli birləşmələrdə aksent strukturu..	87
2.5. Dörd və daha çox komponentli birləşmələrin aksent strukturu ...	90
III FƏSİL. Müasir ingilis dilində sözlərin aksent tiplərinin eksperimental- fonetik təhlili	95
3.1. Eksperimentin aparılması metodikası	96
3.2. İngilis dilində çoxhecalı sözlərin tələffüzündə aksent-ritmik strukturun formalaşmasında melodik komponentin – əsas tonun tezliyinin rolu	99
3.3. Çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik strukturun formalaşmasında intensivlik parametrinin rolu	115
3.4. Çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik strukturunda temporal komponentin rolu	128
NƏTİCƏ	137
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	141
ƏLAVƏLƏR	155

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Məlum olduğu kimi, dil vahidi olan sözlərin və söz formalarının ifadə tərəfi fonemlərlə və onların maddi qabığınyı təşkil edən danışıq səsləri ilə məhdudlaşmır. Buraya digər fonetik ifadə vasitələrinin və fonoloji vahidlərin daxil edilməsi vacib sayılır. R.Yakobson və M.Həleyə görə, fonemlərdən əlavə dilin fonoloji sisteminə digər vahidlər də daxil edilməzsə, dilin fonoloji sistemi tam və düzgün təsvir edilə bilməz. Bu dilçilər fərqləndirici əlamətləri inherent (fonemə daxilən xas olan əlamət) və prosodik olmaqla iki yerə ayırırlar [118, s. 235]. Prosodik elementlər, ünsürlər də fonemlər kimi təşkilədiçi və fərqləndirici funksiyaya malikdir. N.S.Trubetskoya görə, distinktiv, fərqləndirici səs əlamətləri yalnız “azad”, sərbəst deyilən vurğu, yəni zahirən sözlərdə yeri şərtlənməyən və yəqin ki, söz mənasını fərqləndirən vurğu nəzərdən keçirilə bilər [25, s. 259]. Bu baxımdan ingilis dilində söz vurğusu “azad”dır və distinktiv tələblərə uyğun gəlir. Seqment fonemlərdən fərqli olaraq, prosodik elementlər xətti ardıcılıqla düzülür. Onlar seqment fonemlər üzərinə düzülür və onlarla birlikdə müəyyən funksiyalar yerinə yetirir. Dildə vurğu, ton, uzunluq, intensivlik prosodik elementlər hesab edilir [136, s.169]. Qeyd edilməlidir ki, dilin ən mühüm və mərkəzi vahidi sözdür. Hər bir sözün və söz formalarının dildə mövcudluğunu, mənə yükünü təmin edən bir sıra elementlərin olması vacib sayılır. Sözlərin və söz formalarının dil vahidi və fonetik söz kimi funksiya yerinə yetirməsi üçün, ilk öncə, onların daxili elementlərinin birliyi olmalıdır. Sözlərin bütöv bir leksik-qrammatik vahid kimi tamlığın formalaşması dildə mühüm prosodik element olan vurğu və onun akustik əlamətlərinin daşıyıcıları vasitəsilə yerinə yetirilir.

Məlum olduğu kimi, dilin fonoloji yarusunda üç səviyyə fərqləndirilir: prosodik, fonem, variant, yaxud fonetik səviyyə. Bu səviyyələr qarşılıqlı əlaqədə olub mürəkkəb struktur formalaşdırır. Prosodik səviyyə aktiv bir faktor kimi fonem səviyyəsinə təsir göstərərək fonetik səviyyədə fonemlərin allofonlarını, variantlarını yaradır. Prosodik, yaxud supraseqment səviyyə özü bir sistem təşkil edir. O, bir tərəfdən, aşağı səviyyənin elementləri (fonem və variantlar) ilə, digər tərəfdən daha yüksək səviyyədə olan fonoloji və qrammatik yarusla əlaqə yaradır. Odur ki, prosodik

vahidlər, ünsürlər dil strukturunda xüsusi mövqe tutur. Qrammatik kateqoriyaların eksponenti olan prosodik vahidlər, eyni zamanda fonem səviyyəsinin çoxformalı variantlarını ifadə edir. Prosodik vahidlər digər hər hansı fonoloji fakt kimi sözdən kiçik olmayan vahid kəsiyində başa düşülə bilər. Dilin mərkəzi vahidi olan söz bütün səviyyələrdə – leksik, morfoloji, sintaktik, fonoloji – təşkeledici əlamətləri ilə müəyyən edilir. Odur ki, söz fonologiyasına morfoloji və sintaktik sözün korrelyatı kimi baxılır [115, s. 6].

Vurğunun əsas funksiyası onda ifadə olunur ki, o, (yəni müxtəlif dərəcəli vurğular) fonemləri (allofonları) müəyyən kəmiyyət daxilində birləşdirərək sözün və söz formalarının daxili elementlərinin birliyini yaradır, onları bir səs kompleksində birləşdirərək sözü, birləşməni bütöv bir vahidə çevirir, onların leksik-semantik məzmununu və qrammatik formasını müəyyənləşdirir və onların qavranılmasını təmin edir. Vurğu sözlərin və birləşmələrin ümumi akustik obrazını yaratmaqla sözlərin və söz formalarının səddini təyin edir. Prosodik elementlər, o cümlədən vurğu sözü həm fonoloji, həm də morfoloji vahid kimi formalaşdırır. Məsələn, ingilis dilində sərbəst söz vurğusu sözləri və birləşmələri fonoloji vahid kimi formalaşdırırsa, rus dilində sərbəst vurğu sözləri morfoloji vahid kimi formalaşdırır. Azərbaycan dilində vurğu sözləri fonoloji vahid kimi formalaşdırırsa, sinharmonizm onları morfoloji vahid kimi formalaşdırır [5, s. 12]. Odur ki, vurğu sözlərin və söz birləşmələrinin fonetik quruluşunun əsas və ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu baxımdan ədəbi dilin tələffüz normaları anlayışına dilin fonetik quruluşunun bütün komponentləri, o cümlədən sözlərin və söz formalarının aksent strukturu və s. daxil edilir [5, s. 5].

Tanınmış ingilis fonetisti R.Kinqdon səhv vurğu ilə intonasiyanı müqayisə edərək yazır: *“In a strongly stressed language like English, where vowel quality is so frequently influenced by the presence or absence of stress, wrong stressing disguises words far more effectively than does wrong intonation”* [41, XI]. *Vurğunun iştirakı, yaxud yoxluğu saıtlərin keyfiyyətinə daima təsir göstərən ingilis dili kimi güclü vurğuya malik olan bir dildə səhv vurğu səhv intonasiyaya nisbətən sözləri daha çox təsirli dərəcədə təhrif edir.* Bütün bu deyilənlər göstərir ki, müasir ingilis dilində sözlərin və söz formalarının ayrılmaz və əsas komponentlərdən biri olan vurğunun

sözə, söz formalarına, mürəkkəb sözlərə və birləşmələrə münasibətinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilinin aksentoloji sistemi möhkəm sabitliyi ilə xarakterizə olsa da, bu sabitlik tədricən dəyişmələrə məruz qala bilər. Belə dəyişmələrə bir fakt kimi müasir ingilis dilinin amerika variantında sözlərin aksent strukturunda baş verən dəyişmələri, ingilis dilinin Britaniya (BBC) variantında çoxhecalı söz və söz formalarında, mürəkkəb sözlərdə və s. müşahidə edilən aksentoloji dəyişmələri qeyd etmək olar. Qloballaşan müasir dünyada ingilis dili, demək olar ki, bütün sahələrdə işlək bir dünya dilinə çevrilmişdir. Bu gün ingilis dili istər Britaniya adalarında, istərsə də bu dilin amerika variantında, eləcə də ingilis dili milli variantlarında regionlaşmağa və sosiallaşmağa məruz qalır və bu dilin aspektləri, xüsusilə fonetik-fonoloji, bütövlükdə seqment və supraseqment səviyyələr üzrə spesifik-lokal əlamətləri özündə ehtiva edir ki, bunlar bu ünsiyyət prosesində anlamada çətinlik yaradır. Araşdırmalar göstərir ki, hal-hazırkı vəziyyətdə, hətta Britaniya adalarının özündə ənənəvi tələffüz norması (*Ümumi qəbul edilmiş tələffüz norması olan RP arxaik adından əl çəkmək vaxtı artıq çatmışdır. Ümumi qəbul edilmiş tələffüz norması – RP*) modelindən uzaqlaşma prosesi baş verir. Bu uzaqlaşma prosesi ingilis dilinin həm seqment, həm də supraseqment səviyyələrində müşahidə edilir. Qeyd edək ki, bu uzaqlaşma prosesi, fikrimizcə, sözlərin və söz formalarının aksent tiplərindən yan keçə bilməz. Bununla əlaqədar D. Counzrun tələffüz lüğətinin (1917) 16 və 17-ci (2006) nəşrinin tərtibçiləri (P. Rouç, C. Hatmən və C. Setə) lüğətin girişində yazırlar: “For this edition a more broadly-based and accessible model accent for British English is represented, and pronunciations for one broadly conceived accent of American English have been added. The time has come to abandon the archaic name “Received Pronunciation”. The model is used for British English is what is referred to as BBC English, that’s the pronunciation of professional speakers employed by the BBC as newsreaders and announcers on BBC1 and BBC2 television, the World Service and BBC Radio 3 and 4, as well as many commercial broadcasting organizations [151, V]. *Bu nəşrdə Britaniya ingilis dili üçün daha geniş kütləyə əsaslanan və əldə edilə bilən tələffüz təqdim edilir və tələffüzlər içərisində geniş başa düşülən anlaşılanlardan biri olan ingilis dilinin Amerika variantı əlavə edilmişdir.*

Ümümqəbul edilmiş tələffüz norması olan RP arxaik adından əl çəkmək vaxtı artıq çatmışdır. Britaniya ingilis dili üçün işlədilən bu model BBC ingiliscəsinə əsaslanır. Bu, o tələffüzdür ki, BBC1 və BBC2 televiziyasında, Dünya Xidməti və BBC 2 və 3 radiosunda, eləcə də bir çox ticarət kommersiya yayım təşkilatlarında işə götürülmüş peşəkar diktorların və natiqlərin tələffüzünə əsaslanır. Mövzunun aktuallığı bir də onunla şərtləndirilə bilər ki, son dövrlər ingilis dilində nəşr olunan tələffüz lüğəti ilə əvvəllər nəşr olunmuş D.Counzun tələffüz lüğətinin köhnə nəşrləri, habelə digər leksikoloji (istər ölkəmizdə, istərsə də xaricdə) lüğətlərdə ingilis dilində çoxhecalı sözlərdə, xüsusilə qüvvətli prefiksləri olan sözlərdə və s. vurğunun yeri, dərəcələri və heca bölgüsü baxımından kifayət qədər fərqlər müşahidə olunur. Digər tərəfdən, ingilis dilində sözlərin aksent tiplərinə dair verilən məlumatlar [110; 181; 186] sözlərin bu günkü aksent strukturu və tipləri ilə ciddi uyğunsuzluq təşkil edir.

Qeyd edək ki, Britaniya ingiliscəsinin BBC tələffüz normasına və modelinə əsaslanması özünün bir sıra xüsusiyyətləri ilə səciyyəvidir. Bu tələffüz modeli ingilis dilində danışan bütün insanlar (yalnız İngiltərədə deyil, həm də onun sərhədlərindən kənarında) tərəfindən düzgün, ədəbi tələffüz və mədəni nitq kimi qavranılır. Ünsiyyətin baş tutması üçün onun bu xüsusiyyəti əhəmiyyətli mənə kəsb edir. İngiltərədə tədrisin dili ilə onun tələffüzü arasında əlaqə mövcuddur. Belə ki, tədrisdə BBC tələffüzünün işlədilməsi məhz yüksək təhsil və tədrisdən xəbər verir və ingilis dilində təhsil alan, eləcə də danışan hər bir kəs tələffüzün bu modelinə dərinlən yiyələnmişlər. Öz verilişlərini bütün dünyaya yayımlayan BBC radiostansiyası uzun illərdir ki, tələffüzün məhz bu növündən istifadə edir. Bunlarla yanaşı, bu tələffüz modeli hər bir ərazi və sosial dialektə aid olmadığı üçün bütün dialekt və sosial xüsusiyyətlərdən məhrumdur. Nəticə etibarilə, bu tələffüz modeli nitqin fəaliyyəti üçün dilin qalan səviyyələrinin üslubi variasiya əsasında işlədilməsinə şərait yaradır.

Beləliklə, mövzunun aktuallığı ingilis dilinin aksentoloji sistemində dəyişmələrin müşahidə edilməsi, D.Counzun “Tələffüz lüğəti”nin köhnə nəşrləri ilə, istər xaricdə, istərsə də ölkəmizdə nəşr olunan leksikoloji lüğətlərdə ingilis dilində çoxhecalı və qüvvətli prefiksi olan sözlərdə vurğunun yeri, dərəcələri və heca bölgüsü baxımından kifayət qədər fərqlərin olması, ingilis dilində sözlərin aksent tiplərinə

dair verilən məlumatlarla (modellərlə) BBC tələffüz modeli əsasında nəşr olunan yeni tələffüz lüğətində sözlərin aksent strukturu və aksent tipləri arasında olan ciddi uyğunsuzluqların olması amilləri ilə şərtləndirilə bilər.

İngilis dilində söz vurğusunun müxtəlif aspektlərinə, bütövlükdə onun aksentoloji xüsusiyyətlərinə dair müxtəlif yanaşmalar, fikir və mülahizələr ingilis fonetistlərinin (D.Counz, R.Kinqdon, O'Konnor, A.Gimson, P.Leydfoged, D.Fray, D.Kristal, H.Giqerix, P.Rouç və b.) və postsovet germanistlərinin (V.Vitomskaya, V.A.Vasilyev, Q.P.Torsuyev, O.Dikuşina, A.L.Traxterev, A.M.Antipova, M.A.Sokolova, E.A.Qlikina, V.Karnevskaya, Y.A.Dubovski, F.Veysəlli, S.F.Leontyeva, T.Vrabel və b.), habelə Azərbaycan fonetistlərinin (A.Axundov, S.Babayev, F.H.Zeynalov) əsərlərində yer alır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində söz vurğusunun aksent tiplərinə dair, Q.P.Torsuyevin tədqiqat işi istisna olmaqla, xüsusi tədqiqat işinə rast gəlinmir. Q.P.Torsuyev D.Counzun tələffüz lüğətinin on birinci nəşri əsasında ingilis dilində sözlərin on bir aksent tipinə malik olduğunu göstərir və onun gəldiyi nəticələr bugünkü müasir ingilis dili sözlərinin aksent quruluşu ilə uyğunsuzluq təşkil edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini ingilis dilində iki və çoxhecalı sözlər, iki və çoxkomponentli mürəkkəb və mürəkkəb ixtisar sözlər təşkil edir, tədqiqatın predmetini həmin sözlərin aksent strukturunun və aksent tiplərinin təhlilindən əldə edilən biliklərin sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi müasir ingilis dilində iki və çoxhecalı sözlər, iki və çoxkomponentli mürəkkəb və mürəkkəb ixtisar sözlərin aksent-ritmik strukturunun araşdırılması və onların prosodik strukturu əsasında sözlərin aksent tiplərinin aşkar edilməsindən və onların modelləşdirilməsindən ibarətdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqat işinin qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- müasir dilçilikdə sözün aksent strukturu ilə bağlı nəzəri məsələləri izləmək;
- müasir germanistikada vurğuya dair mövcud fikir və mülahizələri öyrənmək;
- ingilis dilində söz vurğusunun aspektlərini nəzərdən keçirmək;
- tərkibində prefiks və suffiks olan sözlərin vurğuya münasibətini müəyyənləş-

dirmək;

- ingilis dilində iki və çoxkomponentli mürəkkəb və mürəkkəb ixtisar sözlərin aksent-ritmik strukturunu araşdırmaq;

- ingilis dilində söz vurğusunun dərəcələrini dəqiqləşdirmək;

- eksperimental-fonetik təhlil əsasında ingilis dilində sözlərin aksent tiplərini aşkarlamaq və modelləşdirmək.

Tədqiqatın metodları. Hər bir tədqiqatda istifadə olunan metodlar əsasən həmin tədqiqatın qarşısına qoyulmuş məqsəd və vəzifələrlə şərtlənir. Bu baxımdan tədqiqat işində müşahidə, linqvistik təsvir və eksperimental-fonetik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqata cəlb edilən dil materialları “Praat” proqramı ilə kompyuterdə təhlil edilərək vurğulu, vurğusuz və zəif vurğulu hecaların akustik göstəriciləri aşkara çıxarılmış və alınan nəticələr əsasında ingilis dilində sözlərin aksent tiplərinin aşkarlanmasına və modelləşdirilməsinə cəhd edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Çağdaş ingilis dilində sözlərin aksent strukturu ilə vaxtilə çap olunan lüğətlərdə və dərsliklərdə verilmiş məlumatlar arasında müəyyən qədər uyğunsuzluqlar vardır.

2. İngilis dilinin aksentoloji sistemi möhkəm sabitliyi ilə xarakterik olsa da, zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliyə məruz qalır.

3. İngilis dilində söz vurğusunun təbiətinə dair hələ də ziddiyyətli fikirlər mövcuddur.

4. Müasir ingilis dilində sözlər və söz formaları vurğunun yerinə və dərəcələrinə görə müəyyən kəmiyyətdə aksent tiplər formalaşdırır.

5. Müasir ingilis dilində hər bir aksent tip hecaların sayından və vurğunun yerindən asılı olaraq, müxtəlif aksent-sillabik strukturlarda reallaşır.

6. İngilis dilində iki və çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik strukturuna təsir edən meyillər və faktorlar mövcuddur.

7. Çağdaş ingilis dilində çoxhecalı, ikikomponentli və çoxkomponentli mürəkkəb və mürəkkəb ixtisar sözlər yalnız bir əsas (güclü) vurğu ilə reallaşır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Qeyd edilməlidir ki, ingilis dilində nəşr olunan leksikoloji lüğətlərdə (istər ölkəmizdə, istərsə də xaricdə) ingilis dilində çoxhecalı

sözlərdə, o cümlədən tərkibində qüvvətli prefiks olan sözlərdə, habelə mürəkkəb və mürəkkəb ixtisar sözlərdə vurğunun yeri və dərəcələri baxımdan ciddi fərqlər özünü göstərir. Digər tərəfdən, vaxtilə ingilis dilində sözlərin aksent tiplərinə dair verilən məlumatlarla müasir tələffüz lüğətdə verilən məlumatlar arasında aksent-struktur baxımından uyğunsuzluq müşahidə edilir. Yuxarıda deyilənlərin məntiqi məzmununu və D.Counzun tələffüz lüğətinin 17-ci nəşrinin tərtibçilərinin (P.Rouç və b.) fikir və mülahizələrini əsas tutaraq ingilis dilində sözlərin aksent tiplərini eksperimental-fonetik metod ilə aşkarlayıb, modelləşdirilməsinə ilkin olaraq cəhd edilməsi tədqiqatın elmi yeniliyi kimi dəyərləndirilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. İşin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarət ola bilər ki, çağdaş ingilis dilinin aksentoloji sistemində mövcud biliklərin dərinləşməsinə və bu sistemdə bəzi mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirilməsində, habelə digər dillərdə də oxşar tədqiqatların aparılmasında müəyyən əhəmiyyət kəsb edə bilər ki, bunu da tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti kimi hesab etmək olar. Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat işindən əldə edilən nəticələr ingilis dilinin fonetikasını və fonologiyasını, habelə leksikologiyasını üzrə yazılan dərsliklərdə, dərs vəsaitlərində, fonetika və fonologiya üzrə aparılan mühazirə, seminar məşğələlərində istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin ayrı-ayrı fəsiləri barədə ADU-nun İngilis dilinin fonetikasını kafedrasında müzakirələr aparılmış, Beynəlxalq və Respublika elmi konfranslarında məruzələr edilmiş, habelə müxtəlif jurnallarda məqalələr çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin fonetikasını kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir. Giriş – 7 səhifə, 14.227 işarə, I fəsil – 51 səhifə, 97.574 işarə, II fəsil – 34 səhifə, 60.278 işarə, III fəsil – 42 səhifə, 60.226 işarə, nəticə – 4 səhifə, 6.548 işarə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı – 14 səhifə,

19.642 işarədən ibarət olmaqla, dissertasiyanın ümumi həcmi 154 səhifə, 261,049 işarədir.

I FƏSİL

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ SÖZ VURĞUSUNUN

NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Ümümi qeydlər

Məlum olduğu kimi, dilin əsas funksiyası hər hansı bir məlumatı verməkdən ibarətdir. Ünsiyyətin baş tutması üçün verilən məlumatın dərk edilməsi əsas şərtidir. Ünsiyyət isə əsasən səslər vasitəsilə həyata keçirilir. Dil səslərinin (fonemlərin) isə ayrılıqda heç bir mənası yoxdur. Sözlərin əmələ gəlməsi üçün səslərin birləşməsi vacibdir. Səslər müəyyən tərkibdə birləşərək sözləri yaradır, sözlər də müəyyən məfhumları ifadə edir. Elə buna görə də dildəki vahidlər mənə ifadə edib-etməməsinə görə iki yerə bölünür: 1) müəyyən mənə ifadə etməyən vahidlər; buraya fonemlər və hecalar aid edilir; 2) müəyyən mənə ifadə edən vahidlər; buraya sözlər, morfemlər, sintaqmlar, cümlələr aid edilir.

Dildə əsas prosodik hadisələr vurğu və intonasiya hesab olunur. Vurğu beynəlxalq termin kimi “aksent” də adlanır. “Vurğu” anlayışı geniş mənada heca vurğusu anlayışını da özündə ehtiva edir. Belə ki, söz və heca vurğusunun mahiyyətini, xüsusiyyətlərini və təzahür formalarını öyrənən dilçiliyin bölməsi “aksentologiya” termini ilə ifadə edilir [1, s. 12].

Praqa fonoloji məktəbinin nümayəndələri vurğunu heca yaradan saitə ayrılmaz əlaməti kimi qəbul edirlər. R.Yakobson rus dilində vurğulu və vurğusuz saitlərə müxtəlif fonem kimi baxır. Q.Quqeneym və A.Sommerfeilt saitləri vurğulu və vurğusuz olmaqla iki sistemə bölürlər. Qərb dilçiləri vurğunu fonemin əsas əlaməti kimi qəbul edirlər. Məsələn, M.Svodeş üç növ fonem tipi fərqləndirir: fraza fonemi, heca fonemi (fonem) və yaxud fonem vurğusu, nəhayət, xüsusi fonemlər. N.S.Trubetskoya görə, vurğu tək bir saitə yox, hecanın əlamətidir. O, müxtəlif

dillərdə və dialektlərdə vurğuya fonoloji nöqtəyi-nəzərdən yanaşır. Vurğulu və vurğusuz fonemlərin müxtəlif fonem olduğunu göstərir [35, s. 260].

Dil və nitq vahidlərinə münasibətinə görə vurğunun aşağıdakı növləri fərqləndirilir. Heca vurğusu (L.V.Şerba, M.Matuseviç), heca aksenti (L.R.Zinder, Y.Maslov), söz vurğusu, ritmik vurğu, sintaqm vurğusu və cümlə vurğusu kimi vurğu növü olduğu göstərilir. Dilçilik ədəbiyyatında ənənəvi olaraq fonetik vahid kimi heca vurğusu terminindən istifadə edilir. Heca vurğusu əsasən sözün də ölçüsüdür, çünki hər bir sözdə bir əsas heca vurğulu olur. Buna görə də nitq axınında neçə əsas heca vurğusu varsa, o qədər də əsas nitq hissəsi kimi işlənən söz olur. Dilçilik ədəbiyyatında heca vurğusu əvəzinə söz vurğusu termininin işlənməsi də məhz heca vurğusunun sözün ölçüsü olması ilə əlaqədardır. Bununla belə, heca vurğusu və söz vurğusu fərqli fonetik vahidlər kimi başa düşülür. L.R.Zinder heca aksentini (vurğusunu) hecanın tələffüz üsulu kimi müəyyənləşdirir və göstərir ki, hər dildə bir neçə belə üsul olur, lakin heca aksentinin varlığı o zaman qəbul edilir ki, onların arasındakı fərqi fonematik mənası olur, yəni fərqləndirici vəzifə daşıyır. Ton və ya intensivlik saiddən başlayıb bütün hecanın üzərinə yayılır. Odur ki, ton saiti deyil, bütün hecanı əhatə edir [81, s. 257].

Söz vurğusunun ikinci tipi dinamik, yaxud ekspirator vurğudur. Dinamik vurğu tipində vurğulu hecalar vurğusuz hecalarla müqayisədə vurğulu heca səs axınının güclü təzyiqli və yüksək əzələ gərginliyi ilə seçilir. Dinamik vurğulu dillərə roman dillərinin (ispan, italyan, fransız, portuqal və s.) hamısı, ingilis, alman, slavyan dillərinin çoxu aid edilir [29, s. 60].

Qeyd edək ki, elə dillər, o cümlədən İsveç, Norveç və s. vardır ki, həmin dillərdə dinamik vurğu ilə tonik vurğu eyni dərəcədə işlənir. Norveç dilində “axel”-çiyin və “axel” sözlərində vurğu oxşardır, lakin səs tonunun yüksəkliyinə görə fərqlidir [82, s. 259-260]. Lakin yapon dilində eyni səs tərkibinə malik olan sözlər yüksək və alçaq tonlarla fərqləndirilir. Belə ki, bu dildə eyni səs ardıcılığına malik olan /hana/ sözü bərabərsəviyyəli tonla ifadə edildikdə – burun, birinci heca yüksək tonla ifadə edildikdə – başlanğıc, ikinci heca yüksək tonla ifadə edildikdə – gül mənasını verir.

Vurğunun bir tipi də kəmiyyət vurğusudur. Bu vurğu tipi vurğulu saitin uzun

səslənməsi ilə digər hecalardan seçilməsi ilə xarakterizə olunur. L.V.Zlatausovaya görə, rus dilində vurğulu hecalar vurğusuz hecalardan nisbi uzunluqla fərqlənir. L.R.Zinder də qeyd edir ki, rus dilində vurğu əhəmiyyətli dərəcədə kəmiyyət vurğusudur [82, s. 263].

Bununla belə, dilçilərin qeyd etdiyi kimi, bu vurğu tipi (kəmiyyət) müstəqil, yəni dinamik, ya da avazlı (musiqili) vurğu olmadan heç bir dildə rast gəlinmir. Araşdırmalar göstərir ki, bu vurğu tipi çex, sloven, ingilis, alman və bir çox başqa dillərdə olduğu kimi uzun və qısa sait fonemlərin oppozisiyası ilə bir araya sığmır [29, s. 60-61].

Söz vurğusu ilə bağlı məsələlər içərisində vurğunun yeri və dərəcəsi aksentoloji baxımdan mühüm yer tutur. Bu və ya digər dildə sözdəki yerinə, lokallığına görə vurğu sabit və sərbəst olmaqla iki yerə ayrılır. Belə ki, söz vurğusu üçün əsas aksentoloji kateqoriya onun sabit, sərbəst və hərəkili olmasıdır. Bir sıra dillərdə, o cümlədən fransız, polyak, çex, macar, fin, eston, Azərbaycan, gürcü dillərində söz vurğusunun yeri sabitdir. Məsələn, fransız dilində əsas vurğu hər bir sözün sonuncu hecasına bağlanır. Polyak və gürcü dillərində vurğu penaltimitdir, yəni vurğu sonuncu hecadan əvvəlki heca üzərinə düşür. Çex, fin və eston dillərində vurğu sözün və söz formalarının ilk hecasının üzərinə düşür.

Sərbəst söz vurğusu isə sözlərdə və söz formalarında vurğunun müxtəlif hecaların üzərinə düşməsinə nəzərdə tutur. Sərbəst söz vurğusu ingilis, alman, rus Ukrayna, belarus, bolqar, litov, italyan və digər dillər üçün səciyyəvidir [29, s. 59-60]. Söz vurğusunun sərbəstliyi, hərəkiliyi sözün sillabik (heca) və morfoloji strukturu ilə bağlı ola bilər. Məsələn, polyak, türk, o cümlədən Azərbaycan dilində sözlərə şəkilçi artırıldıqda vurğu da avtomatik olaraq sözün son hecasının üzərinə keçir. Məsələn: ata', atalár, atalarín və s. Odur ki, Azərbaycan dilində vurğu yerinə görə sabit, həm də keçicidir. Morfoloji səviyyədə vurğunun sərbəstliyi, hərəkiliyi onunla bağlıdır ki, vurğu söz və söz formaları daxilində yerini dəyişməklə başqa bir qrammatik forma yaradır. Məsələn, рýки – yiyəlik hal, рýки' – adlıq hal, 'contrast – isim, con'trast – feil və s. Odur ki, morfoloji səviyyədə sərbəst vurğunun iki yarım tipi fərqləndirilir: sabit vurğu və keçici (dəyişkən) vurğu. Məsələn, rus dilində “ноша” (yük) – isminin bütün hallarında vurğu dəyişmir, sabit olaraq qalır: ноша, ноши, ноше, ношу, ношей, нош, ношам, ношами, ношам.

İngilis dilində də bir çox morfemlərin sözlərə artırılması vurğunun yerinə təsir göstərmir. Məsələn: 'wonder, 'wonderful, 'wonderfully, 'hurry, 'hurried, 'hurriedly və s.

Sərbəst vurğunun keçici, dəyişkən tipində vurğu müxtəlif qrammatik formaların və düzəltmə sözlərin müxtəlif hecalar üzərinə düşür. Məsələn, rus dilində: са́д, сады́, садово́д; ingilis dilində: 'active, ac'tivity, 'climate, clim'atic və s.

Söz vurğunun aksentoloji kateqoriya kimi xarakterizə edən amillərdən biri də onun dərəcəsidir. Müxtəlif vurğu tipləri (dinamik, musiqili, kəmiyyət, keyfiyyət) tələffüz normalarını özündə ehtiva edən müəyyən qanunauyğunluğun əlamətləri olan dillərdə, məsələn, ingilis, alman, Azərbaycan və s. dillərdə sözlərdəki hecalarda atrikulyator gərginliyin paylanması baxımından və enerji gücünün artması, azalması və zəifləməsi müxtəlif vurğu dərəcələri üçün şərait yaradır. Sözlərdə müxtəlif vurğu dərəcəsinin müəyyən enerji ilə paylanması hecaların artikulyator-akustik və perseptiv baxımdan fərqlənməsi, sözlərin aksent tipini və aksent-sillabik strukturunu yaradır. Söz vurğusuna malik olan dillərdə iki və üçhecalı sözlər əsasən bir vurğu ilə xarakterik olur. Lakin bir sözdə iki vurğulu hecanın olması da mümkündür. L.R.Zinderə görə, İsveç sözləri rus dili daşıyıcılarının qulaqlarında sanki iki vurğulu söz kimi səslənir. Oxşar hal alman dilində də müşahidə edilir. Belə ki, qüvvətli suffiksləri olan sözlər iki vurğu ilə səciyyəvi olur. Lakin rus dilində belə bir hal o qədər də vacib deyil. Məsələn: /poroxód/, /vodoprovoód/. Bu sözlər bir vurğuya malikdir, lakin /rádiolokásiya/, /elektroprovódkə/ sözləri iki vurğu ilə də tələffüz edilə bilər [82, s. 259].

İngilis dilində dörd vurğu dərəcəsi fərqləndirilir: qüvvətli (əsas), ikinci dərəcəli vurğu, bərabərsəviyyəli vurğu və zəif vurğu: 'recognize, as ,sim'ilation, 'mis a'pply və s. Amerika deskriptivistləri də dörd vurğu dərəcəsi fərqləndirirlər: əsas vurğu, ikinci dərəcəli vurğu, üçüncü dərəcəli vurğu, zəif vurğu [72, s. 41]. Alman dilində dərəcəsinə görə üç vurğu fərqləndirilir: vurğusuz, zəif vurğulu, qüvvətli vurğu. Zəif və güclü vurğu dərəcələri alman dilində çoxlu sayda olan mürəkkəb sözlər üçün xarakterikdir [82, s. 261].

A.Axundova görə, Azərbaycan dilinin söz formalarında (sözün şəkilçi qəbul etmiş formalarında), söz və qoşma birləşmələrində güc dərəcəsinə görə dinamik vurğunun iki növü müşahidə edilir: 1) baş (əsas və yaxud birinci dərəcəli) vurğu və 2)

köməkçi (əlavə və yaxud ikinci dərəcəli) vurğu [4, s. 281].

Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilində dərəcə baxımından baş (əsas) və ikinci dərəcəli vurğuların yerini belə müəyyənləşdirir: *“Azərbaycan dilində əlavə vurğu iki və üçhecalı sözlərin əksərən baş hecasında, üçdən artıq hecalı sözlərin isə bəzən baş hecasında, bəzən də sonrakı hecalarında olur. Çoxhecalı sözlərdə ancaq bir baş vurğu olur. Əlavə vurğu isə bir-birindən zəif olmaq şərti ilə, bir neçə (iki, hətta üç) ola bilər. Əlavə vurğular bəzən baş vurğudan qabaq, bəzən də sonra gələn hecalarda ola bilər. Məsələn, “müəyyənləşdirməkdədirlər” sözündə baş vurğu (də hecasında və üç əlavə vurğu (yən, dir, lər) hecalarında vardır”* [11, s. 158].

L.R.Zinderə görə, ümumfonetik planda vurğunun dərəcələri çətin ki, mümkün olsun o, yalnız fonoloji məna kəsb edə bilər, nəticə etibarilə, bu da ancaq hər bir dilin daxilində mümkündür [81, s. 261].

Vurğu ilə bağlı olan aksentoloji məsələlərdən biri də söz vurğusunun funksiyasıdır. Dilçilik ədəbiyyatında söz vurğusunun kulminativ-zirvə yaradıcı, kontrastiv, söztanıma, semantik-morfoloji, formafərqləndirici, söztəşkiledici, söz səddini təyinedici, sözfərqləndirici kimi funksiyalara malik olması qeyd edilir [5, s. 16]. Söz vurğusuna xas olan bu funksiyalar əsasən dillərdə vurğunun yeri (sabit və sərbəst) və dərəcələrindən asılı olur.

Bununla belə, ümumi fonetik-fonoloji planda söz vurğusunun elə funksiyaları vardır ki, onlar söz vurğusu olan, demək olar ki, bütün dillərdə özünü göstərir. Belə ki, söz vurğusunun söztəşkiledici (konstitutiv), yaxud kulminativ, sözfərqləndirici (distinktiv) və söztanıma (rekoqnitiv) kimi funksiyaları söz vurğusunun əsas funksiyaları kimi qəbul edilir [82, s. 258-260].

L.R.Zinder göstərir ki, söz vurğusunun əsas fonoloji funksiyası ondan ibarətdir ki, o da fonem kimi sözün səs qabığının vacib elementidir. Bu funksiyaları konstitutiv, yaxud söztanıma funksiyası adlandırmaq olar. Belə ki, rus sözləri olan /видет/, /мыло/, /синий/ yalnız fonem ardıcılığı ilə xarakterizə olunmur, onlar həm də vurğunun birinci hecada olması ilə xarakterikdir. Vurğunun ikinci hecaya keçirilməsi ilə bu sözlər alt-üst edilir və nəticədə rus dilinin fonemlərindən mənasız birləşmələr alınır [82, s. 260].

Vurğunun sözfərqləndirici (distinktiv) funksiyası yerinə görə söz vurğusu

sərbəst olan dillərdə müşahidə edilir. İngilis və rus dillərində vurğunun yerinə görə fərqlənən müəyyən qədər minimal söz cütləri vardır. Söz vurğusunun söztəşkiledici funksiyası onunla ifadə olunur ki, vurğu prosodik bir vasitə kimi sözlərin və söz formalarının daxilində nitq səslərini bir akustik səs obrazında, cildində birləşdirir, sözlərin xarici qabığını təşkil etməklə onları bir bütöv vahidə çevirir. Vurğu, vurğusuz və vurğulu hecaları ətrafında birləşdirərək sözün mənə mərkəzini yaradır. Vurğu sözləri, söz formalarını, söz birləşmələrini və mürəkkəb sözləri ayrıca bir leksik-qrammatik vahid kimi təşkil edir, onların aksent-ritmik strukturunu formalaşdırır. Sözlər yalnız fonemlərə görə deyil, həm də vurğu vasitəsi ilə qavranılıb tanınır. Odur ki, vurğu, fonemlərin təzahür formaları olan allofonlarla yanaşı, sözləri tanıma, dərk etmə, mənə, anlam formalaşdırıcı vasitələrdəndir.

Beləliklə, vurğunun nəzəri və aksentoloji xüsusiyyətlərinin təhlilindən belə bir nəticə hasil olur ki, vurğunun mahiyyətini sözlərdə və söz formalarında bir hecanın başqalarına nisbətən müxtəlif akustik vasitələrlə qabarıq verməsi, sadəcə olaraq hecaların akustik cəhətdən fərqləndirilməsi kimi başa düşmək qənaətləndirici deyildir. Vurğu fiziki təbiətə malik olsa da, o, linqvistik mahiyyət daşıyır. Belə ki, başqa fonetik elementlər kimi vurğu da öz fiziki keyfiyyətləri ilə qavranılır və bu zaman onun nitqin fonetik, qrammatik, leksik, üslubu və ritmik cəhətdən formalaşmasındakı rolu aşkar olunur.

1.2. German dilçiliyində vurğu probleminin qoyuluşu və izahı

Dilin, o cümlədən german dillərinin fonetik quruluşunun komponentləri içərisində vurğu mühüm yer tutur. Bu baxımdan heç də təsadüfi deyildir ki, “Ümumi fonetika” problemlərinin tədqiqi sahəsində tanınmış fonetist-dilçi alim L.R.Zinder dilin fonetik quruluşunun fonem komponentini və onun aspektlərini vurğuya bərabər tutur. Bununla əlaqədar o vurğulayır ki, söz vurğusunun əsas fonoloji funksiyası ondan ibarətdir ki, vurğu da fonem kimi, sözün səs cildinin məcburi, vacib elementidir. Bu funksiyayı söztəşkiledici və söztanıma funksiyası adlandırmaq olar [81, s. 259-260].

Dilçilik ədəbiyyatlarında sözə verilən təriflər müxtəlifdir: 1) söz öz səs tərkibi vasitəsilə əşyalar, proseslər, hadisələr və onlar arasındakı əlaqələr haqqında məfhumu ifadə edən ən kiçik, başlıca vahiddir [1, s. 244]. İ.V.Arnolda görə, söz dilin əsas vahidi olub, forma ilə məzmunun dialektik vəhdətidir [125, s. 31]. “Dilçilik ensiklopediyası”nda qeyd edilir ki, söz intuitiv verilən və adi danışmada işlənən əsas dil vahididir. Bu linqvistik mənbədə sözün ən çox yayılmış tərfi qeyd edilir: a) fonetik-fonoloji səviyyədə ən kiçik vurğu və sərhəd siqnalları (knaklaut, fasilə və s.) ilə ayrılıb götürülə bilən, yazıda isə boş yerdən boş yerə qədər məsafə tutan, tam formalaşmış dil vahididir; b) morfoloji səviyyədə qrammatik paradigmatik funksiyalarla təchiz edilmiş ən mühüm vahid; c) leksik-semantik səviyyədə söz ən kiçik nisbətən müstəqil mənə daşıyıcısıdır; ç) sintaktik aspektdə ən kiçik cümlədə yerini dəyişə və əvəz oluna bilən vahiddir [12, s. 239]. Sözə müxtəlif baxımdan yanaşılsa da, sözdə ardıcıl düzümlü səs kompleksi, leksik-semantik mənə, morfoloji struktur və potensial cümlə əlamətlərini özündə ehtiva edir. Bu baxımdan iki və çoxhecalı sözləri, eləcə də söz birləşmələri və mürəkkəb sözləri müşayiət edən vurğuda da fonem kimi həm leksik-semantik mənaları, qrammatik söz formalarını, söz birləşmələrini mürəkkəb sözlərdən fərqləndirən prosodik əlamətlər vardır.

İngilis fonetistləri R.Kinqdon, O’Konnor və başqaları belə bir faktı etiraf edirlər ki, ingilis dilinin tələffüz xüsusiyyətlərini öyrənərkən seqment fonemlərə nisbətən sözlərdə, o cümlədən söz birləşmələrində və mürəkkəb sözlərdə vurğunun yerinin düzgün qavranılmasına və səsləndirilməsinə daha çox əhəmiyyət vermək lazımdır. Belə ki, düzgün olmayan vurğu bir tərəfdən anlamı çətinləşdirir, sözlər və söz birləşmələr səhv salınır, digər tərəfdən, danışmada səhv intonasiyanın formalaşmasına gətirib çıxarır. R.Kinqdonun müşahidələri göstərir ki, qismən oxşar fonem tərkibinə malik olan birləşmələrin bir vurğu ilə tələffüzü marşruta satılan biletin səhv düşməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, iki vurğu ilə tələffüz edilməli olan “Camden Town” birləşməsi bir vurğu altında tələffüz edildiyindən bilet satan ingilis dil daşıyıcısının qulağı həmin birləşməni bir vurğulu söz kimi qavramış və nəticədə o, əcnəbi alman tələbəsinə “Kenzington station”ə bilet vermişdir [159, XI]

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, söz vurğusunu fonemə bərabər tutan L.R.Zinder

yazır ki, rus dili sözləri olan /vi'det'/, /mi'lo/, /si'niy/ yalnız fonem cərgəsi ilə deyil, həm də vurğunun birinci hecalarda olması ilə xarakterikdir. Belə ki, vurğunun ikinci hecalara keçirilməsi bu sözlərdəki rus dilinin fonem birləşmələrini mənasız birləşməyə çevirir. Bu deyilənlər sabit vurğusu olan dillərə də aiddir. Vurğunun başqa hecaya keçirilməsi sözü tamamilə tanınmaz edir, qavramanı çətinləşdirir, normal ünsiyyət aktını pozur [81, s. 259-260].

Bu baxımdan ünsiyyət yalnız fonemlərin və sözdə olan hecaların növbələşməsi ilə həyata keçirilmir. Ünsiyyət prosesində sözün normaya uyğun qavranılıb dərk edilməsində prosodik vasitələrin olması vacib hesab edilir. Prosodik vahidlərin rolu onunla müəyyənləşir ki, onlar sözün funksiya göstərməsində, yəni sözün fərqləndirilməsində, bütövlüyündə və fərdiliyində vacib, məcburi faktorlar kimi çıxış edirlər. Bu baxımdan R.Yakobson çox haqlı olaraq qeyd edir ki, dilin fonoloji sistemində fonemdən başqa, digər fonoloji vahidlər də daxil edilməzsə, dilin fonoloji sistemi tam və adekvat təsvir edilə bilməz [118, s. 92-93]. Odur ki, dilin ən mühüm və mərkəzi vahidi olan hər bir sözün linqvistik vahid kimi mövcudluğunu və məna yükünü, fonem birləşmələrindən və heca növbələşməsindən savayı, təmin edən bir sıra elementlərin olması vacibdir. Sözün müstəqil dil vahidi kimi funksiya göstərməsi üçün, onun daxili elementlərinin bir-biri ilə əlaqəsi və möhkəm birliyi olmalıdır. Sözlərin daxili elementlərinin birliyinin və onların linqvistik vahid kimi bütövlüyünü, fərdiliyini, digər sözlərdən fərqliliyinin təmin edilməsi prosodik üsürlərin vasitəsilə həyata keçirilir. Belə prosodik üsürlərdən biri də vurğudur. Vurğu intensivlik, səs tonunun yüksəkliyi, uzunluq kimi prosodik əlamətlərlə ifadə oluna bilər [5, s. 10]. N.S.Trubetskoya görə, vurğu prosodemik zirvə əmələ gətirməklə seçilməsi kimi müəyyənləşdirilə bilər: ekspirator güclənmə, ton səviyyəsinin yüksəlməsi, uzanma, müvafiq sait və samitlərin aydın və enerjili tələffüzü [35, s. 259].

Qeyd edək ki, vurğunun akustik təbiəti, prosodik vasitələrə (intensivlik, səs tonunun yüksəkliyi, uzunluq) müvafiq gəldiyindən “prosodika” anlayışının məzmununa toxunmaq lazım gəlir. Dilçilik mənbələrində “prosodiya” və “prosodema” terminləri ilə yanaşı, “prosodika” termini işlədilir.

Bununla əlaqədar L.R.Zinder yazır ki, “prosodika”, yaxud “prosodiya” termin-

ləri linqvistikada birmənəli işlədilmir. Bu terminlər adı altında fonemdən böyük olan vahidlərin bütün fonetik xarakteristikası başa düşülür [79, s. 257].

D.Kristal prosodik əlamətlərdən bəhs edərkən yazır ki, səsin əsas fizio-akustik xüsusiyyətləri linqvistik təsirlərin başlıca mənbəyidir və bu təsirlər, o cümlədən nitqin sürətinin və ritminin distinktiv işlədilməsi bütöv halda dilin prosodik əlamətləri kimi məlumdur [135, s. 169].

O.S.Axmanova “prosodiya” terminin iki mənada izah edir: 1) nitqin supraseqment xüsusiyyətlərinin ümumi adı (səs tonunun yüksəkliyi, uzunluq (kəmiyyət) və ucalıq (güc, amplituda); 2) nitqin üzvlənməsi vasitələri və prinsipləri haqqında təlim; nitqin hissələrinin birləşdirilməsi və üzvlənməsi; əsas tonun qalxması və enməsi (melodiya); güclü və zəif vurğuların qoyulması (dinamika); nitqin sürətinin nisbətən sürətli, yavaş tələffüzü (temp), tələffüzün arada kəsilməsi (pauza) [55, s. 367].

“İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə “prosodiya” termini nitqin seqmentüstü xüsusiyyətlərinin – tonun ucalığı, uzunluq, yüksəklik və vurğu kimi xüsusiyyətlərin ümumi adı kimi verilir. Bu anlayış həmin mənbədə nitqin üzvlənməsinin üsul və vasitəsilə, o cümlədən ahəng, əsas tonun yüksəlməsi və alçalması; dinamika – az, ya çox güclü vurğunun düzümü, sıralanması; nitqin nisbətən sürətli və yavaş tələffüzü, fasilə-tələffüzün arada kəsilməsi kimi izah edilir [1, s. 221].

“Dilçilik ensiklopediyası” lüğətində “prosodiya” termini prosodik vahidlərin (səsin tonunun, intensivliyin və zamanın) məcmusunu öyrənən dilçilik şöbəsi kimi izah edilir və eyni zamanda prosodiya ritmi, səsin sürətini, fasiləni və s. əhatə etdiyi qeyd edilir [12, s. 144].

Supraseqment səviyyəni həm də prosodiya, prosodika adlandırırlar, çünki antik və ondan asılı olan Avropa qrammatikalarında ilk dəfə vurğu fonetika-orfoqrafiya bölməsində deyil, seir ölçüləri bölməsində öyrənilirdi, bu bölmə isə prosodiya (yunanca prosodiya zümzümə etmə, vurğu demək idi) adlanırdı [30, s. 60]. Sözü prosodiyası vurğu ilə, cümlənin, söyləmin, frazanın prosodiyası isə intonasiya ilə təyin edilir. Belə ki, söz vurğusu hecaları bir tələffüz bütövü kimi təşkil edir və özü də sözü tələffüzünün zirvəsi kimi çıxış edir [29, s. 60].

Prosodiyadan bəhs edən A.M.Antipova qeyd edir ki, “prosodiya” anlayışı hal-

hazırda geniş yayılmışdır və bu anlayış müxtəlif baxımdan izah edilir. Belə ki, prosodiya ilə bağlı bir-birinə qarşı qoyulan iki yanaşma vardır. Bunlardan biri prosodiya ilə intonasiyanın fərqləndirilməsidir. Birinci yanaşma V.A.Artyomov tərəfindən yetərli misal nümunələri ilə işlənmiş nöqteyi-nəzərdir. V.A.Artyomov “prosodiya” anlayışı adı altında hecaların fərqləndirilməsinə, onların birləşmələrinin fonetik sözdə müəyyənlişməsinə xidmət edən vasitə kimi, “intonasiya” anlayışı adı altında isə o, cümlənin məna məzmununu, habelə kommunikativ və modal mənasını konkret situasiya və kontekstdə predikativ baxımdan ifadə olunmasına xidmət edən dil hadisəsi kimi başa düşür [52, s. 39].

V.A.Artyomovun fikirlərinə münasibət bildirən A.M.Antipova deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlir ki, bu yanaşma prosodiya və intonasiya anlayışlarının dəqiq fərqləndirilməsini nəzərdə tutur və onların müxtəlif nitq seqmentlərinə prosodiyanın – hecaya, intonasiyanın – cümləyə (söyləmə) aid edilməsi ifadə edilir [52, s. 39].

A.M.Antipova prosodiyanı supraseqment sistemin vasitələri kimi başa düşür və prosodiyanın bütün komponentlərini funksional baxımdan tədqiqata cəlb etməyi üstün tutur [52, s. 40-48].

Prosodiyaya ikinci yanaşma onun daha çox intonasiya ilə bağlı olmasıdır. Bu yanaşma D.Kristal və D.V.Fraya məxsusdur. İkinci yanaşmada prosodiya anlayışına melodiya, vurğu, səsin tonu, ritm, fasilə, temp, tembr, uzunluq aid edilir. Başqa sözlə, prosodiya anlayışına intonasiya sisteminə daxil olan bütün elementlər daxil edilir [52, s. 12; 136, s. 169].

Dil sistemində ən minimal seqment və supraseqment vahidlərin bölgüsünü aparən A.Hill bu vahidləri beş qrupa bölür: 1) supraseqment fonemlər (vurğu, ton ucalığı); 2) supraseqment və ya seqment fonemlər (hecalar); 3) seqment fonemlər (saitlər); 4) seqment fonemlər (samitlər); 5) seqment fonemlər (yarımsaitlər). Bu bölgüdə A.Hill hecaları həm seqment, həm də supraseqmentlərə aid edir və bunun səbəbini belə izah edir: əgər qonşu hecalar arasındakı sədd morfoloji bölgüyə xidmət edirsə, bu halda heca “supraseqment fonem”, morfoloji bölgüyə xidmət etmirsə, bu “seqment fonem” anlayışındır [5, s. 157].

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, qərb dilçiləri, xüsusilə Amerika fonetistləri

vurğuya və səs tonunun yüksəkliyinə fonem kimi yanaşırlar. Məsələn, M.Svadeş üç fonem tipi fərqləndirir: fraza fonemi, heca fonemi (fonem), yaxud fonem vurğusu, nəhayət, xüsusi fonemlər. İntonasiyaya səs tonunun dəyişməsi kimi yanaşan və səs tonunun səviyyələrini intonasiyanın əsas vahidləri kimi qəbul edən K.Payk səs tonunun səviyyələrini fonem adlandırır [53, s. 16].

Qeyd edək ki, söz səviyyələrində prosodik vahid olan ton, tonal dillər üçün (Çin, Vyetnam və s.) relevantdir. Lakin dinamik vurğulu dillərdə isə ton qeyri-relevantdir. Bu baxımdan dillər tonal və intonasiya dilləri olmaqla iki qrupa bölünür. Tonal dillərdə ton prosodik vahid kimi distinktiv (fərqləndirici) əlamətə malikdir. Belə ki, bu qəbildən olan dillərdə ton leksik və qrammatik mənaları fərqləndirir. Başqa sözlə, tonal dillərdə ton, həm səviyyəsinə, həm də istiqamətinə görə başqa məqsədlərə – sözlərin mənasını və qrammatik kateqoriyaların bəzi aspektlərini fərqləndirilməsinə xidmət edir [179, s. 129]. Məsələn, Çin dilində dörd prosodik ton fərqləndirilir: “ma” hecası yüksək səviyyəli tonla tələffüz edildikdə “ana”, alçaqdan qalxan tonla – qamış, alçaqdan düşən tonla – söymək, düşüb – qalxan tonla – at, mənasını ifadə edir. Bu dildə “mai” hecası düşüb – qalxan tonla tələffüz edildikdə “almaq”, düşən tonla – “satmaq” mənasını ifadə edir [5, s. 10].

Dinamik vurğusu olan dillərdə, o cümlədən ingilis və alman və s. dillərində tonlar başqa məqsədlər üçün işlədilir. Dinamik vurğusu olan dillərdə ton söz səviyyəsində deyil, cümlə səviyyəsində distinktivdir. Cümlə səviyyəsində distinktiv əlamətlərə malik olan dillər, o cümlədən ingilis dili intonasiya dilləri adlandırılır [179, s. 129]. Tonal dillərdə əsas suprasegmental qarşılaşdırma vahidi ton, fonoloji vahid hecadırsa, intonasiya dillərində isə hecadan böyük olan vahid ton vahidi, yəni intonasiya qrupu, yaxud sintaqmdır. İntonasiya qrupu, yaxud sintaqm bir sözə, bir söz birləşməsinə, yaxud bir cümləyə uyğun gələ bilər [7, s. 78]. İntonasiya dillərində enən melodiya, ton müxtəlif leksik məzmun və qrammatik quruluşla əlaqədar olaraq cümlənin kommunikativ tiplərini müəyyənləşdirir, fikir qətilyi, məzmun müstəqilliyi, əmr, fikir bitkinliyi, təsdiq, inkar cavab, nida, bəyanat və s. məlumatları signal edir. Qalxan ton əsasən məzmun asılılığı, natamamlıq, tərəddüd, implikasiya və müxtəlif modal-emosional münasibət mənalarını ifadə edir. Linqvistik planda

qalxan ton bitişdiricilik, ayrıcılıq (delimitativlik), sadalama, sual və s. ifadə edir.

Bu baxımdan heca, fonetik söz (aksent, yaxud ritmik qrup) intonasiya qrupu (sintaqm), cümlə (söyləm) səviyyələrinin tona münasibətini fərqləndirmək lazım gəlir. Qeyd edildiyi kimi, ton, tonal dillər də distinktiv əlamətlərə malikdir, dinamik vurğusu olan dillərdə ton, intonasiya qrupu, cümlə səviyyəsində distinktivdir. Dilçilik ədəbiyyatlarında heca və fonetik söz, bir qayda olaraq, müstəqil mənə daşımayan vahidlərə aid edilir. Bununla belə, belə bir fikir də vurğulanır ki, hər bir ritmik (aksent) qrup melodik modelə və temporal strukturla xarakterizə olunur. Ritmik (aksent) qruplara xas olan bu akustik əlamətlər onun (ritmik qrupu) bütöv bir prosodik vahid kimi qavranılmasına şərait yaradır. Ritmik qruplar söyləm daxilindən prosodik əlamətləri, yəni akustik səs qabığı ilə ifadə olunmuş mənasına görə seçilə və ayırd edilə bilər. D.Bolincerə görə, “But nobody knows about it” cümləsində iki ritmik (aksent) qrup var və onları prosodik elementlərlə yanaşı, bağlılıq və natamamlıq kimi mənə çalarları müşayiət edir. Bu ritmik (aksent) qrupları mənalı prosodik vahidlər adlandırmaq olar. Lakin bu ideya bütün dilçilər tərəfindən qəbul edilməmişdir [5, s. 84; 128].

German dillərində prosodik əlamətlərdən bəhs edən F.Veysəlli qeyd edir ki, prosodik əlamətləri öyrənən elmə prosodika, vurğudan bəhs edən elmə aksentologiya, intonasiyadan bəhs edən elmə intonologiya deyilir. Bu bölgüyə müvafiq olaraq üç vahiddən söhbət gedə bilər: prosodem aksentem, intonem. Bütün bu vahidlərin özülündə tonun, uzunluğun, intensivliyin qovşaq münasibətlərinin nisbi fəaliyyəti durur [17, s. 260].

Məlum olduğu kimi, dil ikiplanlı hadisədir və onun maddi və ideal tərəfləri vardır. Maddi tərəf dilin ifadə planını təşkil edir. Bu baxımdan prosodik vahidlərin həm ifadə, həm də məzmun tərəfləri fərqləndirilir. Bu mənada “prosodika”, yaxud “prosodiya” anlayışlarına danışığın maddi qabığını, ifadə tərəfini təşkil edən substansional anlayışlar kimi yanaşmaq olar. “Prosodem” anlayışı adı altında prosodik elementlərin (tonun, intensivliyin, uzunluğun) semioloji baxımdan relevantlığı, yəni onların fonoloji cəhətdən mənə “fərqləndirməsi nəzərdə tutulur. “Aksent (vurğu) aksentem” anlayışları isə vurğunun ifadə və məzmun tərəflərini

səciyyələndirir. Aksent (vurğu) söz və söz formalarının maddi qabığı təşkil edən prosodik vasitə kimi çıxış edirsə, aksentem prosodik vahidin semioloji relevantlığını, fonoloji baxımdan mənə tərəfini səciyyələndirir. Prosodik vasitə olan statik və kinetik tonlar da ifadə və məzmun cəhətləri ilə xarakterikdir. Tonal dillərdə tonlar tonem funksiyasında çıxış edir. Bu dillərdə tonlar semioloji relevantlıq baxımından tonem kimi səciyyələnir. İntonasiya dillərində isə müəyyən mənaya malik intonasiya vahidi (intonasiya qrupu (sintaqm), cümlə (söyləm) intonem adlanır. İntonasiya mənalı vahidlərinin ifadə tərəfini akustik cəhətdən (əsas tonun tezliyi, intensivlik, uzunluq və s.) səciyyələndirirsə, intonem intonasiya vahidlərin fonoloji baxımdan onların mənə cəhətini xarakterizə edir.

Qeyd edək ki, dilçilik ədəbiyyatında “intonasiya” və “prosodiya” termini əsasən sinonim kimi işlədilir. Digər tərəfdən, prosodiya ilə intonasiya anlayışlarının fərqləndirilməsinə cəhd edilir və nəhayət prosodiya anlayışının intonasiyadan daha geniş anlayış olduğu qeyd edilir [52; 5, s. 12; 55, s. 367]. Bu qeyd edilən məsələlərə bir qədər aydınlıq gətirilməsində vurğu anlayışına statik və dinamik kateqoriyalar baxımından yanaşılmasının mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Azərbaycan germanisti C.M.Cəfərov vurğuya dair yazdığı məqalələrində söz vurğusu ilə cümlə vurğusunu fərqləndirərək, söz vurğusunu statik, cümlə vurğusunun dinamik kateqoriyaya aid edir [77, s.74].

Bununla bağlı o, vurğulayır ki, söz vurğusu sözün həmişəlik fonetik faktorudur və o, bağlı olduğu sözün mənasının təmin edilməsinə zəmanət verir. Bu baxımdan söz vurğusuna yalnız statik kateqoriya kimi baxıla bilər. Cümlə vurğusunda isə vəziyyət başqadır. Cümləni fonetik baxımdan təşkil edicisi olan cümlə vurğusu ikinci bir cəhətə – cümlə daxilində sərbəst hərəkətmə – xüsusiyyətinə malikdir. Cümlə vurğusu variativdir, o, cümlə daxilində danışanın arzusundan, məqsədindən, yaxud yaranmış situasiyadan asılı olaraq dəyişir. Bu baxımdan cümlə vurğusu dinamik kateqoriyadır. Vurğu sözdə statikanın, cümlədə isə dinamikanın ifadəçisidir [79, s. 55-59].

Söz vurğusuna statik, cümlə vurğusuna dinamik planda yanaşmanı əsas kimi götürüldükdə, biz belə bir fikir ifadə edə bilərik ki, “prosodiya” anlayışının məzmunu söz və söz formalarını müşayiət edən vurğunun akustik təbiətinə, “intonasiya”

anlayışı məzmunu dinamik kateqoriya olan cümlə vurğusunun təbiətinə uyğun gəlir.

Söz vurğusunun təbiətindən bəhs edən F.Veysəlli yazır: “Təbiətinə görə söz vurğusu ya melodik, ya dinamik, ya da temporal olur. Əksər hallarda vurğunun özülündə iki komponent – melodiya+güc (intensivlik); güc+zaman (temporal), melodiya+zaman və s. durur”. Alimin fikrincə, “*Alman dilində vurğu melodik-dinamikdir, zaman sait fonemlərin inherent əlamətidir. İngilis dilində vurğu dinamik-melodikdir. Azərbaycan dilində vurğu dinamikdir*” [17, s. 261]

Qeyd edək ki, ingilis dilində söz vurğusu təbiətinə görə ənənəvi olaraq güc, yaxud dinamik vurğu kimi müəyyən olunur [107, s. 28-30]. Bununla belə, bəzi fonetistlər (A.Gimson, P.Rouç) ingilis dilində söz vurğusunun təbiətinə görə özülündə səs tonunun yüksəkliyi, (melodik komponent) və uzunluq (temporal komponent) durur. Məsələn, A.Gimson belə bir fikir söyləyir ki, səs tonunun yüksəkliyi, variativliyi də bir qayda olaraq dinləyici üçün ən effektiv qabarıqlıq işarəsi ola bilər [186, s. 221]. Bu fikirlə bağlı P.Rouç yazır ki, aparılan son eksperimental tədqiqatlar onu sübut edir ki, vurğulu hecanın qabarıqlığı daha çox tonun yüksəkliyi ilə ifadə olunur. Uzunluq da vurğulu hecada qabarıqlıq yaratmaq üçün güclü amillərdən biridir. Vurğu üçün səs ucalığı və keyfiyyət amili az təsirə malikdir [179, s. 95]. Bəzi fonetistlər isə vurğunun təbiətində hər üç komponentin iştirak etdiyini göstərirlər. Məsələn, P.Leydfoged göstərir ki, ingilis dilində vurğulu heca vurğusuzdan daha uzun, qüvvətli və daha yüksək tonla ifadə olunur [168, s. 41]. Q.P.Torsuyevə görə, ingilis dilinin söz vurğusu əsasında güc (intensivlik) durur, bununla yanaşı vurğulu heca kəmiyyət, keyfiyyət və musiqili xarakterə malikdir [107, s. 30].

O.Dikuşinaya görə, ingilis dilində söz vurğusunun təbiəti dinamik vurğuda daha aydın və parlaq təzahür edir. Onda kəmiyyət, keyfiyyət xarakteri yoxdur [74, s. 88-89].

Araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilində söz vurğusunun təbiətinə dair müxtəlif yanaşmalar vardır.

Çağdaş german dillərində vurğunun yeri ilə bağlı iki məsələnin fərqləndirilməsi fikri irəli sürülür. Bunlardan biri sözlərdə vurğunun yeri, digəri isə vurğunun hərəkiliyi məsələsidir [17, s. 262].

Əgər vurğu bütün hallarda sözün müəyyən mövqedə bir heca üzərinə düşərsə,

(məsələn, latın, çex, slovak dillərində sözün əvvəlində, polyak dilində sözün axıncısından əvvəlki hecasına, fransız dilində ancaq son heca vurğulu olur) belə vurğu sabit (bağlı) vurğu adlanır. Vurğu sözdə istənilən heca üzərinə düşürsə, bu vurğuya sərbəst vurğu deyilir. German dillərində vurğu sözün istənilən hecası üzərinə düşə bilər.

İngilis dilində söz vurğusu yerinə görə sərbəstdir. Vurğu müxtəlif mövqedə – sözün əvvəlində, ortasında və sonunda ola bilər: məs: 'ready (əvvəlində), mis'take (ortasında), employ'ee (sonunda) və s.

Alman və daç dillərində ingilis dilində olduğu kimi, söz vurğusu sözdə müxtəlif hecaların üzərində ola bilər. Məs: /'a:bənt/ axşam, /melo'di:/ melodiya, /ter'naeniŋ/ inkarlıq .

Daç dilində: /'ka:nən/-kanon, /ka:'nən/ - top (təyarə vuran)
 /'servis/ /ser'vis/ və s. [17, s. 262]

Vurğunun hərəkiliyinə gəlincə, bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, vurğunun hərəkiliyi və qeyri-hərəkiliyi sözün formasının dəyişə bilməsindən asılı olur. Əgər sözün bütün formalarında vurğu həmişə bir heca üzərində qalırsa, buna konstant (məs.: fransız, polyak və s. dillərdə), dəyişərək başqa heca üzərinə keçirsə, buna hərəkəli vurğu deyilir. Alman dilində vurğu nisbi hərəkəli, nisbi sabit müəyyənləşdirilə bilər [17, s. 263].

İngilis dilində vurğunun yerinin müəyyənləşdirilməsi bir sıra faktorlarla şərtlənir. Belə ki, ingilis dilində sözləriythui müşayiət edən meyillərdən biri də retentiv meyildir. Bu meyil eyni kökdən yaranan söz formalarında vurğunun kök hecada saxlanmasını nəzərdə tutur. Məs.: 'person-'personal-'personally; 'wonder-'wonderful-'wonderfully və s. İngilis dilində, alman dilində olduğu kimi, söz formaları dəyişdikdə vurğunun yeri də dəyişir. Məs.: 'melody-me'lodic. Misal nümunələrindən görüldüyü kimi, ingilis dilində vurğunun yerinin sərbəst olmasına baxmayaraq, o, hərəkilik baxımından nisbi hərəkəli və nisbi sabit vurğu kimi xarakterizə edilə bilər.

German dillərində vurğu ilə bağlı məsələlərdən biri də vurğunun dərəcələridir. Vurğunun dərəcələrindən bəhs edərkən F.Veysəlli yazır: “*Vurğu baxımından güclü vurğulu, vurğusuz, zəif vurğulu və vurğusuz ardıcılığı bir sözün fonetik qabığını yaradır. Vurğu həmişə vurğusuzun, zəif vurğulunun fonunda qəbul olunur. Deməli,*

vurğulu yalnız vurğusuz, qüvvətli vurğulu isə zəif vurğulu hecanın və sözün müqabilində dərk edilir” [17, s. 260-261]. Alimin söylədiyi fikirdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, bütövlükdə german dillərində, o cümlədən alman və ingilis dillərində dərəcə baxımından vurğunun üç dərəcə – güclü, zəif və vurğusuz – fərqləndirilir.

Qeyd edək ki, ingilis dilində fonetik cəhətdən ikihecalı sözlərdən fərqli olaraq (ikihecalı sözlərdə hecalardan bir vurğulu, digəri isə vurğusuz olur), çoxhecalı sözlərdə nə qədər heca varsa, bir o qədər də vurğu dərəcəsinin olduğu qeyd edilir. Məsələn, tanınmış ingilis fonetisti D.Counza görə, /,oppor'tunity/ sözündə 5 heca olduğuna görə bu sözdə 5 vurğu dərəcəsi, /inˌdivisi'bility/ sözündə isə 7 heca olduğundan bu sözdə 7 vurğu dərəcəsi vardır [185, s. 261]. A.Gimson da vurğunun dərəcələrinə dair eyni fikir söyləyir və qeyd edir ki, /examination/ sözündə 5 heca və 5 vurğu dərəcəsi vardır [146, s. 217].

Vurğu dərəcələrinin kəmiyyəti sözdə olan hecaların sayına görə müəyyənləşdirilməsinə dair fikirlərə C.M.Cəfərovun məqaləsində rast gəlinir. C.M.Cəfərova görə, hər bir söz hecaların sayından və mənasından asılı olmayaraq, bu və ya digər şəkildə vurğu dərəcəsinə malik olmalıdır, əks halda onsuz (vurğu dərəcəsiz) söz mənasız, ağılagəlməzdir. Əgər belədirsə, onda sıfır dərəcə vurğusu anlayışı aradan qalxır, götürülür. Bu halda, fikrimizcə, vurğunun yoxluğundan danışmaq doğru olmayacaq. Nəticə etibarilə, vurğusuz hecalar yoxdur. Bütün sözlər və hecalar vurğuludur. Fərq yalnız hecaların vurğululuq dərəcəsinə, nisbiliyində özünü göstərir [77, s. 74].

Qeyd edək ki, Britaniya fonetistlərinin əksəriyyəti ingilis dilində üç vurğu dərəcəsi fərqləndirirlər. Onlara görə, ən güclü, qüvvətli vurğu əsas, nisbətən güclü vurğu ikinci dərəcəli, qalan vurğular isə zəif vurğudur [186, s. 263].

H.Qlison və bir çox Amerika fonetistləri dörd vurğu dərəcəsi fərqləndirirlər və hər bir vurğu dərəcəsinə ayrı-ayrı simvollarla işarələyirlər; əsas vurğu /ˈ/, ikinci dərəcəli vurğu /ˌ/, üçüncü dərəcəli vurğu /˙/, zəif vurğu /˘/ [72, s. 41].

German dillərində işlənmə dairəsinə görə əsasən üç cür vurğu növü fərqləndirilir: söz vurğusu, sintaqm vurğusu, cümlə vurğusu [17, s. 262]. Vurğu növlərinin bu sarısına ingilis dilində tez-tez rast gəlinən ritmik və metrik vurğu növlərini əlavə etmək olar [5, s. 88; 52; 120; 179].

R.Yakobsona istinadən F.Veysəlli vurğunun distinktiv, kulminativ və demarkativ funksiyalar yerinə yetirdiyini qeyd edir. O yazır: “*Vurğunun köməyi ilə danışmaq aktında necə sözün, necə zirvənin və morfoloji sərhəddin harada olduğunu müəyyənləşdiririk*” [17, s. 262].

Vurğunun distinktiv (söz və söz formaları fərqləndirmə) funksiyasına münasibət bildirən F.Veysəlli yazır ki, ingilis dilində /im'port/ (idxal etmək) və /'import/ və alman dilində bu qəbildən olan sözlərdən çıxış edərək vurğunun distinktiv funksiya daşdığını güman edirlər, ancaq unudurlar ki, həmin sözlər heç vaxt eyni kontekstdə bir-birini əvəz edə bilməz. Onlara müxtəlif sözlər kimi yanaşılmalıdır. Burada vurğu sözü bütövə çevirən mühüm fonoloji vasitə kimi çıxış edir. Ona görə də belə hecalarda vurğunun konstitutiv funksiyasından danışmaq olardı [17, s. 262]. İngilis dilində söz vurğusunun konstitutiv funksiyası ilə yanaşı, onun daha iki funksiyası fərqləndirilir; onlardan biri distinktiv, digəri isə rekoqnitiv (söz tanıma) funksiyasıdır [179; 185].

German dillərində söz və cümlə vurğusunun fərqləndirilməsinin həm nəzəri, həm də mühüm praktiki əhəmiyyətə malik olduğu qeyd edilir. İngilis fonetistləri D.Counz, R.Kinqdon və başqaları söz və cümlə vurğusunu fərqləndirir, onların oxşar və fərqli cəhətlərini qeyd edirlər. Belə ki, R.Kinqdon ingilis dilinin söz vurğusuna, intonasiya və cümlə vurğusuna dair ayrılıqda monoqrafiya həsr etmişdir [159; 160]. Rus germanistləri də, o cümlədən V.A.Vasilyev, Q.P.Torsuyev söz və cümlə vurğusu məsələlərini öz əsərlərində geniş işıqlandırmışlar. Q.P.Torsuyev söz və cümlə vurğusunun fərqli və oxşar cəhətlərinə, onların faktor və komponentlərinə, funksiyalarına xüsusi monoqrafiya həsr etmişdir [110; 186].

Rus germanşünaslığında ingilis dilində sintaqmatik və cümlə vurğusuna, xüsusilə ritmik vurğu məsələləri A.M.Antipovanın tədqiqatlarında geniş yer tutur [52; 53].

Amerika deskriptivistləri söz vurğusunun təbiətini həddindən artıq sadələşdirirlər. Onlar söz vurğusunun təbiətinə səsin ucalığının müxtəlif dərəcələri kimi yanaşırlar. Bu da həddindən artıq subyektivdir. Belə ki, onlar söz vurğusunun digər komponentlərini, o cümlədən səs tonunun səviyyəsinin dəyişməsinə, istiqamətini və kəmiyyət, keyfiyyət komponentlərini lazımınca qiymətləndirmirlər. Bununla yanaşı,

Amerika deskriptivləri söz, söz birləşmələri və cümlə vurğusunu bir-birindən fərqləndirmirlər. Söz vurğusuna xas olan fonetik xüsusiyyətləri söz birləşmələrinə və cümləyə şamil edirlər [186, s. 264].

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan germanşünaslığında da söz, sintaqm, cümlə vurğusuna dair tipoloji araşdırmalarda [5; 7; 81], məqalələrdə [75; 79], dərslik [17; 41] və dərs vəsaitlərində dilçilərin fikir və mülahizələri vardır.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi söz, sintaqm və cümlə vurğusunun fərqli cəhətlərinə dair C.M.Cəfərovun məqaləsi xüsusi diqqət çəkir. O, söz vurğusuna statik, cümlə vurğusuna dinamik kateqoriya kimi yanaşır və onların hər birinin fonetik xüsusiyyətlərini, fərqli cəhətlərini xüsusi incəliklə qeyd edir.

C.M.Cəfərova görə, söz vurğusu sözün mənasına təminat verən onun daim fonetik faktorudur. Söz vurğusuna statik kateqoriya kimi baxıla bilər və o, (vurğu) sözün strukturuna tabe olan onun bölünməz semantik atributu kimi çıxış edir [77, s.74].

Söz vurğusu həmişə müəyyən hecəyə bağlı olur və əsas nitq hissələri vurğusuz təsəvvür edilməzdir. Cümlə vurğusu cümləni təşkil etməklə yanaşı, ikinci bir xüsusiyyətə malikdir. Bu da cümlə vurğusunun cümlə daxilində hərəkiliyi və sərbəstliyidir. Odur ki, cümlə vurğusu dinamikdir, həm də variativdir [75, s. 55].

Cümlə və sintaqm vurğusuna münasibət bildirən C.M.Cəfərov qeyd edir ki, cümlə və sintaqm vurğusu çox tez-tez eyniləşdirilir. Bu, fikrimizcə, doğru deyildir. Sintaqmatik vurğu sintaqmın fonetik təşkilini əhatə etməklə cümlə vurğusunun bir hissəsini təşkil edir. Cümlə vurğusu isə bir neçə sintaqmdan ibarət olmaqla bütövü təşkil edir. Cümlə vurğusu üç vacib pillədən söz, sintaqmatik və cümlə vurğusunu özündən qurulan bir bütövdən ibarətdir [75, s. 56].

İngilis dilində söz, sintaqm, cümlə vurğusuna, habelə ritmik və metrik vurğulara dair məlumatlara “İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri” adlı kitabda rast gəlinir [5]. Bu kitabda ingilis dilində söz, sintaqm, cümlə vurğusunun fonetik-funksional xüsusiyyətləri (yeri gəldikcə Azərbaycan dili ilə müqayisədə) geniş təhlil olunur. Söz və cümlə vurğusunun fərqli cəhətlərinə toxunan F.H.Zeynalov yazır ki, sözlərdə vurğunun yeri ilə söz zəncirində fonemlərin

düzümü, bir növ analogiya təşkil edir. Söz zəncirində fonemlərin düzüümü, distribusiyası dil daşıyıcılarının şəxsi arzu, istəyindən, niyyətindən asılı olmadığı kimi, sözlərdə də vurğunun yeri və onun dəyişməsi ayrı-ayrı dil daşıyıcılarının arzu və niyyətindən asılı deyildir. Ancaq cümlə vurğusunda vəziyyət başqadır [5, s. 76].

Cümlədə vurğunun yeri danışanın kommunikativ məqsədindən, niyyətindən asılı olaraq dəyişə bilər.

Söz və cümlə vurğusunun digər fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, ayrılıqda götürülmüş sözlər modal-emosional əlamətlərə malik deyildir. Digər tərəfdən, onların tələffüzü temp baxımından sabit və neytraldır. Ancaq cümlədəki sözlərin tələffüz tempi yavaş və ya sürətli ola bilər. Bu da cümlədə vurğulu və vurğusuz sözlərin kəmiyyətindən və digər amillərdən asılı ola bilər. Ayrılıqda götürülmüş sözlər xüsusi emosional çalar ifadə edən səs tembrindən məhrumdur. Lakin cümlə vurğusu şəraitində sözlər müəyyən emosional çalar daşıya bilər [5, s. 73-77].

German dillərində ritmik vurğu bir vurğulu sözün ətrafında gələn vurğusuz sözün (sözlərin) birliyindən təşkil olunan vahid kimi izah edilir. Ritmik qrup “fonetik söz” kimi də adlandırılır. Vurğulu söz vurğusuz sözlərlə proklitik və enklitik münasibətdə ola bilər. Bu vurğusuz sözün vurğulu sözdən əvvəl, yaxud sonra gəlməsi ilə şərtlənir [5, s. 145].

Metrik vurğu ingilis dili şeirinin, sillabo-tonik vəznin metrik xüsusiyyətlərindən biridir. İngilis şeirində bir vurğulu hecanın + bir vurğusuz heca ilə birliyi bir “foot” (ayaq) təşkil edir. Belə ki, sözdə və söz birləşmələrində vurğulu hecanın vurğusuz heca ilə növbələşməsi həmin sözün, birləşmənin ritmini yaradır [120; 179]. İngilis dili vurğulu ritm tipinə aid olan dildir və bu baxımdan ingilis dilində vurğu ritm yaradan əsas faktor kimi çıxış edir. Ritmik faktorun təsirindən sözlərdə vurğunun yeri dəyişə bilər.

1.3. İngilis dilində söz vurğusunun aspektləri

1.3.1. Söz vurğusunun təbiəti

Sözlər dilin lüğət tərkibinin vahidləri kimi vurğudan kənarında təsəvvür edilməzdir. Məfhumlar söz cildində “yaşadığı” kimi, sözlər də səs və prosodik elementlər cildində “yaşayır” L.R.Zinderə görə, söz vurğusunun əsas fonoloji funksiyası ondan ibarətdir ki, fonem kimi vurğu da sözün zəruri elementidir. Alimin fikrincə, bu və ya digər dildə vurğunun yeri düzgün olmadıqda, eləcə də, akustik vasitələrlə düzgün ifadə edilmədikdə, həmin söz o dildə məna ifadə etməyən fonem birləşməsindən başqa bir şey deyil [79, s. 260]. Biz sözdə vurğulu hecanı ona görə tanıyıırıq və qavraya bilirik ki, o, vurğusuz hecalarla birlikdə dildə müəyyən məna kəsb edir [79, s. 265]. Belə ki, ayrı-ayrı dillərdə vurğulu heca vurğusuz hecalara nisbətən müəyyən prosodik vasitələrlə, o cümlədən səs tonunun yüksəkliyi, hecanın uzunluğu, daha çox intensivliyi, sait keyfiyyəti ilə ayrılır. Lingvistik ədəbiyyatlarda german dillərində, o cümlədən ingilis dilində dinamik vurğunun işlənməsi qeyd edilir. G.P.Torsuyevə görə, saitlərin vurğusuz vəziyyəti dildə xüsusi bir fonemin yaranmasına səbəb olmuşdur. Fizio-akustik nöqtəyi-nəzərdən neytral səs [ə] vurğusuz vəziyyətdə saitin zəiflənməsinin nəticəsidir [110, s. 102]. Bununla belə, ingilis dilində söz vurğusunun fonetik təbiətinə dair dilçilər arasında müxtəlif fikirlər vardır. Henri Svit ingilis dilində vurğunu səsin ucalığına bərabər tutur. Noel-Armfild vurğuya artikulyator gücün dərəcəsi kimi baxır, bununla da o, söz və cümlə vurğusunu fərqləndirmir. İ.Vard vurğunu enerji qüvvəsinin daha çox artmasının nəticəsi və səsin ucalığının artması kimi başa düşür. Bununla belə, o göstərir ki, “aksentlik” təsiri yalnız vurğudan deyil, həm də səsə daxilən xas olan sonorluqdan, onların uzunluğundan, yüksəklik fərqiindən və bu halların müxtəlif kombinasiyalarından asılı ola bilər. D.Counz vurğunu səsə, yaxud küyə sərf olunan ümumi artikulyator gücün dərəcəsi kimi müəyyənləşdirir. Güclü nəfəs vermə sayəsində eşitmə zamanı vurğu daha çox ucalıq təəssüratı yaradır. Bununla belə, D.Counza görə, nəzərə çatdırma effekti səsin

keyfiyyətindən, uzunluqdan, vurğudan və səsin yüksəkliyindən asılıdır. Lakin, bunun əksinə olaraq D.Counz ingilis dili saıtlərinin uzunluğunun vurğudan asılı olması faktını da qeyd edirdi [110, s. 28]. Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, ingilis dilində vurğu dinamik xarakter daşıyır və bu da tələffüzün gücünün və ucalıq dərəcəsinin artması ilə müşayiət olunur.

Q.P.Torsuyevə görə, ingilis dili söz vurğusunun dinamik tipə malik olması, mahiyyət etibarını ilə bütün dilçilər tərəfindən qəbul edilir [110, s. 28]. Bununla belə, V.Yassem hesab edir ki, ingilis dilində vurğu daha çox uzunluq fərqlərinə əsaslanır [110, s. 29]. İngilis dilində fonetikaya aid olan dərsləklərdə ingilis dilində söz vurğusunun təbiəti müxtəlif baxımdan izah edilir. Bununla yanaşı, söz vurğusu və cümlə vurğusu mahiyyət etibarını ilə fərqləndirilmir və yüksəklik komponenti heç bir şərtsiz söz vurğusunun komponentinə daxil edilir [110, s. 29]. Məsələn, A.L.Traxterev nəfəsvermənin gücünü vurğu adlandırır və göstərir ki, vurğunun gücünün artma dərəcəsi ingilis dilində adətən uzunluğun artması və səs tonun yüksəkliyinin dəyişməsi ilə müşayiət olunur [108, s. 29].

V.N.Vitomskeya yazır ki, vurğu ayrı-ayrı fonemləri daha böyük vahidlərdə (heca, takt, fraza) birləşdirir, onların ümumi ritmik-melodik şəklini formalaşdırır. İngilis dilində vurğu dinamik, tonik, kəmiyyət, keyfiyyət xarakterinə malikdir və tonik xarakter üstünlük təşkil edir. Bununla yanaşı, vurğu ilə səs tonunun yüksəkliyi arasında asılılıq elə sıxdır ki, müəyyən hallarda akustik təsirin vurğu, yaxud melodiya ilə yarandığını söyləmək çətindir, yaxud akustik effekt onların hər ikisi ilə yaranır [68, s. 11]. Q.P.Torsuyev ingilis dili vurğusunu söz əsasına görə güc vurğusu kimi müəyyənləşdirir, bununla belə, o, qeyd edir ki, (vurğu) keyfiyyət, kəmiyyət və musiqili xarakterə malikdir. Bununla yanaşı, müəllif melodik (musiqili) komponent intonasiya hadisəsinə aid edir və söz vurğusunu intonasiya hadisəsindən dəqiq fərqləndiyini göstərir [110, s. 30].

O.Dikuşina ingilis dilində söz vurğusunu belə xarakterizə edir: “İngilis dilində dinamik vurğu aydın ifadə edilir, ancaq onda kəmiyyət, keyfiyyət komponentləri yoxdur.” Belə ki, ingilis dilində uzun saıtlər vurğudan asılı olmayaraq qısa saıtlərə qarşı qoyulur. Onun fikrincə, burada vurğu əsas rol oynamır. Vurğusuz vəziyyətdə bir

sıra hallarda saıtlər reduksiyaya uğrayır. Lakin bununla yanaşı, ingilis dilində elə hallar vardır ki, vurğusuz vəziyyətdə saıtlər keyfiyyət baxımından vurğulu hecadakı saıtlərdən fərqlənir [78, s. 88-89].

Söz vurğusu ilə cümlə vurğusunun fonetik fərfini müqayisə edən Q.P.Torsuyev göstərir ki, söz vurğusu ilə cümlə vurğusunda ümumi olan komponent güc komponentidir. Melodik komponent, onun fikrincə, cümlə vurğusunun tərkibinə daxildir. Bu komponent, ümumiyyətlə, ingilis dili sözlərinin fonetik strukturuna xas deyil. Uzunluq komponenti həm söz, həm də cümlə vurğusuna aiddir, ancaq emfatik uzunluq və qısalıq halları söz vurğusuna xas deyil [110, s. 32].

A.V.Vasilyevə görə, ingilis və rus dillərində vurğulu hecalardan səs tonunun yüksəkliyi və tonun istiqamətinin dəyişməsi, güclü nəfəs vermə və güclü əzələ gərginliyi ilə ayrılır. Güclü tələffuz isə vurğulu hecada səslərin uzunluğunun artması, xüsusi ilə saıtın aydın, reduksiyasız tələffüzü ilə müşayiət olunur [186, s. 90].

S.M.Babayev, M.Q.Qarayeva söz vurğusunun təbiətindən bəhs edərkən göstərir ki, ingilis dilində söz vurğusu başlıca olaraq dinamikdir. Bununla yanaşı, orada qeyd olunur ki, vurğulu hecalar vurğusuz hecalara nisbətən ucadır, uzundur, keyfiyyətə aydındır. Madam ki, fonemlər vurğulu vəziyyətdə vurğusuzlara nisbətən ucadırsa, keyfiyyətə aydındırsa, bu halda biz deyə bilərik ki, ingilis dili vurğusu həmçinin keyfiyyət vurğusudur. Belə ki, keyfiyyət vurğusu dinamik vurğunun bir komponentidir və o, özü ayrılıqda işlənmir. İngilis saıtləri vurğusuz vəziyyətdə öz əsas xarakterik xüsusiyyətini saxlaya bilər. İngilis saıtləri vurğudan asılı olmadan uzun və qısa ola bilər. Belə ki, kəmiyyət komponentinin ingilis dili söz vurğusu üçün əhəmiyyəti yoxdur [124, s. 116].

M.A.Sokolovaya görə, ingilis dilində söz vurğusu dinamik və tonik xarakterlidir və bu komponentlər digər komponentlərə üstün gəlir. Bununla yanaşı, o qeyd edir ki, söz vurğusunun kəmiyyət və keyfiyyət komponentləri də həmçinin əhəmiyyətlidir [180, s. 121-122].

P.Leydfogedə görə, İngilis dilində vurğulu heca vurğusuzdan uzun, qüvvətli və yüksək tonla deyilir [165, s. 43]. İngilis fonetistləri D.Kristal, A.Qimson belə bir fikirlə razılaşırlar ki, ingilis dilində söz vurğusu, yaxud aksent-gücün, səs tonunun, uzunluğun

və keyfiyyətin dəyişməsi ilə müşahidə olunan mürəkkəb bir hadisədir [146, s. 121].

Belə ki, A.Gimson sözlərdəki hecaların qabarıqlığını dörd fonetik vasitə ilə (vurğu, səs tonunun yüksəkliyi, səsin keyfiyyəti, uzunluq-kəmiyyət) reallaşdığını qeyd edir. A.Gimsona görə, vurğu-səsin ucalığı, vurğunun siqnal edilməsində təsirli vasitə deyildir. Burada digər vasitələrin olmasını nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, sözlərdə vurğunu siqnal edən qabarıqlığın fərqləndirilməsi səs tonunun yüksəkliyi ilə əlaqədar olur. O, səs tonunun yüksəkliyi ilə vurğunun ümumi münasibətini aşağıdakı kimi xülasə edir:

- sözdə olan əsas vurğu səs tonunun istiqamətinin potensial şəkildə dəyişməsi ilə əlaqədardır;

- sözdə olan ikinci dərəcəli vurğu normal halda səs tonunun istiqamətinin dəyişməsi ilə əlaqədar deyildir;

- hecaya verilən qabarıqlıq səs tonunun səviyyəsinin potensial dəyişməsi; yaxud ritmik vurğu və kəmiyyət/keyfiyyət qabarıqlığı ilə realizə olunur. Belə ki, vurğu ilə səs tonunun birləşərək bir kompleks təşkil etdiyindən, demək olar ki, bu kompleks sözdə vurğunun dərəcələrini siqnal edən güclü faktordur [146, s. 225].

A.Gimson sözlərdə hecaların qabarıqlığına təsir edən faktorlar içərisində saitlərin keyfiyyətini də qeyd edərək göstərir ki, səslər içərisində saitlər samitlərə, sonorlar küylü samitlərə nisbətən qabarıqlığa malikdir. Uzun saitlərin və diftonqların reduksiyasız formalarının da qabarıqlıqla əlaqəsi vardır [146, s. 227]. Beləliklə, ingilis dilində vurğunun təbiətinə dair apardığı təhlildən A.Gimson belə bir nəticəyə gəlir ki, danışqda səs tonunun dəyişməsi dinləyici üçün qabarıqlığı siqnal edən ən ümumi vasitədir. Vurğuya gəlincə, o qeyd edir ki, vurğu tələffüzün enerji gücü kimi müəyyən edilsə də, o, danışan üçün tələffüzün gücü, dinləyən üçün səsin ucalığı olub, qabarıqlığın siqnal edilməsində ən az təsirə malikdir [146, s. 227].

İngilis fonetisti P.Rouç vurğunun təbiəti ilə bağlı bir növ A.Gimsonun fikirləri ilə bölüşərək yazır ki, sözdə qabarıqlıq dörd əsas faktorla yaranır: ucalıq, uzunluq, səs tonunun yüksəkliyi və keyfiyyət. Ümumilikdə, bu dörd faktor birləşmədə və birlikdə hərəkət edir, fəaliyyət göstərir. Bununla belə, sözdəki hecalar bəzən yalnız onlardan biri, yaxud ikisi vasitəsilə qabardılır. Eksperimental tədqiqat göstərir ki, bu faktorlar

bərabər əhəmiyyətə malik deyildir. Lakin sözdə ən güclü qabarıqlıq təsiri səs tonunun yüksəkliyi ilə yaranır və uzunluq da həmçinin güclü faktordur. Səsin ucalığı və keyfiyyəti hecanın vurğulu olmasına çox az təsir göstərir [179, s. 74].

Beləliklə, yuxarıda aparılan araşdırmadan aydın olur ki, ingilis dilində söz vurğusunun fonetik təbiətinə dair dilçilər arasında yekdil fikir yoxdur. Bununla belə, ingilis dilinin söz vurğusundan bəhs edən fonetistlər güc faktorunu birinci sıraya qoyurlar. Bununla da ingilis dilində söz vurğusunun dinamik xarakterə malik olmasını ön plana çəkirlər.

İngilis dilində söz vurğusunun təbiətinə dair fikir müxtəlifliyinin səbəbi, fikrimizcə, söz və cümlə vurğusuna eyni prizmadan yanaşılmanın nəticəsidir. Səs tonunun yüksəkliyinin dəyişməsi, Q.P.Torsuyevin qeyd etdiyi kimi, cümlə vurğusu üçün xarakterikdir. Söz vurğusu, C.Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, statik kateqoriya olduğundan səs tonu statik vurğu ilə xarakterlidir. Uzunluq komponentinə gəlincə, qeyd edilməlidir ki, ingilis dilində uzunluq söz səviyyəsində distinktiv olduğundan, L.R.Zinderin qeyd etdiyi kimi, uzunluq söz vurğusunu siqnal edən əsas komponent kimi çıxış etməsi istisna olunur [81, s. 263]. Bununla belə, ingilis dilində qısa saitlər vurğulu mövqedə vurğusuz saitə nisbətən uzun tələffüz oluna bilər. İngilis dilində uzun saitlər də müxtəlif fonetik mövqələrdə variativləşərək aksent, kombinator, ritmik, sillabik uzunluqla səciyyəvi olsalar da, tarixi uzunluğunu-distinktiv əlamətlərini saxlayır.

Biz də ingilis dilində söz vurğusunun təbiətinin dinamik xarakterli olduğuna şərik çıxırıq və qeyd etmək istərdik ki, hecanın dinamikliyi ona sərf olunan hava axınının enerjisi, artikulator cəhətdən əzələlərin intensiv işi ilə ölçülür. Odur ki, müəyyən sözdə hecaların qabarıqlığı onlara verilən enerjinin gücü ilə bağlıdır. Sözdə səs tonunun yüksəkliyi və ucalığı ilə formalaşan qabarıqlıq amillərinin əsasında təbii olaraq güc, enerji amili dayanır. Bu baxımdan biz ingilis dili söz vurğusunun təbiətinin izahında dinamik (güc) komponentini əsas götürürük, digər amilləri ikinci dərəcəli olduğuna tərəfdar çıxırıq.

1.3.2. Söz vurğusunun yeri

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, söz vurğusu üçün əsas aksentoloji kateqoriya onun sözlərdə sabit, sərbəst, yaxud hərəki olmasıdır. İngilis dilində söz vurğusunun ikinci aspektini sözlərdə vurğunun lokallığı, yeri təşkil edir. İngilis dilində söz vurğusunun yeri sərbəstdir. Belə ki, bu dildə vurğu sözlərin müxtəlif hecalarında ola bilər. Məsələn, “lovely” sözündə vurğu birinci hecada, “re'spect” sözündə ikinci hecada, “emplo'yee” sözündə isə sonuncu hecada yer alır. Araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilində vurğunun yerini müəyyən qaydalar əsasında müəyyənləşdirilməsi mürəkkəb və çətin bir məsələdir. Belə ki, fransız dilində sözün sonuncu hecası bir qayda olaraq vurğulu olur, polyak dilində vurğu penaltimitdir, çex dilində isə sözün birinci hecası vurğuludur. İngilis dilində vurğudan yazanlar deyirlər ki, bu dildə vurğunun yerini qabaqcadan demək çox çətinidir. Odur ki, ingilis fonetistlərinin özləri belə bir fikir irəli sürürlər ki, ingilis dilini öyrənərkən hər bir sözlə yanaşı, onun vurğusunu da fərdi şəkildə öyrənilməsinə tövsiyə edirlər [179, s. 76].

Bununla yanaşı, ingilis dilində sözlərdə vurğunun yerinin müəyyənləşdirilməsində bəzi lazımi informasiyaların əldə edilməsi tövsiyə olunur. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) sözdə vurğunun yerini müəyyənləşdirərkən sözün morfoloji baxımdan sadə, düzəltmə (prefiksli, suffiksli) və mürəkkəb söz olması;
- 2) sözdəki hecaların az və çox olması;
- 3) sözün hansı kateqoriyaya aid olması (isim, sifət, feil və s.);
- 4) sözün tarixi mənşəyi [179, s. 76; 189, s. 75].

Qeyd edək ki, ingilis dilində vurğunun yerinin müəyyən edilməsində sözdəki hecaların az və çox olması əsas götürülür. Məsələn, R.Kinqdon və A.Gimson vurğunun yerini müəyyənləşdirərkən hecaların sayından asılı olaraq sözlərin və söz formalarının aksent quruluşunu modelləşdirirlər [146, s. 228-30; 159, s. 13-15;].

P.Rouç ingilis dilində söz vurğusunun yerindən bəhs edərkən o, sözləri iki hecalı, üçhecalı, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla dörd yerə ayırır. İkihecalı sözlərdə vurğunun yerindən bəhs edərkən P.Rouç qeyd edir ki, bu qəbildən olan sözlərdə vurğu ya birinci, ya da ikinci hecada olacaq, ancaq hər ikisində yox [179, s. 77]. Məsələn: 'lovely, di'vine. Üçhecalı sözlərə gəlincə, o, qeyd edir ki, burada vurğunun yeri məsələsi bir qədər çətinləşir. Belə ki, morfoloji kateqoriyaya aid olan leksik sözlərdə (isimlər, feillər və sifətlər) vurğunun yerində müxtəliflik özünü göstərir və onlara şamil edilən qaydalar bütün ingilis dili sözlərini əhatə etmir [179, s. 78].

Düzəltmə sözlərdə (complex words) vurğunun yerinə gəlincə, P.Rouç burada üç cəhəti qeyd edir: 1) vurğunu öz üzərinə götürən affikslər ('semi circle, person'ality); 2) sözdə vurğu qəbul etməyən affikslər (un'pleasant, 'market-' 'marketing); 3) vurğu söz kökündə qalır, affiks vurğu qəbul etmir, ancaq vurğu müxtəlif hecaya keçir ('magnet→mag'netic) [179, s. 83].

Suffukslərin vurğuya münasibətindən bəhs edən P.Rouç onları üç qrupa bölür: 1) vurğunu öz üzərinə götürən suffikslər; 2) vurğunun yerinə təsir etməyən suffikslər; 3) söz kökündə olan vurğunun yerinə təsir edən suffikslər.

Vurğunu öz üzərinə götürən suffikslərə o, aşağıdakıları daxil edir: -ee, -er, -ese, -ette, -esque. Məsələn: refuge'e, evacuate'e, mountaine'er, volunte'er, Chine'se, journale'se, cigare'tte, laundere'tte, picture'sque.

Söz formalarında vurğunun yerinə təsir etməyən suffikslərə aşağıdakılar daxil edilir: -able, -age, -ful, like, -less, -ment, -ness, -wise və s. 'comfortable, 'anchorage, 'wonderful, 'birdlike, 'powerless, 'punishment, 'yellowness, 'otherwise və s.

Sözdə vurğunun yerinə təsir edən suffikslərə aşağıdakılar daxil edilir: -eous, -graphy, -ial, -ic, -ion, -ious, -ty, -ive.

ad'vantage → advan'tageous, 'photo → pho'tography, 'proverb → pro'verbial, 'climate → cli'matic, 'perfect → perfection, 'injure → in'jurous, 'tranquil→tran'quility, 'reflex→re'flexive.

T.Vrabel də sözdə vurğunun suffikslərə münasibətinin üç cəhətini qeyd edir: 1) vurğunu öz üzərinə götürən suffikslərə yuxarıda qeyd edilənlərdən əlavə, -aire, -ique,

-oon suffikslərini də daxil edir: -question'aire, an'tique, ba'loon. Sözdə vurğunun yerinə təsir edən suffikslərə gəlincə, T.Vrabel -ical, -tion, -ity suffikslərini də bu qrupa daxil edir: eco'logical, educ'ation, a'bility [188, s. 77].

Qeyd edək ki, ingilis dilində ikihecalı sözlərin müəyyən hissəsi və çoxhecalı sözlərin demək olar ki, hamısı əsasən prefiks və suffikslərdən ibarət olur. Belə ki, prefikslərin daşdığı məna yükündən asılı olaraq, onlar vurğunun yerinə və dərəcəsinə görə özünü fərqli göstərir. Bu baxımdan ingilis dilində işlənən prefikslər iki kateqoriyaya ayrılır: 1) ingilis mənşəli prefikslər; 2) latın (roman) mənşəli prefikslər.

İngilis mənşəli prefikslərin vurğuya münasibəti ikili xarakterə malikdir. Belə ki, tərkibində a-, be-, with- prefiksləri olan sözlərdə prefikslər vurğu daşımır və vurğunun yeri ikinci hecada olur: a'wake, be'lieve, with'draw . Digər prefikslər (fore-, mis, out-, over-, un-, under-, up-) feillərə qoşulduqda ikinci dərəcəli vurğu (,un'do, ,out'do, ,over'look, ,under'pay), isimə qoşulduqda isə əsas vurğu daşır: ('foresight, 'overlook, 'overdose, 'underwear, 'upstart və s.). İngilis mənşəli “fore-” prefiksində gəlincə, bu prefiks feillərə qoşulduqda vurğusuz (fore'go, fore 'see), isimlərə qoşulduqda isə əsas vurğu qəbul edir ('forefinger, 'forefront, 'foreground). Latın (roman) mənşəli prefikslər (a(d)-, com-, de-, dis-, ex-, en-, in-, o-, per-, pre-, pro-, re-, sub-) adətən vurğusuz olur və vurğunun yeri ikinci hecada qərarlaşır. Məsələn: ad'mix, com'plain, dis'card, ex'clude, en'treat, in'hale, o'ppose, pe'rsuade, remember, subsidе. Belə ki, ingilis mənşəli prefikslərdən fərqli olaraq, latın mənşəli prefikslərin əksəriyyəti feilin bir hissəsi olduqda vurğusuz olur: com'pare, dis'turb, pro'duce və s. Lakin bu prefikslər sözün bir hissəsi olaraq isim funksiyasında çıxış etdikdə vurğu qəbul edir. Müqayisə edək:

a. Fresh 'produce (noun) is expensive in winter.

b. The company will pro'duce (verb) new brandy [189, s. 76].

İngilis dilində müəyyən qədər eyni qrafik formalı ikihecalı sözlər vardır ki, onlar (isim, sifət, feil) yalnız vurğunun yerinə görə fərqlənir. Bu qəbildən olan sözlərin struktur modeli prefiks+kök-dən ibarətdir [146, s. 234-36; 179, s. 87].

İngilis dilində prefikslərin vurğuya münasibətindən bəhs edən V.A.Vasilyev

qeyd edir ki, bir və ikihecalı qüvvətli prefikslər (un-, dis-, non-, in-, (im-, il-, ir-) ex-, re-, under-, anti-, inter-, mis-, sub-, vice-, over-, pre-, out-, arch-, ultra-) söz köklərinə qoşulduqda əsas vurğu daşıyır [188, s. 93-94]. Başqa sözlə, prefiks+kök iki qüvvətli vurğuya malik olur.

Suffikslərdə vurğunun yerinə münasibətini V.A.Vasilyev iki və çoxhecalı sözlər (feillər, isimlər, sifətlər) çərçivəsində şərh edir. Belə ki, ikihecalı feillərin sonu -ate, -ise, -ize, -fy suffiksləri ilə bitərsə, bu halda vurğunun yeri sonuncu heca üzərində olur: dic'tate, sur'prise, de'fy və s. Çoxhecalı feillər -ize, -fy, -ate suffikslər ilə bitərsə, vurğunun yeri sondan üçüncü hecanın üzərində olur: 'recognize, 'demonstrate, 'quality və s. Sözüün sonu -logy, -logisty, -graphy, -cracy suffiksi ilə bitərsə, vurğunun yeri sondan üçüncü hecanın üzərində olur: psy'chology, bio'logist, ge'ography, de'mocracy və s.

Sözüün sonu -ian, -eince, -ient, -al, -ial, -ual, -eous, -iar suffiksləri ilə bitərsə, vurğunun yeri sondan üçüncü hecanın üzərində olur: phy'sician, ex'perience, e'fficient, es'sential, cou'rageous və s. [188, s. 92].

S.Babayev də suffikslərin vurğuya münasibətini onların formalaşdırdığı nitq hissələri və hecaların kəmiyyəti, çoxluğu baxımından şərh edir. Belə ki, dörd hecadan ibarət olan və -ize suffiksi ilə bitən feillərdə vurğunun yeri birinci hecada olur: 'characterize, 'regularize, 'centralize və s. Sonu -ion suffiksi ilə bitən isimlərdə vurğu suffiksdən əvvəlki hecanın üzərində olur: o'pinion, di'vision, lo'cation və s.

Sonu -ity, -ety suffiksləri ilə bitən isimlərdə vurğunun yeri sondan üçüncü hecanın üzərində olur: lo'cality, sta'bility, so'ciety və s. [124, s. 117].

F.H.Zeynalov suffikslərin vurğuya münasibətini, əsasən sözdəki hecaların kəmiyyətindən çıxış edərək ümumiləşdirici formada şərh edir. Belə ki, sonu -ise, -ize, -fy, -ate suffiksləri ilə bitən ikihecalı feillərdə vurğunun yeri sondan üçüncü, dördhecalı feillərdə isə sondan dördüncü hecada olur: 'equalise, 'recognize, 'terrify, 'demonstrate, 'facilitate, 'characterize, 'dentify və s. Sonu -ion, -sion, -tion, -ation, -ian, -ence, -ent, -al, -tial, -ual, -ous, -ar suffiksləri ilə bitən üçhecalı sözlərdə vurğunun yeri sondan ikinci heca da olur: o'pinion, o'ccasion, lo'cation, mus'ician,

ex'perience, di'licious, ha'bitual, fa'miliar və s. Sonu -ity, -logy, -logist, -graphy, -cracy suffiksləri ilə bitən dördhecalı sözlərdə vurğunun yeri sondan üçüncü hecada olur: a'bility, psy'chology, bio'logist, ge'o'graphy, pho'nology, pho'tography, de'mocracy və s. [5, s. 28].

Mürəkkəb sözlərdə vurğunun yerinə gəlincə, burada müxtəlif yanaşmalar özünü göstərir. Məsələn, ingilis fonetisti R.Kinqdon ingilis mənşəli mürəkkəb sözlərinin komponentlərinə görə təsnif edir. O, birinci komponent isim, ikinci komponenti isə isim, cerund, sifət, keçmiş zamanın feili sifəti, zərf, feil olmaqla mürəkkəb sözləri beş qrupa bölür və hər bir qrupda vurğunun yerini müəyyənləşdirir. O, 7.000 birləşmə üzərində apardığı statistik hecalamalardan belə nəticəyə gəlir ki, isim+isim (ikinci komponentin adı isim, ikinci komponenti agentis (iş görən) olan, ikinci komponenti cerund olan, birinci komponenti yiyəlik halda olan isim) ibarət olan mürəkkəb sözlərdə bir əsas vurğu ilə səciyyəvi olur və bu birləşmələrdə vurğu da birinci komponentdə yer alır. Bununla yanaşı, R.Kinqdon müəyyən mürəkkəb sözlərdə, xüsusilə sifət+isimdən ibarət olan birləşmələrdə hər iki komponentdə qüvvətli vurğunun və bir əsas və bir ikinci dərəcəli vurğunun olduğunu da qeyd edir [159, s. 148-173].

A.Gimsona görə, ingilis dilində ən ümumi tip olan mürəkkəb sözlərdə vurğunun yeri birinci elementdə olur. Onun fikrincə, iki, üç, dörd və beşhecalı mürəkkəb sözlərdə əsas vurğudan əlavə ikinci dərəcəli vurğu da ola bilər. Bu halda əsas vurğu ikinci və sonuncu hecanın üzərinə keçə bilər. Məsələn, ,black 'current ,good-'looking sözlərində əsas vurğunun yeri ikinci komponentdə qərarlaşır. Üçkomponentli mürəkkəb birləşmə olan ,hot-'water-, ,bottle, ,waste 'paper-basket sözlərində əsas vurğunun yeri ikinci komponentin üzərində olur [146, s. 228]. P.Rouça görə, digər mürəkkəb sözlərdə vurğunun yeri tamamilə sadədir. Belə ki, iki isimdən ibarət olan mürəkkəb sözlərdə vurğunun yeri normal olaraq birinci elementin üzərində olur: [179, s. 85] 'sunrise, 'suitcase, 'teacup və s. Bununla yanaşı, elə mürəkkəb sözlər vardır ki, onlar əsas vurğunu ikinci komponentdə qəbul edir. P.Rouç mürəkkəb sözləri təşkil edən komponentlərin hansı nitq hissəsindən ibarət olmasına və

funksiyasına görə onlarda vurğunun yerini modelləşdirir. Birinci element sifət, ikinci elementi “ed” morfemindən ibarət olan birləşmələrdə ikinci komponent əsas, birinci komponent isə ikinci dərəcəli vurğu ilə səciyyəvi olur: ,bad-'tempered, ,heavy-'handed və s. Birinci elementi say və zərfdən ibarət olan mürəkkəb sözlərdə əsas vurğunun yeri ikinci elementdə olur: ,three-'wheeler, ,five-'finger; ,down 'stream və s. Feil funksiyasında çıxış edən mürəkkəb sözlərdə də əsas vurğunun yeri ikinci elementdə qərarlaşır: ,ill-'treat, ,down-'grade və s. [179, s. 86].

Qeyd edək ki, vurğunun yeri ilə əlaqədar yuxarıda deyilənlərlə yanaşı, ingilis dilində sözlərdə vurğunun yeri bir sıra faktorlarla şərtlənir. Sözlərdə vurğunun yerini müəyyənləşdirən əsas faktorlardan biri semantik faktordur. İngilis dilində semantik faktor həm söz, həm də morfem səviyyəsində özünü göstərir. İngilis dilində iki və uçhecalı sözlərdə vurğu əsasən söz kökü üzərinə düşür. Məsələn: 'children, 'woman, 'aspirated və s.

Söz vurğusu semantik faktor kimi müxtəlif nitq hissələrinin birini digərindən fərqləndirir. Məsələn: 'object (isim), ob'ject (feil), 'compound (sifət), com'pound (feil). Vurğunun yeri eyni leksik tərkibə malik olan sözləri semantik baxımdan fərqləndirir. Məsələn: 'red'coat – qırmızı palto, 'redcoat – Britaniya əsgəri, a 'darkroom – şəkil çıxarılan otaq, a 'dark'room – qaranlıq otaq və s.

Eyni leksik tərkibə malik olan, lakin vurğunun yerinə görə mənası fərqlənən çoxlu sayda söz birləşmələrinə R.Kinqdonun tədqiqatında rast gəlinir [159].

Vurğunun semantik faktoru söz önlərinin feili birləşmələrdə zərf kimi çıxış etməsini və feilin mənasının dəyişməsini təmin edir. Məsələn: to give – vermək, to 'give'up – tərgitmək, to bring – gətirmək, to 'bring 'up – tərbiyə etmək və s.

Semantik faktorun təsirindəndir ki, mürəkkəb isimlər əsasən bir, sifətlər iki, söz birləşmələri iki və daha artıq vurğu daşıyır: 'air-raid; 'well-'planned; 'black 'cap ('blackcap) və s.

Mürəkkəb ixtisar sözlərin hər bir komponenti semantik yükündən asılı olaraq vurğu daşıyır. Məsələn: 'G. 'P. 'O; 'B. 'B.'C. 'U. 'S. 'A və s.

Sözlərdə vurğunun yerini təyin edən amillərdən biri də morfoloji amildir.

Morfemlərin vurğu qəbul etməsi onların semantik yükü ilə şərtləndirilir. Məsələn: 'misbe'have -pis rəftar etmək, write-yazmaq, 're'write-yenidən yazmaq və s. Bu səbəbdəndir ki, ingilis dilində prefikslər zəif və qüvvətli olmaqla iki qrupa bölünür. Qüvvətli prefikslər, bir qayda olaraq vurğu daşıyır, zəif prefikslər isə əksinə, vurğusuz olur. Məsələn: 'pre'war (qüvvətli), be'fore (zəif).

Qədim ingilis dilində sözün əsas məna kəsb edən hissəsi, yəni kökü onun digər hissəsindən vurğu vasitəsilə ayrılır. Bu onunla izah oluna bilər ki, vurğu sözün əvvəlində kökü təşkil edən hecanın üzərinə düşürdü. Vurğunun söz kökü üzərinə düşmə meyili ingilis dilində o qədər qüvvətli olmuşdur ki, hətta Skandinaviya (IX-XI) və normanların (XI-XV) işğalı zamanı ingilis dilinə keçən sözlər belə, bu meyilə tabe olmuşdur. Məsələn: 'husband, 'woman, 'colour, 'manage və s. tarixən ingilis məişətində işlənən sözlər tərkib etibarını ilə azhecalı sözlər olmuşdur. Sözlərin sillabik strukturu bir, iki və az hallarda üç hecadan ibarət idi. Odur ki, azhecalı sözlərdə vurğu kök hecaya düşərək, vurğusuz heca ilə növbələşən ritmik struktur yaradır. Sözdəki bu ritmik faktor nitq prosesinə də təsir etmiş və nitqdə müəyyən ritmik normanın yaranmasına güclü təsir göstərmiş və göstərməkdədir. Sonrakı etaplarda dildə yaranan və o cümlədən alınan çoxhecalı sözlər ritmik meyilə tabe olmuş və sözlər əsas vurğudan əlavə ikinci dərəcəli vurğunu qəbul etmişdir [104, s. 180].

İngilis dilində vurğunun yerini şərtləndirən meyillərdən biri resessiv meyildir. Bu meyil belə bir prinsipi əsas tutur ki, vurğunun yeri mümkün qədər kök üzərində olsun. Bu meyil özünü iki formada göstərir: məhdud və qeyri-məhdud. Məhdud formalı resessiv meyil zəif prefiksi olan sözlərdə vurğunun ikinci hecada, qeyri-məhdud meyil isə sözlərdə vurğunun birinci hecada olmasını nəzərdə tutur: husband, children, mother, woman (qeyri-məhdud), be'fore, with'draw (məhdud).

İngilis dilində vurğunun resessiv meyilinin güclü təsirindəndir ki, fransız dilindən gəlmə sözlərin böyük əksəriyyəti bu meyilə tabe olaraq sözlərin vurğusu birinci heca üzərinə keçmişdir.

Fransız dilindən gəlmə sözlərdə vurğunun birinci hecaya keçməsilə əlaqədar həmin s+özlərin son hecalarda assimilyasiya hadisəsi baş vermiş və ingilis dili tələffüz normalarına tabe olmuşdur. Məsələn: question ['kwɛstʃən]; 'measure ['meɪʒə] və s.

Sonu -tion, -sion, -ture və s. şəkilçiləri ilə bitən fransız dili sözlərdə vurğunun əvvələ keçməsi ilə sözlərin tərkibində fonetik dəyişmə baş vermiş və ingilis dilinə məxsus tələffüz norması və aksent-ritmik modeli qəbul etmişdir. 'question, 'occasion, 'session, 'nature, 'culture, con'textual, situ'ation və s.

İngilis dilində sözləri müşayiət edən meyillərdən biri də retentiv meyildir. Bu meyil eyni kökdən yaranan sözlərdə vurğunun kök hecada saxlanmasını nəzərdə tutur. Məsələn: 'person – 'personal – 'personally – ,person'ality.

Burada bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, bir çox alınma sözlərdə vurğu öz yerini saxlamaqla resessiv meyildən çox prototipik meyilə tabe olmuşdur. Məsələn: vi'brate, 'sonorous, ,mountai'neer, 'radist, res'pect, refug'ee və s.

İngilis dilində ritmik faktor o qədər güclüdür ki, iki qüvvətli, yaxud bir əsas və bir ikinci dərəcəli vurğuya malik olan sözlər cümlə daxilində vurğuların birini itirə bilər. Məsələn: 'good-'looking →she is a 'good looking ,girl. She is 'quite good ,looking. ,bad - 'tempered →a ,bad tempered ,teacher.

He'went ,home – 'Jim went ,home.

It is a 'good conver ,sation. – The 'conversation ,stopped.

Ritmik faktorun təsirindən sözdə vurğunun yeri dəyişə bilər. Məsələn: diplo'matic, a 'diplomatic missbgion, Pic'cadilly, but, 'Piccadilly 'Circus və s.

İngilis dilində sözdə vurğunun yerinin dəyişməsi ilə bir sait digəri ilə əvəzlənir. Məsələn: 'contrast ['kɒtrɑ:st]; con'trast [kən'tra:st]. Vurğunun yerinin dəyişməsi bir tərəfdən, saitlərin birinin digəri ilə əvəzlənməsinə, digər tərəfdən isə, müxtəlif nitq hissələrinin fərqləndirilməsinə gətirib çıxarır.

Vurğunun yerinin dəyişməsi ilə eyniköklü sözlərdə sait əvəzləmələri baş verir. Bu halda həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən bir sıra sözlər fərqləndirilir. Məsələn: co'mpete, 'competence, ig'nore, 'ignorant, 'native, na'tivity.

Eyni köklü sözlərdə yerinin dəyişilməsi ilə həm sait, həm də samit səslər biri digərini əvəzləyir. Bu halda bir tərəfdən, ayrı-ayrı mənalı eyni nitq hissələri, digər tərəfdən isə, müxtəlif mənalı bir qrup söz fərqləndirilir. Məsələn: 'democrat, de'mocracy, 'analyse, a'nalysis və s.

Qeyd edək ki, ingilis dilində vurğunun yerinin sərbəst və keçici olması bu dilin fonetik quruluşunun bir sıra xüsusiyyətlərini əks etdirir. Belə ki, bu dildə söz vurğusunun sərbəstliyi və hərəkiliyi fonetik, morfoloji, semantik baxımdan müəyyən vəzifələr yerinə yetirir. Bu baxımdan yuxarıda deyilənlərdən çıxış edərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar. İngilis dilində söz vurğusunun yerinin sərbəstliyi, hərəkiliyi bir sıra qaydalar, faktorlar və meyillərlə səciyyələnir. Belə ki, ingilis dilində söz vurğusunun yerinə sözlərin heca tərkibinin kəmiyyəti təsir göstərir. İki hecadan ibarət olan sözlərdə vurğunun yeri əsasən birinci hecada olur. Bu qəbildən olan sözlər ingilis dilinin lüğət tərkibində sayca çoxluq təşkil edir. Məsələn: 'childhood, 'mother, 'something, 'autumn, 'husband, 'happiness, 'reader və s. Bununla belə zəif prefikslərin vurğunun yerinə təsiri vardır. Belə ki, birinci hecası zəif prefiks olan sözlərdə əsas vurğunun yeri ikinci hecaya keçir: be'fore, a'way, a'gain, for'give, re'turn, because, in'deed və s.

Sözlərdəki hecaların kəmiyyətindən, eləcə də sözlərin sonuna qoşulan suffikslərin mənşəyindən (roman, german) asılı olaraq sözdəki vurğunun yeri müxtəlif hecalarda ola bilər. Belə ki, roman mənşəli -ion, -sion, -tion, -ation, -ian, -ence, -ent, -al, -tial, -ous suffiksləri ilə bitən üçhecalı sözlərdə vurğu sözün sonundan ikinci heca üzərinə düşür: o'pinion, di'vision, lo'cation, con'nection, mu'sician, phy'sician, su'fficient, es'sential, di'licious, ha'bitual və s.

Digər roman mənşəli -ee, -eer, -ese, -ette, -ique suffikslər sözlərə qoşulduqda əsas vurğunu öz üzərinə götürür və söz kökü ikinci dərəcəli vurğu qəbul edir: ,evacu'ee, ,volun'teer, ,portu'gese, ,laundr'eete, u'nique və s. İngilis mənşəli suffikslər -hood, -less, -ship, -ful və digər mənşəli suffikslər vurğunun yerinə təsir etmir [182, s. 84].

Prefikslərin vurğuya münasibətinə gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, latın (roman) mənşəli prefikslərin çoxu feilin bir hissəsi kimi çıxış etdikdə vurğusuz olur, vurğu ikinci heca üzərinə düşür: com'plain, com'pare, re'member, ex'pect və s. ingilis mənşəli prefikslərin bəziləri həmişə vurğusuz olur: a'wake, be'fore, with'draw.

Qeyd edilən qaydalarla yanaşı, ingilis dilində söz vurğusunun yerini şərtləndirən faktorlar və meyillər vardır. İngilis dilində vurğunun yerini şərtləndirən əsas

faktorlardan biri semantik faktordur. Bu faktor vurğunun kök heca üzərinə düşməsinə nəzərdə tutur.

Belə ki, qədim ingilis dilində sözün əsas məna kəsb edən hissəsi, yəni kökü onun digər hissəsindən vurğu vasitəsilə ayrılırdı. Qeyd edək ki, semantik faktorun güclü təsirindəndir ki, ingilis dilində mürəkkəb isimlər əsasən bir, mürəkkəb sifətlər iki, söz birləşmələri iki və daha artıq, qüvvətli prefikslər iki vurğu ilə səciyyəvi olur. Semantik faktorun təsirindən mürəkkəb ixtisar sözlərin hər bir komponenti vurğuya malik olur.

İngilis dilində vurğunun yerini şərtləndirən faktorlardan biri də morfoloji (qrammatik) faktordur. Bu faktor belə bir fakta əsaslanır ki, ingilis dilində omoqraflaşmış sözlər vurğunun yerinə görə müxtəlif nitq hissələrini (isim, sifət, feil, zərf), eləcə də feili sifətlə cərəndu bir-birindən fərqləndirir: 'contract (isim), con'tract (feil); 'compound (sifət), com'pound (feil); 'overall (isim), ,ove'rall (sifət), 'over'all (zərf); 'running 'stream, a 'running shoes (cərəndu), 'boiling 'water (feili sifət), 'boiling point (cərəndu) və s.

Çoxhecalı sözlərdə ikinci dərəcəli vurğunun yerini şərtləndirən faktorlardan biri də ritmik faktordur. Bu faktorun tələbinə görə, ingilis dilində dörd və dörddən artıq hecası olan sözlərdə ikinci dərəcəli vurğu işlənir və bu vurğu əsasən pretonik olur. İkinci dərəcəli vurğunun yeri əsasən sözün birinci hecasında olur. Bununla belə, əgər sözün birinci hecası zəif prefiks olarsa, vurğu ikinci heca üzərinə keçir: ,organi'zation, ,revo'lution, as ,simi'lation və s.

İngilis dilində vurğunun yerini şərtləndirən faktorlarla yanaşı, vurğunun yerinə təsir göstərən meyillər də vardır. Bu meyillər içərisində resessiv meyili ingilis dili üçün daha xarakterikdir. Bu meyil semantik faktorlarla sıx əlaqədə olub vurğunun mümkün qədər kök hecada, yaxud zəif prefiksi olan sözlərdə isə ikinci hecada olmasını nəzərdə tutur: 'father, 'mother, 'husband, 'children, a'mong, be'fore, forg'et, with'stand. Vurğunun yerinə təsir edən digər bir meyil retentiv meyildir. Bu meyil sözdə vurğunun yerində belə bir prinsipi əsas tutur ki, eyni kökdən yaranan sözlərdə əsas, yaxud ikinci dərəcəli vurğu mümkün qədər kök hecaların birində saxlanılmış olsun: 'person, 'personally, 'person'ality, 'personali'zation, personifi'cation, 'similar, ,simi'larity və s.

İngilis dilində sözlərdə vurğunun yerini müəyyənləşdirən meyillərdən biri də prototipik meyildir. Prototipik meyil belə bir prinsipi əsas tutur ki, başqa dildən alınan sözlər daxil olduğu dilin aksent xüsusiyyətlərini əsasən qəbul etmir. Sözlərdə yeri orjinalda olduğu kimi qalır: məsələn: ,phanta'sie, res'pect, ,refer'ee, engi'neer və s. Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilində iki və çoxhecalı sözlərdə, habelə mürəkkəb sözlərdə, o cümlədən mürəkkəb ixtisar sözlərdə vurğunun yerini şərtləndirən bir sıra qaydalar, faktorlar və meyillər vardır, ancaq bunlar içərisində semantik və ritmik faktorlar aparıcı rola malikdir.

1.3.3. Söz vurğusunun dərəcələri və sözlərin aksent tipləri

İngilis dilində vurğunun mühüm aspektlərindən biri onun dərəcələridir. Qeyd edək ki, ingilis dilində vurğunun təbiətinə dair müxtəlif fikir və yanaşmalar olduğu kimi, vurğunun dərəcələrinə dair ingilis və Amerika fonetistlərinin müxtəlif yanaşmaları vardır. Tanınmış ingilis fonetisti D.Counza görə, sözdə neçə heca varsa, bir o qədər də vurğu dərəcəsinin olduğunu qeyd edir. Belə ki, D.Counz vurğunun dərəcələrinə dair yanaşmasını aşağıdakı misal nümunələrində nümayiş etdirir. Bu dilçiyə görə, opportunity / ^{2 4 1 5 3}_{opətju:niti} / sözündə 5, indivisibility / ^{2 5 3 6 7 4}_{ındıvızıbilıtı} / sözündə 7, simplisity sözündə / ^{3 1 4 2}_{simplısıtı} /4, radical / ^{1 3 2}_{rædıkl} / sözündə isə 3 vurğu dərəcəsi vardır [186, s. 261].

D.Counz sözlərdə vurğunun dərəcələrinin belə xırdalanmasına səbəb kimi saitlərə daxilən xas olan sonorluğu, samitlərin uzunluğu və intonasiya ilə müşayiət olunan vurğu qabarıqlığı göstərir [156, s. 247].

İngilis dilində vurğunun çoxsəviyyəli dərəcələrinə münasibət bildirən V.A.Vasilyev qeyd edir ki, linqvistik baxımdan vurğunun dördüncü, beşinci və s. dərəcəli olması izafidir, redundantdır və distinktiv və identiklik baxımdan üçüncü dərəcəli vurğunun relevantlıq məsələsi də mübahisəlidir. Bununla belə, Britaniya fonetistlərinin əksəriyyəti ingilis dilində üç vurğu dərəcəsi fərqləndirirlər. Ən qüvvətli və güclü vurğunun əsas, ikinci qüvvətli vurğunu ikinci dərəcəli, qalan bütün vurğu dərəcələrini zəif vurğu termininin adı altında verilir. Belə ki, əsas və ikinci dərəcəli

vurğuları, vurğulu termini ilə, zəif vurğuya malik olanları isə vurğusuz adlandırırırlar.

Amerikan dilçisi H.A.Glison və diskriptivistlərin əksəriyyəti ingilis dilində söz vurğusunun dörd dərəcəsini fərqləndirirlər və onların hər birini xüsusi işarələrlə qeyd edirlər. Əsas vurğu – /' / sağdan sola maili vurğu ilə, üçüncü dərəcəli (tertiary) vurğu – /' / soldan sağa maili vurğu ilə, ikinci dərəcəli vurğu – /' / qalxıb-enən vurğu-ton işarəsi ilə, zəif vurğu – /' / enən-qalxan vurğu-ton işarəsilə göstərilir.

Qeyd edək ki, ikinci dərəcəli vurğu ilə üçüncü dərəcəli vurğu arasındakı fərq çox incədir və onların əsas vurğuya, yaxud səs tonunun yüksəkliyinə münasibətdə baş verməsinin formal indikatoru və göstəricisinin ümumən tanınması indiyə qədər yoxdur.

Onların dərəcələrinin xüsusi sözlərdə qeyd edilməsi subyektiv haldır [186, s. 263]. Bu vurğu dərəcələrinin fərqi, qarşılaşdırılmasına münasibət bildirən H.A.Glison yazır ki, ikinci dərəcəli və üçüncü dərəcəli vurğuların kontrastlığı “black bird” və “blackbird” kimi söz cütlərində özünü göstərə bilər. Belə ki, *black bird* vurğu modelində, strukturunda birinci elementdə əsas, ikinci elementdə ikinci dərəcəli vurğu “quşun” qara rəngli olmasını nəzərdə tutur, ancaq *bláck bi`rd* aksent modelində birinci elementin əsas, ikinci elementin üçüncü dərəcəli vurğu ilə reallaşması xüsusi növ quşu nəzərdə tutur və həmin *quş qara*, yaxud qara olmaya da bilər. Belə ki, “That white bird is an albino black bird” cümləsi müəyyən məna kəsb edir, o, haldakı *bláck bi`rd* birləşməsində əsas vurğu birinci komponentdə, üçüncü dərəcəli vurğu ikinci komponentdə olur. Əgər biz ikinci komponentdə vurğunu ikinci dərəcəli vurğu ilə əvəz etsək bu zaman mənasız bir şey alınır [72, s. 45].

Bununla belə, digər amerikan fonetistləri B.Blox və G.Treyger, H.A.Glisonun “black bird” birləşməsində verdiyi aksent modeli (bla'ck bi`rd), yəni əsas və üçüncü dərəcəli vurğular bu qəbildən olan birləşmələrdə onun əksini verirlər, yəni əsas vurğu birinci elementdə, ikinci dərəcəli vurğu isə ikinci elementdə qeyd edilir. Məsələn: *bláck bird, réd-cup, háir-pin, doór-mat*. Digər tərəfdən, bu dilçilər sifət+isimdən ibarət olan birləşmələrdə vurğunun dərəcə yerini dəyişərək, ikinci dərəcəli vurğunu birinci hecədə, əsas vurğunu ikinci elementin üzərində göstərirlər. Məsələn, *old mán, red bárn* və s. [186, s. 263].

A.Hillə görə, bəzi Amerika dil daşıyıcıları ikinci və üçüncü, yaxud üçüncü və

zəif vurğuları fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər [136, s. 100].

Qeyd edək ki, Amerika diskriptivistləri vurğunun dərəcələrinə münasibətdə bir-birindən fərqləndiyi kimi, ikinci, üçüncü dərəcəli vurğuya yanaşmada Britaniya fonetistlərindən fərqlənirlər. Belə ki, “discrimination” və “animation” sözlərində ikinci dərəcəli vurğu pretonik hecada olduğu halda [dɪˌskrɪmɪˈneɪʃən], [ˌænɪmeɪʃən] B.Blok və G.Treyger ikinci hecanı üçüncü dərəcəli, H.A.Glison isə “animation” sözündəki birinci hecanı /æn/ üçüncü dərəcəli vurğu ilə qeyd edirlər, halbuki bu sözlərdə Britaniya fonetistləri pretonik hecalar ikinci dərəcəli vurğu ilə nişanlayırlar. Bununla yanaşı, Amerikan fonetistləri çoxhecalı sözlərdə sonu –“ate” suffiksi ilə bitən hecada üçüncü dərəcəli vurğunun elevate[élivèit] olduğunu təkid edirlər. Halbuki, Britaniya fonetistləri bu qəbildən olan hecaları vurğusuz, zəif vurğulu hesab edirlər [186, s. 263].

Amerikan diskriptivistlərinin vurğunun dərəcələrinə dair söylənilən fikirlərə münasibət bildirən V.A.Vasilyev qeyd edir ki, vurğunun dərəcələrinə belə çaşdırıcı münasibət ondan irəli gəlir ki, onlar ingilis dilində söz vurğusunun təbiətini həddindən artıq sadələşdirdilər. Belə ki, amerikan deskriptivistləri vurğunun təbiətini müxtəlif ucalıq dərəcəsinə qədər reduksiya edirlər ki, bu da son dərəcədə subyektivdir və söz vurğusunun digər komponentlərinin rolunu lazımi qədər qiymətləndirmirlər. Digər bir faktor ondan ibarətdir ki, Amerika diskriptivistləri söz, söz birləşməsi və cümlə vurğusunu fərqləndirmirlər [186, s. 264].

T.Vrabelə görə, ikinci və üçüncü dərəcəli vurğu arasındakı fərq çox incədir və subyektiv görünür. Onlar arasında olan fərqi meyarı çox aydın, dəqiq deyildir [180, 70]. Qeyd edək ki, ikinci və üçüncü dərəcəli vurğular arasında olan fərqi adətən belə fərqləndirirlər ki, ikinci dərəcəli vurğu pretonik, üçüncü dərəcəli vurğu isə posttonikdir.

Amerika tələffüz standartında üçüncü dərəcəli vurğuya, yəni bu vurğunun mövcudluğuna təsir edən ismi (-ory, -ary, -ony) və feili (-ate, -ire, -y) suffikslərdə özünü göstərir. Məsələn: 'testiˌmony, 'terriˌtory, 'dictioˌnary, 'demonstˌrate, 'organˌize, 'simpliˌfy.

Halbuki, Britaniya ingiliscəsində (BBC) bu qəbildən olan sözlər bir əsas vurğu ilə reallaşır.

Qeyd edək ki, amerikan fonetistlərinin vurğunun dərəcələrini bu cür xırdalaması dil öyrənənlər üçün çaşqınlıq yaradır, digər tərəfdən, söz, mürəkkəb söz, söz birləşməsi və cümlə vurğusunun fərqləndirilməməsi danışıq aktında ritmik variativliyin nəzərə alınmamasına gətirib çıxarır. Araşdırmalar göstərir ki, dilin lüğət tərkibində sözlər, birləşmələr bir, yaxud iki vurğuya malik olur, lakin cümlə-söyləm daxilində həmin vurğulardan biri ritmik faktorun təsirindən düşür. Belə ki, “hard-working” söz ayrılıqda bir ikinci dərəcəli və bir əsas vurğu, secretary (AE) sözü də bir əsas və bir üçüncü dərəcəli vurğu ilə səciyyələnir. Lakin cümlə, söyləm səciyyəsində vurğulardan biri ya düşür, ya da yerini dəyişə bilir. Məsələn:

- a. We have a 'hard-working , secretary.
- b. Our 'secretary's hard , working.

Qeyd edək ki, un'known və diplo'matic sözlərində vurğu ikinci və üçüncü hecalarda olmasına baxmayaraq, cümlə, söyləm daxilində vurğuların yeri tamamilə dəyişə bilir.

- a. He is an 'unknown 'member of a 'diplomatic , mission.
- b. Be 'very diplo , matic as he's 'quite un , known.

Araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilində vurğunun dərəcələrinə ingilis, amerikan və postsovet fonetistlərinin münasibəti müxtəlifdir. İngilis dilçisi H.Svit dərəcəsinə görə dörd vurğu (zəif, orta, yaxud yarım-qüvvətli, qüvvətli, çox qüvvətli, yaxud emfatik) fərqləndirir [170, s. 182].

Söz vurğusunun dərəcəsinə görə D.Counz, R.Kinqdon da dörd vurğu fərqləndirir. D.Counz əsas, ikinci dərəcəli, zəif vurğu dərəcələri ilə yanaşı bərabər səviyyəli vurğunu da lüğətində qeyd edir [184]. R.Kinqdon əsas vurğunun iki növünü göstərir: Full kinetik, Full static (tam kinetik, tam statik [159, s. 8]. A.Gimson isə üç vurğu dərəcəsinə fərqləndirir, əsas, ikinci dərəcəli, vurğusuz [146, s. 208].

P.Rouç sözdə vurğunun dərəcələrinə əsasən vurğulu və vurğusuz hecalar səciyyəsində yanaşır. Bununla belə, o qeyd edir ki, bir vurğunun dərəcələrində bir, yaxud daha artıq aralıq səviyyəli dərəcələri tanımağa məcburuq. Belə ki, ikihecalı sözlərdə vurğu dərəcələri iki səviyyədə təhlil edilirsə, çoxhecalı sözlərdə aralıq vurğu

dərəcələri ortaya çıxır. P.Rouç aralıq vurğu dərəcəsini ikinci dərəcəli vurğu adlandırır. İngilis dilində “around” sözü ilə “photographic” sözlərini vurğunun dərəcələri baxımından müqayisə edən P.Rouç /ə'raʊnd/ sözündə vurğunun iki səviyyəli (vurğulu-vurğusuz), /,fəʊtə'græfɪk/ sözündə vurğunun üç səviyyəli (əsas vurğu, ikinci dərəcəli vurğu, vurğusuz) olduğunu göstərir və qeyd edir ki, ingilis dilinin vurğusunun təsvirində dərəcə baxımından üç vurğu səviyyəsi vardır [179, s. 75]. Bununla yanaşı, o, vurğusuz hecaları təşkil edən saıtlərin qabarıqlıq dərəcəsi baxımından iki qrupa ayırır. P.Rouça görə, tərkibində /ə, ɪ, i, u/ saıtləri və sonorlarla yaranan vurğusuz hecaların qabarıqlıq dərəcəsində fərq vardır. Belə ki, poetic /pəʊ'etɪk/ və pathetic /pə'θetɪk/ sözlərindəki vurğusuz [əu] hecası [pə] vurğusuz hecasına nisbətən daha qabarıqdır [179, s. 75]. Vurğusuz hecaların qabarıqlığında müşahidə olunan bu fərq vurğunun dərəcəsində daha bir səviyyənin qeyd edilməsinə çıxış verir ki, bu da üçüncü dərəcəli (tertiary stress) vurğu kimi qeyd edilir. Üçüncü dərəcəli vurğu səviyyəsi bəzi çoxhecalı sözlərdə müşahidə edilir. Belə ki, “indivisibility” sözündə dörd müxtəlif vurğu dərəcələri, səviyyələri özünü göstərir: /,ɪndɪ,vɪzə'bɪlɪtɪ/. Burada [bɪl] hecası əsas, [ɪn] hecası ikinci dərəcəli, [vɪz] üçüncü dərəcəli, digər hecalar isə müxtəlif dərəcəli vurğulu hecalardan zəif olduğundan hamısı vurğusuz hecalardır [179, s. 75].

Qeyd edildiyi kimi, amerikan diskriptivistləri dörd vurğu dərəcəsi (əsas, ikinci dərəcəli, üçüncü dərəcəli, zəif vurğu) fərqləndirilirlər və onlar bu vurğu dərəcələrini vurğunun suprasegment fonemlər adlandırırlar və aşağıdakı üçkomponentli birləşməni nümunə kimi verirlər:

lɪght haʊse ke^epe^r(=keeper of a light house) - enerji şəbəkəsinin gözetçisi;

liĝh haʊse kèepe^r (=a house keeper who is light) – yüngül çəkili gözetçi [72, s. 327].

Qeyd edək ki, bu qəbildən olan üçkomponentli birləşmələrin vurğuya görə qarşılaşdırılmasını R.Kinqdon əsas və ikinci dərəcəli vurğularla verir:

'nice 'looking, glass (looking-glass that is nice) – qəşəng güzgü;

'nice ,looking`glass (glass that looks nice) [159, s. 184] – qəşəng görünən

güzgü.

Postsovet dilçilərinin, xüsusilə fonetistlərinin ingilis dili söz vurğusunun dərəcələrinə yanaşmada bir həmrəylik müşahidə edilir. Belə ki, V.N.Vitomskaya, Q.P.Torsuyev, O.Dikuşina, V.A.Vassilyev, S.F.Leontyeva, Y.B.Karnevskaya, Y.A.Dubovski, A.M.Antipova, M.A.Sokolova, T.T.Vrabel, eləcə də Azərbaycan dilçiləri S.M.Babayev, F.H.Zeynalov ingilis dilində söz vurğusunun dörd dərəcəyə malik olduğunu (əsas, ikinci dərəcəli, zəif və bərabərsəviyyəli vurğu) göstərilir. Postsovet məkanında dilçilərin bərabərsəviyyəli vurğu dərəcəsinə meyilliyi, fikrimizcə, D.Counzun “Everyman’s English pronouncing dictionary” lüğətinin 11-ci nəşrinin 1965-ci ildə Moskvada nəşr edilməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, lüğətin bu nəşrində qüvvətli prefikslər, mürəkkəb sifətlər və s. iki qüvvətli, əsas vurğu ilə göstərilir [184].

İngilis fonetisti R.Kinqdon öz tədqiqatlarında əsasən statik, kinetik, ikinci dərəcəli, vurğusuz (zəif) dərəcəli vurğudan istifadə edir. Statik və kinetik vurğu arasında fərq ondadır ki, statik vurğu atonik, kinetic vurğu isə tonikdir. Belə ki, ingilis mənşəlimürəkkəb birləşmələrdə R.Kinqdon statik və kinetik vurğuları aşağıdakı kimi qeyd edir və onları bərabərsəviyyəli vurğulu sözlər kimi verir: 'back `stairs, 'golden `eagle, 'still `life, 'leading `article və s. Burada birinci komponentdəki vurğu static, ikinci komponentdəki vurğular isə kinetik vurğudur. Bunlarla yanaşı, R.Kinqdon üçlü (triple stress) vurğudan da bəhs edir. Bu vurğu tipi ilə əlaqədar o qeyd edir ki, üçlü vurğu bir kinetik və iki atonik tam vurğulardan ibarətdir və ingilis dilində bir qədər söz vardır ki, onlar potensiyada, ritmik məqsəd, yaxud qüvvətli prefikslər hesabına dörd vurğuya malik ola bilər. Məsələn: 'extra 'territori`ality, 'mikro'bio`logical [159, s. 88].

Yuxarıda deyilənlərdən məlum olur ki, R.Kinqdon ingilis dilində iki, bəzən də üç bərabərsəviyyəli vurğunun mümkünlüyünü qəbul edir.

A.Gimsonun tədqiqatlarında iki bərabərsəviyyəli vurğunun işlədilməsinə rast gəlinmir. Belə ki, A.Gimson çoxhecalı sözlərdə iki ikinci dərəcəli və bir əsas (tonik vurğunun olduğunu qeyd edir. Məsələn, ,inter,nationali`zation [146, s. 230].

Qeyd edək ki, müasir dövrün tanınmış ingilis fonetisti P.Rouçun tədqiqatla-

rında, habelə D.Counzun tələffüz lüğətinin 16 və 17-ci nəşrlərində çoxhecalı sözlərdə, o cümlədən mürəkkəb ixtisar sözlərdə bərabərsəviyyəli vurğuya rast gəlinmir [90; 176; 177; 179].

Postsovet dilçilərinin, xüsusilə fonetistlərin ingilis dilində sözlərin dərəcə baxımından aksent strukturunun mənzərəsini aşağıdakı kimi təqdim etmək olar.

Müxtəlif vurğu növləri artikulyator baxımdan hər bir dilin özünəməxsus tələffüz normalarını özündə daşıyan müəyyən qanunauyğun əlamətlərlə xarakterikdir. Dinamik vurğu növü ilə xarakterik olan ingilis dilində sözlərdəki hecalarda artikulyator gərginliyin paylanması baxımından və enerji qüvvəsinin artması, azalması və zəifləməsi müxtəlif növ vurğu dərəcəsi üçün şərait yaradır.

İngilis dilində sözlərdəki hecalar bir-birindən vurğunun dərəcəsi baxımından fərqlənirlər: qüvvətli vurğu, yaxud əsas; nisbətən zəif, yaxud ikinci dərəcəli; lap zəif, yaxud vurğusuz və bərabərsəviyyəli vurğu. Məsələn: 'Oxford 'congress, con'clusion, 'city, 'conver'sation, ex,amin'ation, 'hair ,dresser, 'ill -'mannered, 'un'known, 'anti'war və s.

İngilis dilində dörd və daha artıq hecası olan sözlər ritmik faktorun tələbinə uyğun bir qayda olaraq iki vurğu ilə tələffüz olunur. Vurğulardan biri qüvvətli (əsas), digəri isə nisbətən zəif – ikinci dərəcəli olur. Məsələn: revo'lution, 'conver'sation.

İngilis dilində hecaların sayından, ritmik və semantik faktorların tələbindən asılı olaraq, çoxhecalı sözlərdə iki ikinci dərəcəli, bir qüvvətli, yaxud iki qüvvətli, bir ikinci dərəcəli vurğu ola bilər. Məsələn: 'superfici'ality, 'auto,bio'graphically, 'mispro,nunci'ation, 'un,famili'arity.

İngilis dilində sayca çoxluq təşkil edən bir qrup sözlər var ki, onlar dərəcə baxımından iki əsas vurğu ilə xarakterizə olunurlar. Bir qrup belə sözlərin bərabərsəviyyəli vurğu daşması həmin sözlərin və morfemlərin daşdıqları semantik yükün dəyəri ilə şərtləndirilir. Məsələn: 'un'do, 'une'mphatic, 'discon'nect, 'disar'range, 'non'party, 'non'smoker.

Söz daxilində qüvvətli vurğu daşıyan ön şəkilçilər aşağıdakılardır.

1) inkarlıq bildirən prefikslər: -un, -dis, -non, -in, -il, -im, ir. Məsələn: 'un'named, 'disap'prove, 'non'final, 'irres'ponsible.

2) ex- keçmiş mənasında: 'ex'minister, 'ex'champion.

- 3) re- yenidən, təkrarən mənasında: 're'organize, 're'write.
- 4) mis- səhf, düz olmayan mənasında: 'mis'print, 'mis under 'stand.
- 5) pre- əvvəlcədən, əvvəllər, qabaqcadan mənasında: 'pre'paid, 'pre'war.
- 6) out- çox, nəzərdə tutulandan çox mənasında: 'out'do, 'out'shine, 'out'go.
- 7) over- həddindən çox, lap çox mənasında: 'overc'rowded, 'ove'rload.
- 8) under- köməkçi, tabeli adam və müxtəlif mənalarda: 'under 'secretary, 'under'go.
- 9) anti- əleyhinə mənasında: 'anti'war, 'anti'national.
- 10) sub- köməkçi, müavin mənasında: 'sub'editor 'subdi'vide.
- 11) inter- arasında, daxilində mənasında: 'inter'change 'inter'national.
- 12) half- bir hissə mənasında: 'half 'baked, 'half'finished.
- 13) vice- köməkçi, müavin mənasında: 'vice'chairman 'vice-'president.
- 14) arch- baş, böyük mənasında: 'arch'duke, 'archbi'shop.
- 15) ultra- çox yüksək, hədsiz mənasında: 'ultra'classic, 'ultra'fashionable.

Ancaq bu qəbildən olan bir çox sözlərdə qüvvətli prefikslər öz mənasını itirərək, əsas sözlə daşlaşmış və başqa nitq hissəsi kimi formalaşmışdır. Məsələn, mis-prefiksi “mis'take” sözündə “səhv götürmək” mənasında deyil, isim kimi “səhv” mənasında işlənir. Odur ki, bu söz bir vurğu ilə tələffüz olunur. Eyni vəziyyət under, -un, -in, -im, -dis – prefikslərində də müşahidə olunur. Məsələn: unde'rline, under'stand, un'usual, im'possible, dis'courage və s.

İngilis dilində tərkibində -teen şəkilçisi olan saylar (13-dən 19-a kimi) iki qüvvətli vurğu daşıyır. Məsələn: 'thir'teen, 'nine'teen.

Mürəkkəb isimlər isə, əsasən, bir qüvvətli vurğu daşıyır. Mürəkkəb isimlərin birinci komponenti daha çox semantik yükə malik olduğundan vurğu sözün birinci komponentinin üzərinə düşür. Məsələn: 'looking-glass, 'music – hall, 'teapot.

Semantik yükün dəyərindən asılı olaraq bir sıra mürəkkəb isimlərin hər iki komponenti qüvvətli vurğu daşıya bilər. Məsələn: 'arm'chair, 'gas'stove.

Bəzi mürəkkəb isimlərdə vurğu ikinci komponentin üzərinə düşür. Məsələn: man'kind, short'coming.

Mürəkkəb isimlərin ikinci elementi o zaman vurğu daşıya bilir ki, həmin element başqa sözlərlə qarşılaşdırılmış olsun. Məsələn: 'gas 'stove, 'electric'stove.

İngilis dilində mürəkkəb ixtisar sözlərin hər bir komponenti bərabərsəviyyəli qüvvətli vurğu daşıyır. 'G, 'P, 'O (General Post Office) 'U 'S 'S 'R (nümunə Q.P.Torsuyevdən götürülmüşdür) [109, s. 55] və s.

İngilis dilində mürəkkəb sifətlər iki qüvvətli (bərabərsəviyyəli) vurğu daşıyır. Məsələn: 'bad- 'tempered, 'blue-'eyed, 'old 'fashioned, 'well-'known, 'fast-'growing, 'tired 'looking və s.

Feil və sözönlərindən ibarət olan mürəkkəb feillər iki qüvvətli vurğu daşıyır.

Məsələn: to 'give' in, to 'put 'on, to 'take 'off, to 'try' on, 'carry 'out, 'come 'across, 'see 'off, 'go 'on, 'point 'out, 'set 'up, 'make 'up, 'pick 'out, 'get' back, 'bring 'forth, bring 'up, 'fix 'up və s.

İngilis dilində ritmik meyilin təsirindən iki vurğuya malik olan (iki qüvvətli, yaxud bir əsas və ikinci dərəcəli) sözlər, söz birləşmələri cümlə daxilində vurğularını birini itirə bilər. Bu da söz vurğusunun ritmik variasiyası adlanır. Məsələn: ,engin'eer – a 'good engi'neer, ,convers'ation – The 'conversation is good. It was a 'good conve,rsation; 'blue-'eyed – a' blue eyed girl. She is' just blue, eyed və s. [4, s. 29].

İngilis dilində vurğunun dərəcələrinin (əsas, ikinci dərəcəli, bərabərsəviyyəli) sözlərdə paylanması sözlərin aksent tipini yaradır. Sözlərin aksent tipləri və onların aksent-sillabik strukturu bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub, dildəki sözlərin morfoloji quruluşu, heca tərkibi ilə, kök və şəkilçilərin (morfemlərin) semantik yükünün dəyəri ilə şərtləndirilir.

Araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilində sözlərin aksent-sillabik quruluşu çoxcəhətli və rəngarəng aksent-ritmik modellərə malikdir. Q.P.Torsuyev ingilis dilində sözlərin aksent quruluşunu bir növ ümumiləşdirərək onların aksent tiplərini müəyyənləşdirmişdir. Belə ki, bu alim D.Counzun “English pronouncing dictionary” lüğətinin 11-ci nəşri (1956) üzrə apardığı tədqiqat əsasında ingilis dilində sözlərin on bir aksent tipini və yüzdən artıq aksent-sillabik (ritmik-dinamik) strukturuna malik olduğunu qeyd edir [110, s. 49-61].

İngilis dilində sözlərin aksent tipini müəyyənləşdirərkən Q.P.Torsuyev sadə,

düzəltmə, mürəkkəv sözlərdə və mürəkkəb inisiallarda vurğunun dərəcələrini (əsas, ikinci dərəcəli, bərabərsəviyyəli) onların sözlərdə kəmiyyətini və distribusiyasını əsas göstərir. O, ingilis dilində sözlərin aksent tiplərini aşağıdakı kimi modelləşdirir:

1. Birinci aksent tip: / \perp -/. Bu aksent tip sözdə bir əsas (qüvvətli) vurğunun olmasını nəzərdə tutur və sadə, düzəltmə, mürəkkəb sözləri formalaşdırır, iki və altıhecalı sözləri əhatə edir. Məsələn: 'after, 'gaspipe, 'mother-in law, 'characterizing, 'justificatory və s.

2. İkinci aksent tip: / \perp \perp /. Bu aksent tip sözdə iki əsas (qüvvətli), yəni bərabərsəviyyəli vurğu dərəcəsinin olmasını nəzərdə tutur və sadə, düzəltmə, mürəkkəb və mürəkkəb ixtisar sözləri formalaşdırır, iki və yeddihecalı sözləri əhatə edir. Məsələn: 'trus'tee, 'high 'sprited, 'old 'gentlemanly, 'electro-mag'netic, 'un'justifiable, 'M.P'. (Member of Parliament) və s.

3. Üçüncü aksent tip: / \perp \perp \perp /. Bu aksent tip sözdə üç əsas (qüvvətli) vurğunun olmasını nəzərdə tutur. Bu aksent tipə yalnız mürəkkəb ixtisar sözlərdə rast gəlinir. Məsələn: 'G. 'P. 'O. (General Post Office) və s.

4. Dördüncü aksent tip: / \perp \perp \perp \perp /. Bu aksent tip sözdə dörd əsas vurğunun olması nəzərdə tutur. Məsələn: 'U 'S 'S 'R (Union of Soviet Socialist Republic)

5. Beşinci aksent tip: / \perp \top /. Bu aksent tip sözdə bir əsas (qüvvətli) və ikinci dərəcəli vurğunu nəzərdə tutur. Bu aksent tip əsasən mürəkkəb və tərkibində prefiksi olan sözləri formalaşdırır və üçdən yeddiyə kimi hecası olan sözləri əhatə edir. Məsələn: 'pack-, animal, 'lightening con,ductor, 'hair ,dresser 'non-con,ducting, e'lectro-magnitism və s.

6. Altıncı aksent tip: / \top \perp /. Bu aksent tip sözdə bir ikinci dərəcəli və bir əsas (qüvvətli) vurğunun olmasını nəzərdə tutur. Bu aksent tip sadə, düzəltmə və az sayda mürəkkəb sözləri formalaşdırır və üçdən səkkizə kimi hecası olan sözləri əhatə edir. Məsələn: ,maga'zine, legis'lation, ,hospi'tality id ,io'matically, ,commensura'bility və s.

7. Yeddinci aksent tip: / \perp \perp \top /. Bu aksent tip: sözdə iki əsas (qüvvətli) və bir ikinci dərəcəli (posttonik) vurğunun olmasını nəzərdə tutur. Bu aksent tip prefiksli mürəkkəb sözlərdə rast gəlinir. Məsələn: 'un'sea, worthy, yaxud 'un'sea, worthiness.

8. Səkkizinci aksent tip: / \perp \top \perp /. Bu aksent tip sözdə iki əsas (qüvvətli) vurğu arasında bir ikinci dərəcəli vurğunun olmasını nəzərdə tutur. Bu aksent tip əsasən tərkibində prefiksi olan dörddən səkkizə kimi hecası olan sözləri əhatə edir: Məsələn: 'mis ,repre'sent, 'mis ,inter'pretation, 'intercom ,muni'cation, 'in ,comprihensi'bility.

9. Döqquzuncu aksent tip: / \perp \top \top /. Bu aksent tip sözdə bir əsas (qüvvətli) və ondan sonra gələn (posttonik) iki ikinci dərəcəli vurğunun olmasını nəzərdə tutur. Bu aksent tipə əsasən üçkomponentli mürəkkəb birləşmələrdə və nadir halda prefiksli sözlərdə rast gəlinir. Məsələn: 'soda- ,water- ,bottle 'un ,circum ,cision.

10. Onuncu aksent tip: / \top \top \perp /. Sözdə iki ikinci dərəcəli (pretonik) və bir əsas vurğunun olmasını nəzərdə tutur. Bu aksent tip prefiksləri olan yeddi və səkkizhecalı sözlərdə rast gəlinir. Məsələn: ,super ,annu'ation ,indiv ,iduali'zation ,inter ,natio- nali'zation.

11. On birinci aksent tip: / \top \perp \top /. Sözdə bir ikinci dərəcəli (pretonik), bir əsas və bir ikinci dərəcəli (posttonik) vurğunun olmasını nəzərdə tutur. Bu aksent tip nadir halda üçkomponentli mürəkkəb birləşmələrdə rast gəlinir: ,ginger'beer – ,bottle [110, s. 49-61].

Qeyd edək ki, ingilis dilində vurğunun birhecalı və ikihecalı qüvvətli prefikslərə münasibətində müxtəlif yanaşmalar vardır. Belə ki, ingilis dilində vurğunun aksentoloji məsələlərini araşdıran Q.P.Torsuyev ingilis mənşəli inkarlıq mənası bildirən “un” – prefiksində həm vurğulu, həm də vurğusuz olduğunu qeyd edir. Belə ki, bu alim uncomfortable, unhesitatingly, unjustifableness sözlərində “un” – prefiksini vurğusuz götürür və həmin sözləri beş, altı və yeddihecalı sözlər kimi ingilis dili sözlərinin birinci aksent tipinə aid edir [110, s. 53]. Başqa bir aksent tipdə (ikinci) “un” – prefiksi vurğulu götürülür: 'un'justifableness [110, s. 53].

Digər bir aksent tipdə (altıncı) un- prefiksi yerinə də vurğusuz götürülür. Bu aksent tipdə sözün aksent quruluşu [Δ n ,dʒʌstɪ'faiəblɪs] kimi qeyd edilir.

Qeyd edək ki, tərkibində “un-” prefiksi olan digər sözün aksent quruluşunda da özünü göstərir. Belə ki, unseworthy və unseaworthiness sözlərində də “un-” prefiksi bir aksent tipdə vurğusuz olub – beşinci aksent tipə, digər bir halda vurğulu olub,

yeddinci aksent tipə aid edilir: 'unsea,worthy, yaxud un'sea,worthiness (tip 5); 'unsea,worthy, yaxud 'unsea,worthiness (tip 7) [110, s. 57-58].

Digər prefikslərə gəlincə, onu qeyd etmək olar ki, onların sözlərdə aksent quruluşunun variativliyi “un-” prefiksində nisbətən az müşahidə olunur.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Q.P.Torsuyevin prefikslərin aksent quruluşuna fərqli yanaşması onların ritmik-variativ səciyyəyə daşdığından irəli gəldiyini söyləmək olar.

Qeyd edək ki, ingilis dilində söz vurğusunun yerinin sərbəstliyi və müxtəlif dərəcələrlə səciyyəvi olması onun sözfərqləndirici əlamətə malik olmasına imkanı verir. Bu baxımdan heç də təsadüfi deyildir ki, N.S.Trubetskoy prosodik fərqləndirici əlamətləri sərbəst “azad” vurğunun səciyyəvi cəhəti hesab edirdi. N.S.Trubetskoya görə, prosodik fərqləndirici səs əlamətləri yanlış “azad” deyilən vurğu, yəni sözdə zahirən yeri şərtlənməyən və yəqin ki, söz mənasını fərqləndirən vurğu nəzərdən keçirilə bilər [35, s. 259-260]. Bu baxımdan N.S.Trubetskoy vurğulu və vurğusuz prosodemlər arasında korrelyativ qarşılaşmanı vurğu korrelyasiyası adlandırır [35, s. 259-260]. Araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilində eyni fonem ardıcılığına, tərkibinə malik olan xeyli söz və söz birləşmələri vardır ki, onlarda vurğu müxtəlif hecaların üzərinə düşür və bu zaman vurğulu və vurğusuz hecaların korrelyasiyası yaranır. İngilis dilində vurğunun korrelyativ cəhətinə müxtəlif yanaşmalar vardır. Məsələn, ingilis dilçisi R.Kinqdon ayrılıqda götürülmüş sözlərə xas olan vurğunu leksik vurğu adlandırır və o, söz vurğusu səviyyəsində daha iki vurğudan bəhs edir: funksional və semantik vurğu. O, funksional vurğunu ikihecalı sözlərdə vurğunun yerinə görə fərqlənən nitq hissələrinə (isim, sifət, feil, zərf), semantik vurğunu isə vurğunun dərəcələrinə görə fərqlənən kompozitlərə şamil edir [159, s. 189]. Digər dilçilər ingilis dilində vurğunun yerinə görə fərqlənən sözlər vurğunun distinktiv (A.Gimson) funksiyası, başqa birisi vurğunun semantik (İ.V.Arnold), digər isə qrammatik (S.Babayev) funksiyası adlandırır.

P.Rouç vurğunun yerinə görə fərqlənən sözləri “word class pairs” başlığı altında verir və qeyd edir ki, söz vurğusunun bu aspektindən ayrıca bəhs etmək lazımdır. Belə ki, ingilis dilində 18 ikihecalı və eyni qrafik formaya malik sözlər

vardır ki, onlar vurğunun yerinə görə bir-birindən söz klaslarına (nitq hissələrinə) görə fərqlənir. Belə ki, P.Rouç digərlərindən (R.Kinqdon, A.Gimson) fərqli olaraq, həmin sözlərin prefiks+kök morfemdən ibarət olduğunu əsas götürür və qeyd edir ki, prefiksin üzərinə vurğu düşərsə, həmin söz isim, yaxud sifət, ikinci hecaya (kök hecaya) düşərsə feil olur. Məsələn: 'conduct – con'duct, 'insult – in'sult [179, s. 110].

V.A.Vasilyev ingilis dilində söz vurğusunun üç funksiyaya malik olduğunu göstərir. Bununla əlaqədar o qeyd edir ki, bütün fonetik hadisələr kimi, söz vurğusu da funksional, yaxud fonoloji cəhətdən təhlil edilməlidir. Bu dilçiyə görə, vurğunun birinci funksiyası konstitutiv (söztəşkiledici, formalaşdırıcı) funksiyadır. O, bu funksiyayı “sözün ruhu” adlandırır. Sözün bu funksiyası özünü hecalar arasındakı güc, səs tonu, kəmiyyət və keyfiyyət münasibətlərində təzahür etdirməklə sözün fonetik formasını yaradır, onu linqvistik vahid kimi formalaşdırır [186, s. 282].

Söz vurğusunun ikinci funksiyası onun yeri və dərəcələri ilə şərtlənən distinktiv funksiyadır. Bu funksiya söz vurğusunu ayrılıqda götürülmüş suprasegment, yaxud prosodik, fonoloji vahidə çevirir ki, bunu da ənənəvi-etnik terminologiya ilə söz aksentemi adlandırmaq olar [186, s. 282].

Bu baxımdan ingilis dilində əsas və zəif vurğuların qarşılaşdırılması vurğunun sözfərqləndirici funksiyasını təşkil edir. Məsələn:

'import (isim)	'bellow (isim)
im'port (feil)	bil'low (sərf)

A.V.Vasilyev ikihecalı sözlərdə vurğunun dərəcələrinin sözfərqləndirici əlamətini əsas və zəif söz aksentemləri adlandırır. Əsas, ikinci dərəcəli və üçüncü dərəcəli vurğunun sözfərqləndirici funksiyasına gəlincə o, qeyd edir ki, vurğu dərəcələri özünü sifət+isim birləşmələrində göstərir. Belə ki, “black bird” tipli birləşmələrinin sərbəst söz birləşməsi və mürəkkəb söz kimi formalaşmasında vurğunun dərəcələrinin oppozisiya yaratdığını əsas kimi götürən V.A.Vasilyev sərbəst söz birləşmələrində əsas vurğunu əsas aksentem, mürəkkəb sözlərdə ikinci dərəcəli, yaxud üçüncü dərəcəli vurğunu isə zəif aksentem adlandırır. O, üçüncü dərəcəli vurğuya ikinci dərəcəli vurğunun variantı kimi yanaşır.

a 'blackbird – a particular kind of bird (qaratoyuq).

a black bird – any bird which is black (hər hansı qara rəngli quş) [186, s. 283].

A.V.Vasilyevə görə, söz aksentlərinin üçüncü funksiyası digər fonoloji vahidlər kimi identiklik (eyniləşdirmə), yaxud söztanıma funksiyasıdır. Söz vurğusunun bu funksiyası sözlərdə vurğunun yerinin və dərəcəsinin düzgün realizasiyasını və bununla da sözün tanınması və anlaşılmasını nəzərdə tutur [186, s. 284].

A.Gimson söz vurğusunun distinktiv funksiyasından bəhs edərkən eyni qrafik formaya malik olan sözləri üç qrupa bölür və vurğunun yerinə görə onların oppozisiya təşkil etdiyini qeyd edir. O, birinci qrupa yalnız vurğunun yerinə görə fərqlənən isim və feilləri daxil edir. Məsələn:

'increase (isim)	'insult (isim)	'impress	'inlay
in'crease (feil)	in'sult (feil)	im'press	in'lay

İkinci qrupa vurğunun yerinin dəyişməsi və saitə reduksiya uğraması, yaxud uğramaması ilə müşayiət olunan sözləri daxil edir. Məsələn:

transport ['træns'pɔ:t]	[træn'spɔ:t-træns'pɔ:t]
'torment [tɔ:ment]	[tɔ:'ment – tə'ment].

Üçüncü qrupa çoxlu sayda söz cütləri daxil edilir və bu söz qrupunda vurğunun yerinin dəyişməsi ilə yanaşı, vurğusuz saitlərin keyfiyyət baxımdan reduksiyası baş verir. Məsələn:

'combine ['kɒmbaɪn] [kəm'baɪn];
'conduct ['kɒndʌkt] [kən'dʌkt];
'contrast ['kɒntrɑ:st] [kən'trɑ:st] və s.

Beləliklə, A.Gimson birinci qrup sözlərə 14, ikinci qrup sözlərə 25, üçüncü qrup sözlərə 12 söz cütləri nümunəsi verir [146, s. 233-367].

A.Gimson və V.A.Vasilyevin fikirlərinə şərik çıxan T.T.Vrabel də vurğunun distinktiv funksiyaya malik olduğunu vurğulayır və qeyd edir ki, ingilis dilində təqribən 135 eyni qrafik formalı söz vardır ki, onlar yalnız vurğunun yerinə görə fərqlənir. Bununla yanaşı, o, vurğunun semantik dəyərindən də bəhs edir [188, s. 73-74].

Qeyd etmək lazımdır ki, söz vurğusunun distinktiv, semantik və qrammatik funksiyaları o halda reallaşa bilər ki, sözlər vurğuların yerinə və dərəcələrinə görə

qarşılaşdırılır və vurğululuq/vurğusuzluq əlamətlərə görə sözlər minimal cütlər yarada bilir və bu zaman leksik, qrammatik mənalar bir-birindən fərqlənir. İngilis dilində vurğu modellərinin / \perp -/ /- \perp / qarşılaşdırılması vurğu korrelyasiyası yaradır və bu da öz növbəsində qrammatik formaların, leksik mənaların fərqlənməsinə gətirib çıxarır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ingilis dilində vurğunun yerinə görə xeyli sayda söz cütləri fərqləndirilir. R.Kinqdonun araşdırmalarında onların sayı 143-ə çatır. Digər tərəfdən, tərkibində roman mənşəli “re-” prefiksi olan ikihecalı sözlər də buraya əlavə edilərsə, onların sayı 166 çatır [159, s. 45-54].

Söz cütləri (isim, sifət, feil) qrammatik formalarına görə bir-birindən fərqlənir. Vurğu korrelyasiyası ilə fərqlənən belə söz cütləri dilin lüğət tərkibində ayrı-ayrı leksik vahidlər kimi verilir və həmin sözlər eyni kontekstdə heç vaxt bir-birini əvəz edə bilmir. Odur ki, bu qəbildən olan söz cütlərinə müxtəlif sözlər kimi yanaşılması məqsədəuyğundur. Burada vurğunun yeri sözü bir bütövə çevirən fonoloji vasitə kimi çıxış edir.

İngilis dilində tərkibində “re-” prefiksi olan ikihecalı sözlərdə vurğunun yeri və dərəcələri feil cütlərini bir-birindən fərqləndirir.

Məsələn: re'call = (remember) yada salmaq, xatırlamaq;

're'call = (call again) yenidən çağırmaq.

Başqa sözlə, tərkibində “re-” prefiksi olan iki və üçhecalı sözlərdə vurğunun yeri və dərəcələri qrammatik və leksik mənaların fərqləndirilməsində əsas faktor kimi çıxış edir [159, s. 53-56].

İngilis dilində söz vurğusunun korrelyasiyasının təsir dairəsi yalnız ikihecalı sadə sözlərdə vurğunun yerinə görə qarşılaşdırılması ilə məhdudlaşmır. İngilis dilində vurğunun dərəcələri də bir çox hallarda relevantlığa malikdir və bu da əlavə vurğu modellərinin fonoloji vasitə kimi çıxış etməsinə şərait yaradır. İngilis dilində vurğunun dərəcələrinin relevantlığının təsir dairəsi söz birləşmələrinin mürəkkəb sözlərdən fərqləndirilməsində özünü daha çox göstərir. Belə ki, söz birləşmələrinin mürəkkəb sözlərdən fərqləndirilməsində vurğu dərəcələrinin korrelyasiyası əsas fərqləndirici əlamət kimi çıxış edir.

R.Kinqdonun “The Groundwork of English Stress” (İngilis dili vurğusunun

əsasları) əsərində “semantik söz vurğusu (semantic wordstress) başlığında verilən german tipli mürəkkəb birləşmələrin aksent strukturunun korrelyasiyasını aşağıdakı kimi modelləşdirmək olar:

1. Leksik tərkibi eyni qrafik struktura malik olan isim+isim birləşməsinin korrelyativ vurğu modeli

$\underline{\underline{1}} \ \underline{\underline{2}} \quad / \ \underline{\underline{2}} \ \underline{\underline{1}}$

'paper `boy (model made of paper)

`paper ,boy (news vendor)

'copper `plate (made of copper)

`copper ,plate (fine handwriting).

Bu vurğu modeli üzrə 34 birləşmə mənaca bir-birindən fərqləndirilir [158, s. 100].

2. Leksik tərkibi eyni qrafik struktura malik olan sifət+isim birləşmələri özünü iki korrelyativ vurğu modelində göstərir: əsl sifət+isimdən ibarət olan birləşmələr korrelyativ vurğu modeli:

$\underline{\underline{1}} \ \underline{\underline{2}} \quad \underline{\underline{2}} \ \underline{\underline{1}}$

'black `bird (hər hansı qara rəngli quş)

'blackbird (qaratoyuq quşu)

'blue `book (göy rəngli kitab)

`blue book (official publication; rəsmi nəşr).

Bu vurğu modeli üzrə 53 birləşmə bir-birindən fərqləndirilir. Bu birləşmələrin birinci komponenti qara, göy, qəhvəyi, yaşıl, boz, qırmızı, ağ və sarı rənglərin adlarından, ikinci komponent isə müxtəlif əşyaların adlarından ibarətdir. Bu model söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözləri (isimləri) bir-birindən fərqləndirən fonoloji vasitə, əlamət kimi çıxış edir [159, s. 192-193].

3. Leksik tərkibi eyni qrafik struktura malik olan indiki zaman feili sifət və isimdən (ing+isim) ibarət olan birləşmələrin korrelyativ vurğu modeli nisbi sifət+isimdən ibarət olan birləşmələrin korrelyativ vurğu modeli, nisbi sifət+isimdən ibarət olan birləşmələrlə eynilik təşkil edir:

'hanging `cupboard – cupboard that is actually hanging (divardan asılan şkaf);

`hanging ,cupboard – cupboard in which things are hanging (paltar asılan şkaf);

Bu vurğu modeli üzrə 10 birləşmə mənaca bir-birindən fərqlənir [159, s. 194].

4. Leksik tərkibi eyni qrafik struktura malik olan birləşmələrin bir qrupunu da qarışıq nitq hissələrindən ibarət olan birləşmələr təşkil edir. Bu birləşmələrin korrelyativ vurğu modeli aşağıdakı quruluşla səciyyəvidir: $\underline{\underline{1}} \ \underline{\underline{1}} \ \underline{\underline{1}} =$

'water , mark (level of water) – suyun səviyyəsi.

'watermark (mark in paper) – kağızda su ləkəsi.

Bu vurğu modeli üzrə 13 birləşmə bir-birindən fərqləndirilir [159, s. 194]

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, ingilis dilində söz vurğusunun korrelyativ relevantlığı ikihecalı, iki komponentli sözlərlə yanaşı, üçkomponentli sözlərdə də müşahidə edilir.

$\underline{\underline{1}} \ \underline{\underline{2}} \ \underline{\underline{1}} \ \underline{\underline{2}} \ \underline{\underline{1}} =$ 'nice lòoking , glass (looking-glass that is nice) (qəşəng güzgü).

'nice , looking `glass (glass that looks nice) (qəşəng görünən güzgü).

'solid `sounding , board (sounding-board is solid).

'solid , sounding ` board (board that sounds solid) [159, s. 184].

Beləliklə, deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, ingilis dilində vurğunun yeri və dərəcələri distinktiv funksiya yerinə yetirir ki, bu da korrelyativ əlamətlər zəminində həyata keçirilir. İngilis dilində söz vurğusunda dörd korrelyativ model müşahidə edilir. Onlardan biri vurğunun yerinə görə olan korrelyasiyadır ki, bu zəmində xeyli qrammatik formalar (isim, feil) müəyyən qədər isim və sifət, bir-birindən fərqləndirilir. Digərləri isə vurğunun dərəcələri əsasında formalaşan korrelyasiya modelləridir ki, bunlar da müəyyən qədər söz birləşmələri mürəkkəbsözlərdən və digər birləşmələrin mənasını bir-birindən fərqləndirir.

II FƏSİL

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZLƏRİN AKSENT-RİTMİK STRUKTURU

2.1. Söz vurğusunun xarici və ingilis mənşəli ikikomponentli sözlərdə yeri

Qeyd edək ki, ingilis dilində sözlərin və birləşmələrinin aksent quruluşu barədə geniş məlumatla tanınmış ingilis fonetisti Rocer Kinqdonun əsərində rast gəlinir [159, s. 32]. İngilis dilində sözlərin və birləşmələrinin aksent quruluşu barədə R.Kinqdon ətraflı məlumat verir. Mürəkkəb birləşmələr (compounds) adı altında o, yunan, roman və ingilis mənşəli sözləri və mürəkkəb birləşmələri araşdırıb təhlil edir və onları roman, yunan və german tipli mürəkkəb birləşmələr adı altında təsnif edir. Roman, yunan və german tipli mürəkkəb birləşmələrin komponentlərini, xüsusiyyətlərini səciyyələndirən R.Kinqdon yazır ki, roman tipli (mənşəli) mürəkkəb birləşmələr kökdən və ona əlavə edilən prefiksdən, yaxud suffiksdən ibarətdir. Bu qəbildən olan birləşmələrdə kökə hər iki affiks – prefiks və suffiks qoşula bilər. Belə ki, sözə qoşulan prefikslər və suffikslər elə təəssürat yaradır ki, onlar müstəqil vahidlər deyildir [159, s. 26]. Məsələn, ab'brevi'atory; ,compressi'bility, ,compli'mentary və s. Yunan tipli mürəkkəb birləşmələr isə iki və daha çox aydın nəzərə çarpan kökdən ibarət olur. Eyni zamanda elə hiss edilir ki, onların hər birinin özünə xas müstəqilliyi vardır. Lakin onlar bir qayda olaraq tam, bütöv bir söz kimi çıxış edə bilmirlər və onlar digər mürəkkəb birləşmələr arasında aralıq mövqe tuturlar [41, s. 26]. Məsələn, elektro ,type;'hetro 'geneos; 'micro phone və s.

German tipli (mənşəli) mürəkkəb birləşmələr iki və daha çox müstəqil sözlərin birləşməsindən ibarət olan mürəkkəb birləşmələrdir. Bu tip birləşmələr bəzi hallarda ayrı, defislə, yaxud bir söz kimi yazıla bilər. Lakin söz birləşmələri əsasən ayrı yazılır [159, s. 26]. Məsələn, 'salt 'water; 'air 'craftman, 'common place 'book, 'urban'district 'council və s.

Bunlardan əlavə, ingilis dilində latın, fransız, alman mənşəli mürəkkəb birləşmələr vardır ki, onların da əksəriyyəti iki vurğu ilə müşayiət olunur [159, s. 175]. Məsələn, 'bluder ,buss – gödəklüləli tüfəng; 'cheval , glass – hərəkət edən çərçivəli güzgü; 'belles 'letters – bədii ədəbiyyat.

Beləliklə, R.Kinqdon kök, prefiks, suffiks və iki müstəqil və daha çox sözdən ibarət olan birləşmələri mürəkkəb tipli birləşmələr hesab edir və onların hər birinin özünə xas aksent quruluşu olduğunu göstərir. Bununla belə, R.Kinqdonun mürəkkəb birləşmələr kimi verdiyi roman və yunan mənşəli mürəkkəb birləşmələri təşkil edən komponentlər, alimin özünün qeyd etdiyi kimi [159, s. 26], leksik baxımdan müstəqil deyildir və onlar ayrılıqda müstəqil söz kimi işləyə bilmir. Bu baxımdan onlar söz birləşməsinin meyarına tam cavab vermir. Bununla belə, onların aksent quruluşu əsasən söz birləşmələrinin aksent strukturu ilə üst-üstə düşür. Lakin ingilis mənşəli mürəkkəb birləşmələr həm komponentlərinin müstəqil olması, həm də aksent quruluşu baxımından söz birləşmələrinin meyarına tam uyğun gəlir. İngilis mənşəli söz birləşmələri quruluşuna görə sadə və mürəkkəb, yaxud müxtəsər və geniş söz birləşmələri [18, s. 243] olmaqla iki qrupa bölünür. Sadə söz birləşmələri: 'fresh'milk, 'Mary's 'face, 'company commander'; blood, poisoning və s. Mürəkkəb söz birləşmələri: an'answer of the 'student at the examination;'nice 'looking glass. İngilis dilində sərbəst, sabit və mürəkkəb söz birləşmələrinin aksent quruluşunun öyrənilməsi göstərir ki, bu qəbildən olan birləşmələr bir-birindən aksent quruluşuna görə fərqlənir. Y.E.Qlikina ingilis dilində sərbəst, sabit söz birləşmələrindən və mürəkkəb sözlərdən (isim, sifət) ibarət olan dil materialı əsasında apardığı eksperimental-fonetik tədqiqatdan belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, sərbəst, sabit söz birləşmələri və mürəkkəb sözlər quruluşca oxşar şəkildə formalaşsalar da, onların aksent tipləri bir-birindən fərqlənir və bu qəbildən olan mürəkkəb birləşmələrin mənaca bir-birindən fərqləndirilməsində birləşmələrin aksent strukturası mühüm rola malikdir [70, s. 246]. Müəllif mürəkkəb isimləri müxtəlif qrammatik formalardan ibarət olan birləşmələrdə götürür:

- 1) N + N (ash – can, finger – tip, lip – stick, water face və s.);
- 2) N + ing form (sheep – breeding, flag – wagging, ship – building, sky – writing);
- 3) ing form + N (boiling – point, seeding – machine, drawing – board, wedding – dress);
- 4) Adj. + N ('quick – silver (civə), 'blackcap, 'redbreast,'small – sword, blackbird, blackboard).

Müəllif eyni zamanda eyni qrammatik formalı sərbəst söz birləşmələri (Adj. + N) götürmüş (black cap, small sword, black bird, black board) və cümlənin müxtəlif mövqelərində və ayrılıqda onların aksent-ritmik xüsusiyyətlərini müqayisə etmişdir. Aparılan təhlildən müəllif belə nəticəyə gəlmişdir ki, sifət+isimdən (Adj.+N) ibarət olan birləşmələrdə vurğu dərəcəsi özünü iki formada göstərir. Bu qəbildən olan birləşmələrdə vurğu birinci komponentin üzərinə düşdükdə, həmin sözlər mürəkkəb isim, hər iki komponentin üzərinə düşdükdə isə, həmin birləşmələr sərbəst söz birləşməsi kimi formalaşır. Belə ki, bu qəbildən olan birləşmələrin mürəkkəb söz və söz birləşməsi kimi formalaşması əsasən vurğudan asılı olur ('blackbird -'black 'bird). Müəllif eyni qaydada mürəkkəb sifətlərlə frazeoloji birləşmənin aksent quruluşunu müqayisə edir. Müqayisə üçün götürülən dil materiallarının strukturunu mürəkkəb sifət kimi [Adj.+N+ed] (large-hearted, light-minded, red-legged, thin-skinned, high-mined), frazeoloji birləşmə kimi [Adj.+N] (large heart, best seller, black cap, high tide, soft spot, little finger) komponentlərindən ibarət olan birləşmələr təşkil edir. Bu qəbildən olan birləşmələrin müqayisəsi göstərir ki, mürəkkəb sifətlər əsasən iki vurğu ilə tələffüz olunur və bu qəbildən olan birləşmədə, yəni [Adj.+N+ed] tərkibli mürəkkəb sifətlərdə ikinci komponentdə vurğunun stabilliyini şərtləndirən amil “ed” suffiksi –morfoloji amildir. Oxşar qrammatik struktura malik olan frazeoloji birləşmələr də iki vurğu ilə səciyyəvidir, lakin elə hallar olur ki, birləşmənin ikinci komponenti vurğusunu itirir və birləşmə vurğusu birinci komponentdə olmaqla bir birləşdirici vurğuya malik olur [70, s. 275].

Bununla əlaqədar qeyd etmək olar ki, bu qəbildən olan frazeoloji birləşmələrdə vurğunun birinci komponentdə qalması, yəni sabit olması, ikinci komponentdə zəifləməsi, yaxud düşməsi həmin birləşmənin frazeoloji birləşmədən mürəkkəb sözə keçmə meyilliyini sübut edir. Məsələn, tərkibi /black/ və /cap/ komponentlərindən ibarət olan söz birləşməsi özünü üç mənada göstərir: 1) /'black 'cap/ – qara papaq (söz birləşməsi); 2) /'black, cap/ – İngiltərədə hakimlərin ölüm hökmü oxuyarkən geyindi-yi qara papaq (frazoloji birləşmə); 3) 'blackcap – qara kəkilli quş (mürəkkəb söz).

Qeyd edildiyi kimi, ingilis dilində işlənən mürəkkəb birləşmələr (kompozitlər) əsasən üç tip birləşmədən ibarətdir: 1) roman mənşəli mürəkkəb birləşmələr; 2)

yunan mənşəli mürəkkəb birləşmələr; 3) ingilis mənşəli mürəkkəb birləşmələr adlandırırırlar [159].

Roman tipli mürəkkəb birləşmələr başlıca olaraq söz kökündən, suffiksdən, prefiksdən, yaxud hər ikisindən ibarət ola bilər, roman mənşəli mürəkkəb birləşmələrin əsas fərqləndirici cəhəti odur ki, birləşməni təşkil edən komponentlər əsasən müstəqil vahid kimi işləyə bilmir və onlar özlərini bağlı morfem kimi aparırırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, roman mənşəli mürəkkəb birləşmələrdə prefikslər əsasən sözün funksiyasını yerinə yetirir, suffikslər isə başlıca olaraq nitq hissələrini dəyişmək üçün söz kökünə əlavə edilir.

Roman mənşəli mürəkkəb birləşmələrin aksent quruluşunu aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar (burada verilən sözlərin aksent strukturu R.Kinqdona əsaslanır):

1. İkihecalı prefiksdən və kökdən ibarət olan birləşmələrdə prefikslər vurğulu olur. Kök isə əsasən ikinci dərəcəli vurğu qəbul edir. Lakin bu qəbildən olan birləşmələrdə aksentual variativlik də özünü göstərir. İkihecalı prefiksdən ibarət olan birləşmələrin aksent quruluşunu aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

a) [\perp \top] 'amphi, theatre; 'amphi, brach; 'anti, body, 'bene, factor; 'contra, band; 'endo, gen; 'hemi, sphere; 'inter, change; 'multi, form; 'poly, phaze; 'proto, type; 'semi, circle; 'super, family və s.;

b) [\perp – –], yaxud [– \perp –] 'allophone; in'terior; 'benetit; ca'tastrophe; 'interval; pe'ripheral; te'le-phony; su'perior və s.;

c) [\top \perp –] ,am'phibian; ,an'tequity; ,an'tithesis; ,au'tonomous; ,di'aspora; ,hy'per trophy;

d) [\top \perp \top] ,an'togo, nize, ,an'tipo, des, ,an'tici, pate.

Bu aksent quruluşlar içərisində birinci model ikikomponentli sözlər üçün daha xarakterikdir, digər aksent strukturlar isə özünü daha çox variantlar kimi göstərir.

Bu qəbildən olan birləşmələrin əksəriyyəti german dillərinin vurğu qaydalarına uyğunlaşmışdır və onların çoxu statik və kinetik vurğu qəbul etmişdir. Belə ki, ikihecalı prefikslər statik, kök heca isə kinetik vurğu qəbul etmişdir [\perp]. Məsələn, 'contra`dictory, 'semi`collon, 'intert`meditary, 'multi`farious, 'super`annuate, 'intro`spectiv və s.

'handsome; con'ductor; backward.

Roman mənşəli suffikslərin söz kökünə artırılaraq onlardan düzələn birləşmələrin aksent quruluşu özünü əsasən dörd formada göstərir. Bunlardan a, b, c aksent quruluşuna malik olan sözlər söz birləşmələrinin aksent strukturu ilə oxşardır, lakin bu qəbildən olan birləşmələr mənə və qrafik baxımdan daha çox mürəkkəb sözlərə oxşayır. Belə ki, bu qəbildən olan birləşmədə daha çox ümumiləşmiş mənə hiss edilir və mürəkkəb sözlər kimi bitişik yazılır. Lakin dördüncü qrupa (d) daxil olan birləşmələrin aksent quruluşu [\perp – –], yaxud [– \perp –], mürəkkəb birləşmədən daha çox düzəltmə sözləri xatırladır.

Roman mənşəli sözlərin aksent quruluşunun təhlili göstərir ki, suffikslərin vurğu qəbul etməsi bir tərəfdən, onların (şəkilçilərinin), digər tərəfdən isə, birləşməni təşkil edən sözün ümumilikdə çoxhecalı olması ilə şərtlənir. Məsələn:

- ability – 'suita'bility; -ality – 'hospi'tality;
- atorial – 'dicta'torial; -escence – 'conva'lescence.

Lakin bununla belə, elə birhecalı suffikslər vardır ki, onların vurğu qəbul etməsi onların və sözlərin heca tərkibinin kəmiyyətindən asılı deyil. Məsələn: -ee /'refu'gee/; -eer – /'engi'neer/; -ese – journa'lese; -ette – /'ban'quette/, /'leathe'rette/; -esque – /'pictu'resque/.

Roman mənşəli elə suffikslər vardır ki, onlar vurğu qəbul etmir və bu halda birləşmə bir vurğu ilə səciyyəvi olur, bu da birləşmənin mürəkkəb və düzəltmə söz olması təsəvvürü yaradır. Məsələn:

- able – 'changable; -age – 'brokerage; -dom – 'kingdom; -ful – 'worshipful; -ible – ac'cessible; -less – passionless; -ness – 'passionlessness; -ment – ar'rangement; -some – 'fearsome; -ward – 'homeward, -wise – 'otherwise.

Lakin /-wise/ suffiksi işlənən sözlərdə /-wise/ ikinci dərəcəli vurğu da daşıya bilər.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, yunan mənşəli mürəkkəb birləşmələr iki və daha aydın seçilən kökdən ibarətdir və onların hər birinin özünəxas mövcudluğu var, lakin onlar bir qayda olaraq bütöv bir söz kimi tək işlənmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təqribən bütün yunan mənşəli mürəkkəb birləşmələrin

ilkin elementləri saitlə bitir. Bu sait isə adətən /o/ müəyyən hallarda /a/, yaxud /i/ saitidir. Bu saitin funksiyası isə sözün hissələri arasında əlaqə yaradır. Əgər ilkin elementə qoşulan söz saitlə başlayarsa, bu halda birinci elementin saiti buraxılır. Məsələn, `arch,angle, ancaq 'archi'mandrite; 'hydro`phobia, ancaq ,hy`drangea və s. İki elementin qarşısında saitin eliziyası bu sinifə daxil olan elementlərin təkhecalılığına şərait yaradır. Belə ki, bu amil də bu sinifə daxil olan sözlərin aksent quruluşuna müəyyən qədər təsir edir. Bu halda təkhecalı olan element ya kinetik, ya da nisbi statik vurğu qəbul edir. Bu halda üç variant ola bilər: 1) [\perp \top] `arch,angle; 2) [\top \perp] ,hy`drangea; 3) [$-\perp$]neu`ritis.

İki hecadan ibarət olan sözlərin birinci element adətən statik, ikinci element isə kinetik vurğu qəbul edir. Məsələn: 'hecto`graphic; 'thermo`static. Lakin bəzi hallarda kinetik vurğu birinci element üzərinə düşür. Məsələn: `hetro,gram, `tetr,arich.

İkihecalı sözün ilkin elementlərdə, qeyd edildiyi kimi, statik vurğu, bəzən də kinetik vurğu, birinci hecanın üzərinə düşür, lakin bəzən elə birləşmələr olur ki, onlarda vurğu ikinci hecanın üzərinə düşür. Məsələn: ba`rometer, chro`nology, pho'tography.

Üçhecalı birləşmələrin ilkin elementlərinin adətən birinci hecası vurğulu olur. Məsələn: `biblio,phile, `helio,stat, `hetro,geneous, `radio,gram.

Bununla belə, üçhecalı birləşmələrin ilkin elementlərdə vurğu ikinci hecanın üzərinə düşə bilər. Məsələn: e`lectro,type; ga`lecto,gogue.

Bu qəbildən olan birləşmələrin ilkin hecası ikinci dərəcəli vurğu da qəbul edə bilər. Məsələn: ,mag`neto,graph, ,pa`pyro,graph və s.

Beləliklə, yunan mənşəli ikielementli birləşmələrin aksent quruluşunu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) [\cong \top] `aero,drome, `deyna,mite, `micro,phone;
- 2) [$\perp\cong$] 'dyna'mometer, 'hydrocarbon, 'bibliògraphy;
- 3) [$\top\cong$ \top] ,mag`neto,graph, ,pha`ryngo,scope;
- 4) [$-\cong$ \top] pa`pyro,graph.

Yunan mənşəli birləşmələrin birinci element bir, iki və üçhecalı elementlərdən ibarətdir və bu elementlər roman mənşəli prefikslərə nisbətən azdır. Lakin yunan

mənşəli söz birləşmələrinin ikinci, yaxud sonuncu elementi birinci elementlərlə müqayisədə çoxdur, ancaq roman mənşəli elementlərdən azdır. Yunan mənşəli birləşmələrin ikinci elementi təqribən 400-ə yaxındır [159].

Yunan mənşəli mürəkkəb birləşmələrin ikinci elementinin vurğu qəbul etməsi əsasən birinci elementin heca tərkibi ilə əlaqədə özünü göstərir. Belə ki, ilkin element birhecalı olarsa, bu zaman o, vurğusuz olursa, əsas vurğu ikinci elementin üzərinə keçir. Məsələn: a'tomic, a'tomically, diph`theria, syn`thetic, aes`thetically və s.

Əgər ilkin element ikihecalı olarsa, bu halda birinci element adətən statik vurğu daşıyır, ikinci element isə kinetik vurğu ilə səciyyəvi olur. Məsələn: 'mono`morphic, 'testi`monal və s.

Yunan mənşəli mürəkkəb birləşmələrin aksent quruluşunu aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- 1) [$\overset{\sim}{-}$] a'tomically, syn`thetic;
- 2) [$\overset{\sim}{\perp}$] 'mono`morphic;
- 3) [$\overset{\sim}{-}$ \perp] `poly,phone;
- 4) [$\overset{\sim}{\perp}$] ,au`riterous;
- 5) [$\overset{\sim}{-}$ -] `circular, tricycle;
- 6) [$\perp\overset{\sim}{-}$ \perp] ,mag'neto e`lectric;
- 7) [$\perp\overset{\sim}{\perp}$] ,di`choto`mize.

Bu aksent quruluşlar içərisində ikinci və üçüncü quruluşlara daha çox rast gəlmək olur və onlar daha çox işləkdir. Yunan mənşəli mürəkkəb birləşmələrin statik +kinetik, yaxud kinetik+statik vurğu qəbul etməsi komponentlərin heca tərkibi ilə şərtləndiyini demək olar. Belə ki, hər iki komponent çoxhecalı olduqda onlar iki və daha artıq vurğu qəbul etməyə meyilli olur və bunu da əsasən ritmik-semantik amilin tələbindən irəli gəldiyini demək olur.

Məsələn: 'agri`culturalist; e'lectrody`namic; ,mag'neto'elec`tricity; ,pha'ryngo`glossal; ,pha'ryngo,scope.

İngilis tipli (mənşəli) mürəkkəb birləşmələrin əsas səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar iki və daha çox müstəqil sözlərdən ibarət olur. İngilis tipli mürəkkəb birləşmələrin tərkib hissələri ən müxtəlif nitq hissələrindən ibarət ola bilər.

İki komponentdən ibarət olan birləşmələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İsim+isim. Bu qəbildən olan birləşmələrin aksent quruluşu özünü üç formada göstərir:

a) [$\underline{\text{N}} \text{ -}$] `airport, `courtyard, `gateway, `newspaper və s.;

b) [$\text{ - } \underline{\text{T}}$] `burial, service, `sun, worship, `conference, table;

c) [$\text{ - } \underline{\text{N}}$] 'fish`sauce, 'marden`name, 'peach`brandy.

Bu aksent quruluş, eləcə də isim+isim, isim+gerund, ismin yiyəlik halı+isim strukturlu birləşmələri də ehtiva edir. Məsələn: `bell, ringer; 'road, mender; `blood, poisoning; `bird's, eye; `Queen's, Bench; `camel's, hair və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, komponentləri əsasən isimdən ibarət olan birləşmələr vurğunun dərəcələrinə və yerinə görə mürəkkəb söz və ya söz birləşməsi kimi formalaşa bilər.

2. Sifət+isim. Bu qəbildən olan birləşmələrin birinci komponenti əsl sifətdən, indiki və keçmiş zamanın feili sifətindən ibarət ola bilər. Sifət+isim strukturlu birləşmələrin aksent quruluşunu aşağıdakı şəkildə vermək olar:

1) [$\text{ - } \underline{\text{N}}$] 'middle`class; 'burning`bush; 'painted`lady;

2) [$\underline{\text{N}} \text{ - } \underline{\text{T}}$] `wry, neck; `dressing, gown; `leading, library;

3) [$\underline{\text{N}} \text{ -}$] `freshman; `tallboy; `greenwood.

Bu qəbildən olan birləşmələrdə vurğunun dərəcələri birləşmənin komponentlərini əsasən söz birləşməsi kimi formalaşdırır. Bununla belə, bu birləşmələr bir vurğu ilə də müşayiət olunur və bu vurğu da bir qayda olaraq birinci komponentin üzərində olur, üçüncü aksent quruluşda olduğu kimi.

3. Feil+isim, yaxud zərf+isim. Bu qəbildən olan birləşmələr, xüsusilə feil+isimdən ibarət olan birləşmələr bir aksent quruluş ilə xarakterikdir. Belə ki, birləşmənin birinci komponenti kinetik (əsas), ikinci komponenti isə ikinci dərəcəli vurğu daşıyır:

1) [$\underline{\text{N}} \text{ - } \underline{\text{T}}$] `bake, house; `fly, leaf; `tell, tale; `make, weight. Bəzi müstəsna hallarda hər iki komponent vurğu daşıya bilər;

2) [$\text{ - } \underline{\text{N}}$] 'cease`fire, 'hang`fire, 'stop`press;

Zərf + isim quruluşlu birləşmələr əsasən iki aksent quruluşla səciyyəvidir:

- 1) [̣ ̣] `after ,thought, `out ,law, `under ,cover;
- 2) [̣̣ ̣] 'after`noon, 'over`payment, 'under`graduate.

4. İsim+sifət. İsim və sifətdən ibarət olan birləşmələrin aksent quruluşu özünü üç formada göstərir:

- 1) [̣̣̣] 'body`prolitics,'captain`general, 'rose`water;
- 2) [̣̣ ̣] `fire ,proof; `saucer ,eyed;
- 3) [̣̣ -] `airtight, `waterproof.

5. Sifət+sifət. Bu qəbildən ibarət olan birləşmələr sifət+sifətdən, keçmiş zamanın feili sifətindən ibarətdir. Bu tərkibdən ibarət olan birləşmələr iki aksent quruluşla səciyyəvidir:

- 1) [̣̣̣̣] 'deaf `mute, 'over`anxious, 'absent-`minded;
- 2) [̣̣̣ ̣] `fresh ,colourd, `smooth ,faced, `cron ,grained;

6. Feil+zərf. Bu qəbildən olan birləşmələr əsasən bir aksent quruluşla səciyyəvidir. Lakin burada iki forma özünü göstərir:

a) bəzi mənbələrdə bu qəbildən olan birləşmələrin aksent qurulu [̣̣ ̣] kinetik və alçaq səviyyəli statik vurğu ilə [159, s. 172], yeni mənbələrdə isə [̣̣̣̣] birinci komponent ikinci dərəcəli, ikinci komponent isə əsas vurğu ilə qeyd edilir [186]. Lakin dərsləklərdə və dərs vəsaitlərində bu qəbildən olan birləşmələrin aksent quruluşu bərabərsəviyyəli vurğu dərəcəsi ilə verilir [124; 180; 188;]. Belə ki, feil+zərf birləşməsindən ibarət olan birləşmələr özünü üç aksent quruluşda göstərir:

- 1) [̣̣̣̣ ̣] `take ,off; `break ,off, `throw ,back;
- 2) [̣̣̣̣̣̣] ,take 'off; ,break 'off, ,throw 'back;
- 3) [̣̣̣̣̣̣̣̣] 'take 'off; 'break 'off 'throw 'back.

7. Zərf+zərf və zərf+feil. Bu qəbildən olan birləşmələrin tərkibi zərf+zərfdən, yaxud sifətdən və zərf+feildən ibarət olur. Bu tərkibli birləşmələrin aksent quruluşu iki vurğu ilə (statik və kinetik) səciyyəvi olur.

- 1) [̣̣̣̣̣̣̣̣] 'far`away, 'half`yearly,'hence`forth.

Bununla belə, bu qəbildən olan birləşmələrdə bəzən ikinci komponent vurğusunu itirə bilər, yaxud zəifləyə bilər. Məsələn, `theirfare; `low ,down.

İngilis tipli söz birləşmələrinin roman və yunan tipli birləşmələrindən mühüm

bir cəhəti də birləşmənin aksent quruluşuna görə distinktiv əlamətə malik olmasıdır, yəni eyni leksik tərkibli və qrammatik formalara malik olan bir qrup birləşmələrin aksent quruluşu həmin birləşmələri mənə baxımından fərqləndirir. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, bu qəbildən olan birləşmələr əsasən isim+isim, sifət+isim, feili sifət (indiki zaman)+isim strukturundan ibarətdir.

1. İsim+isimdən ibarət olan birləşmələr leksik tərkibcə eyni olsalar da, onlar vurğunun növünə, dərəcəsinə görə fərqlənir. Bu qəbildən olan birləşmələrin aksent quruluşu vurğu korrelyasiyası yaradır. Müqayisə et:

- 1) [ˈkɒpə ˈplæt] [ˈkɒpə ˈplæt] 'copper `plate (made of copper);
'copper ,plate (fine handwriting).

Bu qəbildən olan birləşmələrdə 17 cüt söz birləşməsi fərqləndirilir ki, burada yeganə fərqləndirici əlamət vurğudur [159, s. 190].

2. Sifət+isimdən ibarət olan söz birləşmələrinin aksent quruluşu da isim+ isim birləşmələrinin aksent quruluşu kimidir, lakin sifət+isim tərkibli birləşmələr daha çox söz birləşməsi cütləri fərqləndirə bilir:

- [ˈdɑ:k ˈru:m] / [ˈdɑ:k ˈru:m] Müqayisə et:
'dark `room (one that is dark);
'dark ,room (for photography).

Bu qəbildən olan birləşmələrin aksent quruluşu ingilis dilində 90-a qədər sözbirləşməsini mənaca bir-birindən fərqləndirir [159, s. 191-193]

3. İndiki zamanın feili sifəti+isimdən ibarət olan birləşmələr də vurğunun dərəcəsinə görə bir-birindən fərqləndirilir:

- [ˈkʊkɪŋ ˈbʌtə] / [ˈkʊkɪŋ ˈbʌtə] 'cooking `butter (əridilən yağ) / `cooking ,butter (əridilməsi nəzərdə tutulan yağ).

Bunlardan əlavə, ingilis dilində, daha doğrusu, german tipli mürəkkəb birləşmələrdə ikinci dərəcəli vurğu semantik məzmun kəsb edir. Belə ki, eyni leksik tərkibli bəzi birləşmələrdə zəif vurğu vurğusuz heca ilə qarşılaşdırılır: [ˈwɑ:tə ˈmɑ:k] [ˈwɑ:tə ˈmɑ:k]. Məsələn: `water ,mark (suyun səviyyəsi), `water mark (kağızda ləkə), `beauty ,spot (üzdə xal), `beauty-spot (mənzərəli yer).

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, ingilis dilində işlənən birləşmələrin 90 %-ni

german tipli mürəkəb birləşmələr təşkil edir. İngilis tipli mürəkəb birləşmələrin vurğuya münasibəti özünü üç aksent quruluş çərçivəsində göstərir: 1) iki qüvvətli (əsas) vurğu ilə səciyyəvi olan birləşmələr [$\perp \perp$]; 2) bir qüvvətli və bir ikinci dərəcəli vurğu ilə səciyyəvi olan birləşmələr [$\perp \top$]; 3) qüvvətli (əsas) vurğusu birinci komponentdə olan birləşmələr [$\perp -$]. İngilis tipli söz birləşmələrinin aksent quruluşu öz aralarında vurğunun dərəcəsinə və növünə görə korrelyasiya yarada bilir.

2.2. İki və çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik strukturu

Tanınmış ingilis fonetisti A.C.Gimson ingilis dilində iki və çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik modelini sözdə hecaların kəmiyyətinə və qabarıqlıq dərəcəsinə görə modelləşdirir. Belə ki, A.C.Gimson ingilis dilində sözlərin aksent-ritmik modelində hecaların kəmiyyətini əsas götürür [145, s. 222-230].

A.C.Gimsona görə, ikihecalı və çoxhecalı sözlərin bu qəbildən olan aksent-ritmik quruluşu onu göstərir ki, ingilis dilində sözlərin aksent quruluşu müəyyən ritmik səciyyə daşıyır və bu aksent-ritmik modellərə tez-tez rast gəlinir [146, s. 230].

İngilis dilində iki və çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik quruluşunun təhlili göstərir ki, hecaların sayından asılı olaraq sözlərdə əsas və ikinci dərəcəli vurğuların yeri variativləşir və bir aksent-ritmik model daxilində aksent-ritmik variantlar formalaşır. Belə ki, ikihecalı sözlərdə dörd, üçhecalı sözlərdə altı, dördhecalı sözlərdə doqquz, beşhecalı sözlərdə beş, altıhecalı sözlərdə beş, yeddi (səkkiz) hecalı sözlərdə altı aksent-ritmik variant özünü göstərir. Mürəkəb sözlərin və birləşmələrin aksent-ritmik quruluşuna gəlicə, A.C.Gimson onları heca tərkibinə görə qruplaşdırır. İkihecalı mürəkəb sözlərin aksent-ritmik quruluşunu əsasən $/\perp -/$ modeli təşkil edir: 'air-raïd, 'backache, 'blackmail, 'birdcage, 'crossword, 'gas-mask və s. Bununla yanaşı, ikihecalı mürəkəb sözlərin aksent-ritmik quruluşu $/\top \perp/$ ikinci dərəcəli pretonik vurğu ilə müşayiət olunur: ,back-'fire, ,beam-'ends, ,free-'wheel, ,short-'term və s.

Üç, dörd və beşhecalı mürəkkəb sözlərin aksent-ritmik quruluşu əsasən / $\perp - \top$ /, / $\perp - - \top$ /, / $\perp - - \top -$ / modellər formasında göstərir və əsas vurğu birinci hecada olur: 'borderline, 'chatterbox; 'carpet-sweeper, 'engindriver; 'cabiner marker [146, s. 231].

Bununla yanaşı, elə mürəkkəb sözlər vardır ki, onlarda əsas vurğu ikinci komponent üzərinə düşür. Bu qəbildən olan mürəkkəb sözlərin aksent-ritmik modeli variativləşə bilər: 1) / $\top - \perp$ / ,country 'house, ,ginger-'beer; 2) / $\top \perp - -$ / ,post-'graduate; 3) / $\top - \perp -$ / ,broken-'hearted. Üçkomponentli mürəkkəb birləşmələrdə ikinci komponent əsas vurğu ilə birinci komponent ikinci dərəcəli pretonik, üçüncü komponent də ikinci dərəcəli (posttonik) vurğuya malik olur: / $\top \perp - \top -$ / ,hot-'water-,bottle, ,waste-'paper-,basket [146, s. 231].

Araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilində sözlərin aksent-ritmik quruluşu çoxhecalı və rəngarəng aksent-ritmik modellərə malikdir. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, Q.P.Torsuyev D.Counzun “An English pronouncing dictionary” lüğətinin 11-ci nəşri (1965) üzrə apardığı tədqiqat əsasında ingilis dilində sözlərin on bir aksent tipinə və yüzdən artıq aksent-sillabik (ritmik-dinamik) strukturuna malik olduğunu qeyd edir [56, s. 61]. Bu alim sözlərdə hecaların sayına və vurğunun müxtəlif hecalarda yerinə görə isə hər bir aksent tipin aksent-sillabik (ritmik-dinamik) strukturunu fərqləndirir.

İndi isə ingilis dilində sözlərin aksent tipləri üzrə sözlərin aksent-sillabik (aksent-ritmik) strukturlarını nəzərdən keçirməyə cəhd edək.

Bir əsas, nüvə vurğudan ibarət olan birinci aksent tip ikidən altıya qədər hecası olan sözlərin aksent-sillabik, yaxud aksent-ritmik strukturunu formalaşdırır.

İngilis dilində bu aksent tipin beş aksent-ritmik struktur növü vardır.

- a) iki hecalı sözlər: 'writer, 'water, 'city, 'answer, 'husband;
- b) üçhecalı sözlər: 'government, 'bakery, 'happiness, 'beautiful;
- c) dördhecalı sözlər: facilitate, 'regularize, 'hospitable;
- ç) beşhecalı sözlər: 'characterizing, 'characteristic;
- d) altıhecalı sözlər: 'justyfactorily, 'amplificatory;

2. Vurğusu ikinci hecada olan sözlər:

- a) iki hecalı sözlər: a'gain, for'give, re'turn, re'ceive, a'way;
- b) üçhecalı sözlər: to'gether, lo'cation, dis'cover, con'clusion, es'sential,

c) dördhecalı sözlər: in'visible, in'vestigate, me'tonomy, con'gratulate;
ç) beşhecalı sözlər; un'comfortable, in'voluntary, i'dentifiable, a'nastigmaty, a'ppreciatory;

d) altıhecalı sözlər: un'gentlemanliness, un'justifiableness, un'deviating.

3. Vurğusu üçüncü hecada olan sözlər:

a) üçhecalı sözlər: misdi'rect, octo'roon, inur'bane, fra'ternal;

b) dördhecalı sözlər: extra'dition, fratri'cidal, imbic'ation, prepo'sition, intui'tion;

c) beşhecalı sözlər: confra'ternity, presby'terianizm, consan'guinity;

ç) altıhecalı sözlər: reco'mmendatory, comfor'mability, dedi'cationary;

II. İki əsas vurğudan ibarət olan sözlərin aksent-sillabik strukturu.

1. Vurğusu birinci və ikinci hecada olan sözlər:

a) ikihecalı sözlər: 'un'lade, 're'call, 'un'feilt, 'un'like, 're'word, 're'unite;

b) üçhecalı sözlər: 'hot-'headed, 'un'balanced, 're'open, 'un'forget, 'un'governed;

c) dördhecalı sözlər: 'un'forgotten, 'un'greately;

ç) beşhecalı sözlər: 'unforgettable, 'un'hospitable, 'im'practicable;

d) altıhecalı sözlər: 'i'llimitableness, 'un'pardonableness, 'un'suitableness;

e) yeddihecalı sözlər: 'un'questionableness, 'un'recognizableness;

2. Vurğusu birinci və üçüncü hecada olan sözlər:

a) üçhecalı sözlər: 'under'feed, 'under'frame;

b) dördhecalı sözlər: 'unde'cideed;

c) beşhecalı sözlər: 'non-de'lievery, 'unfore'seeable, 'non-con'formity;

ç) altıhecalı sözlər: 'unmis'takeableness;

d) yeddihecalı sözlər: 'unde'sirableness, 'undis'tinguishableness, 'unexcep'tionableness;

3. Vurğusu birinci və dördüncü hecada olan sözlər:

a) dördhecalı sözlər: 'ivory'-'black, 'overe'xert;

b) beşhecalı sözlər: 'over-subs'cribing, 'overex'citiment, 'telepho'tograph;

e) altıhecalı sözlər: 'oxy-a'cetyline, 'polysyll'abikable;

4. Vurğusu ikinci və üçüncü hecada olan sözlər:

- a) üçhecalı sözlər: de'coy-'duck, de'coy-'ship.
- b) dördhecalı sözlər: a'bove-'mentioned, 'self-po'ssessed, de'cree'nist;

5. İngilis dilində vurğusu ikinci və dördüncü hecada olan sözlər:

- a) dördhecalı sözlər: dis'heart'ment;
- b) beşhecalı sözlər: e'lectro'static, e'lectric'chiarer, e'lectric'raye;
- c) altıhecalı sözlər: lieu'enant-'general, e'lectric-'injury, e'lectro-'magne-tizm;
- ç) yeddihecalı sözlər: e'lectro-thera'peutic, 'electro-'positively, e'lectron;

III. İngilis dilində üç əsas vurğudan ibarət olan aksent tip üçhecalı mürəkkəb ixtisar sözləri formalaşdırır. Məsələn: B'B'C. 'GP'O, 'V'İ'P (Very Important Person) və s.

IV. İngilis dilində dörd vurğudan ibarət olan aksent tip və onun aksent-ritmik struktur növləri. İngilis dilində bu aksent tip dördhecalı mürəkkəb ixtisar sözləri formalaşdırır. Məsələn: 'U'S'B'S, 'U'N'İ'S, 'G'C'S'E ('General 'Certificate of 'Secondary Edu'cation) və s.

İngilis dilində dördüncü aksent tipin bir aksent-ritmik struktur növü vardır.

Dördhecalı sözlər: T. 'W. 'C. 'A. (Young Women's 'Cristian Association), 'A. 'I. 'E. 'E. (A'merican' Institute of Electrical Engineers) 'C. 'I. 'G, 'S. ('Chief of Im'perial 'General 'Staff), 'R. 'N. 'A. 'S. (Royal Naval Air 'Service), 'AID'S (Ac'quired Im'mune Deficiency Syn'drome).

V. İngilis dilində bir əsas və bir ikinci dərəcəli vurğudan ibarət olan aksent tip üçdən yeddiyə qədər hecası olan sadə və mürəkkəb sözləri formalaşdırır.

V tipin beş aksent-ritmik struktur növü vardır.

1. Vurğusu birinci və ikinci hecada olan sözlər:

- a) üçhecalı sözlər: 'tea-caddy, 'small-, cartel, 'oil, carrier, 'scene-, painter;
- b) dördhecalı sözlər: 'teatstainer, 'pack-, animal, , shield-, budding;
- c) beşhecalı sözlər: 'power- , station;

2. Vurğusu birinci və üçüncü hecada olan sözlər:

- a) üçhecalı sözlər: 'make-believe, 'storm-, trooper, 'spit, poison, 'school feillow;
- b) dördhecalı sözlər: 'non-con, ducting, 'order-, paper;
- d) beşhecalı sözlər: 'subva ,riely, 'tallow-, chandel 'corpar ,cenary;

3. Vurğusu birinci və dördüncü hecada olan sözlər:

a) dördhecalı sözlər: 'printing ma ,chine, 'snow-on-the- ,mountain;

b) beş hecalı sözlər 'lightening-con ,ductor, 'copperpy ,ritis;

4. Vurğusu birinci və beşinci hecada olan sözlər:

a) beşhecalı sözlər: 'powder-maga ,zine, 'penalty shot ,line;

b) altıhecalı sözlər: 'demi-semi ,quaver, 'dehydroge ,nizer;

5. Vurğusu ikinci və üçüncü hecada olan sözlər:

a) dördhecalı sözlər: un'sea, worthy, pen 'angl, awer;

b) beşhecalı sözlər: un'sea ,worthiness, un'van ,quishable;

6. Vurğusu ikinci və dördüncü hecada olan

a) beşhecalı sözlər: co'mmission- ,agent, olericulture;

b) yeddihecalı sözlər: e'lectro- ,magnetizm, e'lectro- ,biology;

VI. İngilis dilində bir ikinci dərəcəli və bir əsas vurğudan ibarət olan aksent tip səkkizə qədər hecası olan sadə və mürəkkəb sözləri formalaşdırır. Məsələn: ,maga'zine, ,ultrama'rine, ha ,llu'cination, ,disorgana'zation,ex ,peri'mentalizm.

VI tipin altı aksent-ritmik struktur növü vardır.

1. Vurğusu birinci və üçüncü hecada olan sözlər:

a) üçhecalı sözlər: ,maga'zine,

b) dördhecalı sözlər: ,conversation, ,oscul'ation, ,osteo'ma, ,nonexist'ent, ,Pensylvanian, ,shizop'hrenia;

c) beşhecalı sözlər: ,hospitality, ,peni'tentiary, ,immo'rality;

ç) altıhecalı sözlər: ,pre'maturity, ,desig'nationary, ,tele'theraphially;

d) yeddihecalı sözlər: ,unde'sirableness, ,oste'ricultural;

2. Vurğusu birinci və dördüncü hecada olan sözlər:

a) dördhecalı sözlər: ,televisional, ,penalization;

b) beşhecalı sözlər: justifi'cation, ,supplemen'tation, ,immo'rality;

c) altıhecalı sözlər: ,sentimentality, ,penalisation, ,telether'mometer;

ç) yeddihecalı sözlər: i ,dio'matically, ,utili'tarianism, ,brachyce'phalicy;

3. Vurğusu birinci və beşinci hecada olan sözlər:

a) altıhecalı sözlər: ,discorganiz'ation, , telephoto'graphig

b) yeddihecalı sözlər: ,artific'iality, ,immateria'lily;

4. Vurğusu ikinci və üçüncü hecada olan sözlər:

a) dördhecalı sözlər: i ,dea'listic, de ,lec'tational;

5. Vurğusu ikinci və dördüncü hecada olan sözlər:

a) dördhecalı sözlər: e ,lection'eer;

b) beşhecalı sözlər: i ,muni'zation;

c) altıhecalı sözlər: pe ,culiaari'ty, i ,mmortali'zation;

ç) yeddihecalı sözlər: ex ,peri'mentalizm, di ,gesti'bilitiness;

6. Vurğusu ikinci və beşinci hecada olan sözlər:

a) yeddihecalı sözlər: dis ,reputa'blility, di ,versifi'cationly;

7. Vurğusu ikinci və altıncı hecada olan sözlər:

a) yeddihecalı sözlər: a ,mericaniz'ation;

b) səkkizhecalı sözlər: in ,controverti'bitity;

VII. İki əsas, bir ikinci dərəcəli vurğudan ibarət olan aksent tip dörd-beş hecası olan mürəkkəb sözləri formalaşdırır. Məsələn: 'un'sea ,worthy, un 'sea 'worthiness:

Bu aksent tipin ingilis dilində iki aksent-ritmik struktur növü vardır.

İki qüvvətli vurğu əvvəl, ikinci dərəcəli vurğu isə sonrakı hecalarda olan sözlər:

a) dördhecalı sözlər: 'un'sea worthy, 'un'vshile , washed;

b) beşhecalı sözlər: 'un'sea worthiness', 'brag'gad , ocuoly

VIII. Bir əsas, bir ikinci dərəcəli və bir qüvvətli vurğudan ibarət olan aksent tip sillabik dörddən səkkizə qədər hecası olan mürəkkəb sözləri formalaşdırır. Məsələn: 'mis ,represent, 'un ,piphilo'sophically;

Bu aksent tipin ingilis dilində altı aksent-ritmik struktur növü vardır.

1. Vurğusu birinci, ikinci və dördüncü hecalarda olan sözlər:

a) dördhecalı sözlər: 'self- ,preser'vate, 'Camp ,Firer' Girls;

b) beşhecalı sözlər: 'in ,onsten'taious, 'self- ,preser'vation;

c) altıhecalı sözlər: 'oleo ,marga'rine, 'scented ,migno'nette;

ç) yeddihecalı sözlər: 'unen ,thusi'astic, 'upward ,irrig'ational, 'un ,differ'entited;

IX. İngilis dilində bir əsas, iki ikinci dərəcəli vurğusu olan aksent tip beş və altı hecalı mürəkkəb sözləri formalaşdırır. Məsələn: 'un ,circum ,cision, 'soda ,water ,bottle və s.

IX aksent tipin iki aksent-ritmik strukturu vardır.

1. Vurğusu birinci, ikinci və dördüncü hecalarda olan sözlər:

a) beşhecalı sözlər: 'water-, lilly-, line;

b) altıhecalı sözlər: 'soda-, water-, bottle, 'penalty, time-, keepery.

X. İngilis dilində ikinci dərəcəli, bir əsas vurğusu olan aksent tip altıdan-səkkizə qədər hecası olan üçkomponentli mürəkkəb sözləri formalaşdırır. Bu aksent tipin ingilis dilində üç aksent-ritmik struktur növü vardır.

1. Vurğusu birinci, üçüncü və besinci hecada olan sözlər:

a) altıhecalı sözlər: ,super ,annu'ation, ,supple ,menta'riən:

b) yeddihecalı sözlər: ,super ,fici'alidity', ,super ,satur'ationless;

c) səkkizhecalı sözlər: ,auto ,bio'graphically;

2. Vurğusu birinci, üçüncü, altıncı hecalarda olan yeddihecalı sözlər: ,indi ,vidualiz'ation.

XI. İngilis dilində bir ikinci dərəcəli, bir əsas, bir ikinci dərəcəli vurğusu olan aksent tip beş heçası olan mürəkkəb sözləri formalaşdırır. Məsələn: ,ginger-'beer-, ,botlle və s.

Vurğusu birinci, üçüncü və dördüncü hecalarda olan sözlər:

Beşhecalı sözlər: ,ginger-'beer-, ,botlle, ,non-in'dustive-, ,oil.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dilində on bir aksent tip və yüzdən artıq sillabik-ritmik struktur fərqləndirilir. Lakin son dövrlər müasir lüğətlərdə sadə, düzəltmə, mürəkkəb və mürəkkəb ixtisar sözlərin aksent tiplərində müəyyən fərqlər müşahidə olunur.

2.3. Söz vurğusunun söz birləşməsi və mürəkkəb sözlərdə yeri

Sintaksisin tədqiqat obyektlərindən biri olan söz birləşməsi ilə əlaqədar mövcud olan problem söz birləşməsinin bir vahid olaraq hədudlanması məsələsidir. Başqa sözlə, hansı tərkibə malik olan birləşmələr söz birləşmələri adlanır? Bu məsələyə dair dilçilərin fikirləri müxtəlifdir.

Qərb dilçiləri sözlərin hər cür birləşməsini söz birləşməsi adlandırırlar. Tanınmış amerikan dilçisi L.Blumfeld söz birləşməsini çox geniş mənada başa düşür. O, söz

birləşməsinin sahəsini bu və ya digər üsulla yaranan söz qrupları ilə məhdudlaşdırmağa ehtiyac olmadığını qeyd edir. L.Blumfeld sintaktik baxımdan təşkil olunmuş və xətti struktura malik olan hər hansı birləşməni söz birləşməsi hesab edir [84, s.103].

Digər amerikan dilçisi Ç.Hoket söz birləşmələrini nüvə elementinin mövqeyindən asılı olmaqla struktur prinsipə görə dörd tipə bölür: 1) nüvəsi sonda gələn söz birləşməsi – new books (n); 2) nüvəsi əvvəldə gələn söz birləşməsi – 'experiment (n) perilous – təhlükəli; 3) nüvəsi ortada gələn söz birləşməsi – as good (n) as that; 4) nüvəsi strukturu çərçivəyə salan söz birləşməsi – did not go [84, s. 103].

Beləliklə, Qərb dilçiləri “wise men” söz birləşməsi ilə “to the light house” birləşməsi arasında heç bir fərq görmürlər. Başqa sözlə, Qərb dilçiləri söz birləşməsinin əsas və ya köməkçi nitq hissələrindən ibarət olmasını əhəmiyyətli meyar hesab etmirlər.

O.İ.Musayevə görə, söz birləşmələrinin meyarı haqqında rus dilçiliyində vətəndaşlıq hüququ qazanmış mülahizə (V.V.Vinoqradov və başqaları) daha elmi və daha inandırıcıdır. Məsələn burasındadır ki, köməkçi nitq hissəsindən ibarət olan birləşmələrdə (məsələn, to school, the boy, under the tree, in the sky) komponentlər müxtəlif səviyyəli olur; onlar bir sıra parametrlər (leksik, qrammatik və fonetik) bir-birindən köklü surətdə fərqlənir. Bir cəhəti də nəzərə alsaq ki, bəzi dilçilər (A.Sweet, O.N.Sunik) köməkçi nitq hissələrini "boş sözlər" (empty words) adlandırırlar, o zaman bir daha aydın olur ki, köməkçi nitq hissəsi + əsas nitq hissəsindən ibarət olan birləşmələrdə komponentlər həqiqətən də eyni səviyyəli, eyni hüquqlu ola bilməz. Buna görə də belə tərkiblərdən ibarət olan birləşmə söz birləşməsi adlandırılı bilməz [30, s. 242].

Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri haqqında geniş bəhs edilən Y.Seyidov olmuşdur. Y.Seyidov söz birləşmələrinə iki və daha artıq sözdən ibarət olan və tabelilik əlaqəsi ilə formalaşan sintaktik vahidlər kimi baxır. Daha sonra bu alim söz birləşmələrini komponentlərin tərkibinə və kəmiyyətinə görə təsnif edir. O, Azərbaycan dilində üç növ söz birləşmələri (sərbəst) – ismi, feili və zərf birləşmələri olduğunu və onların sadə və mürəkkəb formalarda olduğunu göstərir [32].

Söz birləşmələri ilə bağlı mübahisəli məsələlərdən biri də predikativ və qeyri-predikativ birləşmələr məsələsidir. Söz birləşmələrinin predikativ və qeyri-predikativ olmaqla iki yerə bölgüsü dilçilər arasında fikir ayrılığına səbəb olmuşdur.

Qeyd edildiyi kimi, Qərb dilçiləri hər növ birləşmələri, o cümlədən predikativ birləşmələri də söz birləşmələrinə daxil edirlər. İngilis dilində söz birləşmələrini və onların strukturunu araşdıran V.V.Burlakova da predikativ birləşmələri (Day broke; The car stopped) əsasən söz birləşmələri hesab edir. O.Musayev isə predikativ əlaqə zəminində birləşən sözləri söz birləşməsi hesab etmir. Bununla əlaqədar o, yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, sözlər predikativ əlaqə zəminində birləşdikdə dərhal müəyyən bir fikir ifadə edir və intonasiyaya malik olur. Bunlar isə söz birləşməsinə deyil, cümləyə xas olan xüsusiyyətlərdir. Beləliklə, demək lazımdır ki, predikativ əlaqə zəminində söz birləşməsi yarana bilməz” [30, s. 242].

Söz birləşmələri ilə bağlı üçüncü mübahisəli məsələ tabesizlik əlaqəsində olan sözlər söz birləşməsi əmələ gətirirmi, yaxud tabesizlik əlaqəsində olan söz birləşmələri varmı? Bu suala cavab verərkən alimlər müxtəlif fikirlər söyləyirlər. Əvv Alimlərin əksəriyyəti əvvəllər hesab edirdilər ki, tabesizlik əlaqəsi ilə yaranan birləşmələr bərabər səviyyəlidir və biri digərindən asılı deyildir və biri digərini asan əvəz edə bilər. Lakin sonralar bu fikir rədd edildi və sübut edildi ki, tabesizlik əlaqəsi ilə yaranan söz birləşmələrində elementlərin yerini heç də həmişə dəyişmək mümkün deyil. Belə ki, tabesizlik əlaqəsi ilə formalaşan sözlərdə simmetriya vardır. Belə ki, bu qəbildən olan birləşmələrdə azhecalı sözlər adətən birinci, çoxhecalı sözlər isə ikinci gəlir. Məsələn, men and women, Tom and Mary, Oxford and Cambridge. Bu qayda əsasən sadalama zamanı pozulur. Məsələn, my mother and I və s.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, Qərb dilçiləri hər növ və hər cür əlaqə ilə yaranan birləşmələri, o cümlədən tabesizlik əlaqəsi ilə yaranan birləşmələri söz birləşmələri hesab edirlər. Məsələn, Tom and Mary birləşməsində olduğu kimi [84, s. 102].

Söz birləşməsi ilə bağlı məsələlərdən biri də söz birləşmələrinin komponentləri arasında leksik-semantik əlaqənin xüsusiyyəti və xarakteri ilə əlaqədardır. Söz birləşmələrinin müəyyənləşdirilməsində bu meyar mühüm rol oynayır. Rus və Azərbaycan dilçiləri söz birləşmələrinin komponentləri arasında olan leksik-

grammatik və leksik-semantik xüsusiyyətləri nəzərə alaraq onları “sərbəst” və “sabit” söz birləşmələri olmaqla iki yerə ayırırlar.

İngilis və Amerika dilçiliyində sabit söz birləşməsi ilə əlaqədar vəziyyət bir qədər başqadır. Burada sabit söz birləşməsi ilə bağlı xüsusi dilçilik sahəsi mövcud deyildir və “frazelogiya” termini isə üslubi mənada işlənir. Onların fikrincə, söz təşkilinin və frazaların seçimi bəzi müəlliflər, yaxud bəzi ədəbi əsərlər üçün xarakterikdir [125, s. 165-166]. Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, “söz birləşmələri” anlayışı adı altında müxtəlif leksik-grammatik və leksik-semantik əlaqəli söz birləşmələri nəzərdə tutulur. Digər tərəfdən, söz birləşmələrinin meyarına dair dilçilər arasında yekdil fikir yoxdur. Söz birləşməsinin müəyyənləşdirilməsində dörd əsas məsələ mübahisə doğurur: 1) hansı tərkibə malik olan birləşməni söz birləşməsi adlandırmaq olar?; 2) predikativ birləşmələr söz birləşməsi hesab etmək olarmı?; 3) tabesizlik əlaqəsi ilə formalaşan birləşmələri söz birləşmələri kimi qəbul etmək olarmı?; 4) söz birləşmələrinin komponentlər arasında hansı əlaqə (leksik-grammatik, yaxud leksik-semantik) aparıcı rola malikdir? Qərb dilçiləri (ingilis və amerika) köməkçi və əsas sözlərin hər cür xətti birləşməsinə söz birləşməsi kimi baxır və onlar yuxarıda göstərilən meyarların fərqinə varmırlar. Bununla belə, biz iki və daha artıq əsas nitq hissəsindən ibarət olan və tabelilik (leksik-grammatik) əlaqəli söz birləşmələrini əsl söz birləşmələri kimi qəbul edirik. Predikativ əlaqəli birləşmələrə cümlə, leksik-semantik əlaqəli birləşmələrə isə sabit söz birləşmələri kimi baxırıq. Odur ki, biz öz tədqiqatımızda tabelilik əlaqəsi ilə formalaşan və iki və daha artıq komponentlərdən ibarət olan sərbəst söz və mürəkkəb birləşmələrinin aksent quruluşu məsələlərini araşdırmağa səy göstərəcəyik.

Söz birləşməsi ən azı iki müstəqil mənası olan sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Sözlər də iki müstəqil sözün birləşməsindən ibarət ola bilər. Məsələn, mürəkkəb sözlərdə olduğu kimi 'black 'board – 'blackboard; 'green 'bottle, 'greenbottle – milçək növü və s.). Misal nümunələrindən görüldüyü kimi, həm söz birləşmələrinin, həm də mürəkkəb sözlərin komponentləri eyni grammatik əlaqə ilə birləşir. Fikrimizcə, söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözün arasında olan leksik-semantik fərqi yaradan prosodik elementlərdir. Prosodik elementlərə vurğu, ton, uzunluq və s. aid edilir. Prosodik

elementlər içərisində vurğu mühüm yer tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, sadə, mürəkkəb sözlərin və söz birləşmələrinin müstəqil funksiya göstərməsi üçün onların daxili elementlərinin birliyini təmin edən prosodik elementin olması vacibdir. Qeyd edildiyi kimi, vurğunun əsas funksiyası onunla ifadə olunur ki, o, sözdəki və birləşmələrdəki fonemləri müəyyən kəmiyyət daxilində birləşdirərək, sözün daxili elementlərinin birliyini yaradır, onları bir akustik səs kompleksində birləşdirərək, sözü bütöv bir leksik-semantik vahid kimi tamlığını və qavranılmasını təşkil edir.

İngilis dilində ton ilə vurğunun six əlaqəsini ifadə etmək üçün R.Kinqdon iki növ vurğudan istifadə edilir: 1) statik vurğu; 2) kinetik vurğu. Statik vurğu statik tona (istiqlalətini dəyişməyən), kinetik vurğu isə istiqamətini dəyişən, yəni kontur tonlara şamil edilir [159, s. 32]. Hər bir söz və ya söz birləşməsi səslənmə ilə mənanın vəhdətindən ibarətdir. Əgər dil faktı kimi məna sözün daxili cəhətini təşkil edirsə, səs kompleksləri isə sözün fonetik-xarici tərəfini əks etdirir. Belə ki, bu və ya digər səs kompleksi müəyyən mənanın daşıyıcısı müəyyən məzmunun maddi formasıdır. Sadə sözlər, söz birləşmələri və mürəkkəb sözlər bir-birindən iki əsas əlamətə görə fərqlənir: 1) fonem tərkibinə və fonemlərə məxsus fərqləndirici əlamətlərə görə; 2) prosodik əlamətlərinə görə. Seqment fonemləri sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin ayrılmaz maddi qabığı olub dil sisteminin bütün səviyyələrində (fonoloji, leksik, morfoloji, sintaktik) aktiv bir faktor kimi onları müşayiət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, sözlər, söz birləşmələri və mürəkkəb sözlər müəyyən leksik-qrammatik, leksik-semantik məzmun kəsb edirsə də, onlar həmişə konkret bir fonetik strukturla xarakterizə olunurlar. Hər bir sözün fonetik strukturu onun fonem, fonemlərin birləşməsi, sillabik (heca) və aksent-ritmik kimi komponentlərinin əlaqəsinin birliyindən ibarətdir. Bu komponentlər içərisində fonem və aksent-ritmik komponentlər sözlərin və birləşmələrin əsas əlaməti kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Sözün və söz birləşməsinin fonem komponenti onların əsas fərqləndirici əlaməti kimi çıxış edirsə, sözün aksent-ritmik strukturu onların akustik modelini – söztəşkiledici, söz tanıma (persektiv) əlamətlərinin təzahürü kimi çıxış edir. Bunlarla yanaşı, vurğu söz və söz birləşmələrinin mənalılarının fərqləndirici əlaməti kimi çıxış edir. Vurğu aktiv bir faktor kimi sözün fonem, sillabik və aksent-ritmik strukturuna

təsir edərək onları dəyişdirir. Sözlərin və söz birləşmələrinin fonetik strukturunda baş verən bu dəyişmələr eyni zamanda sözlərin və söz birləşmələrinin qrammatik formasına, mənasına da təsir edir. Müqayisə et:

a) 'object(i) – əşya, obyekt; ob'ject (f) – etiraz etmək. au'gust (s) – əzəmətli, möhtəşəm; 'August – avqust;

b) melody ['melədi] melodic [mə'lədik];

c) 'cooking 'butter – əridilən yağ; 'cooking butter – əridilməsi nəzərdə tutulan yağ; 'blue 'stone – göy daş; 'bluestone – ağır metalların sulfat duzu.

Birinci verilən nümunələrdə a) vurğunun yerinin dəyişməsi sözlərin qrammatik formasını müəyyən edir. Bununla yanaşı, sözlərin fonem tərkibində dəyişmə baş verir. Belə ki, vurğunun yerinin dəyişməsi fonemin neytrallaşmasına çıxış verir.

İkinci nümunələrdə b) vurğunun yerinin dəyişməsi sözün heca bölgüsünə və fonemin keyfiyyətinə təsir edir. Bununla yanaşı, sözdə hecaların sayı artdıqda ritmik amilin təsirindən sözün aksent quruluşunda ikinci dərəcəli vurğu meydana çıxır ki, bu da sözün heca və ritmik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Üçüncü nümunələrdə c) söz birləşməsinin fonem tərkibində o qədər də dəyişmə baş vermir, burada vurğunun komponentlərdə yeri və dərəcəsi söz birləşmələrinin leksik-semantik mənasına ciddi təsir göstərir. Belə ki, eyni fonem tərkibə malik olan söz birləşməsi vurğunun dərəcəsinə (əsas, ikinci dərəcəli və vurğusuzluq) görə mənaca bir-birindən fərqlənir.

İngilis dilində mübahisəli məsələlərdən biri də mürəkkəb birləşmə, mürəkkəb söz və söz birləşməsinin fərqləndirilməsi məsələsidir [125; 146; 159]. Belə ki, mürəkkəb sözlər də, əsasən söz birləşmələrinə uyğun şəkildə formalaşır. Belə ki, hər iki vahidi təşkil edən sözlər müstəqil sözlərdən ibarət olur və hər iki birləşmənin komponentləri bir-birinə uyğun şəkildə sıralanır, onların komponentləri əsasən eyni qrammatik əlaqə ilə birləşir. Bəlkə də, onların bu oxşar xüsusiyyətlərinə görədir ki, ingilis dilçisi Roger Kinqdon iki və daha çox sözdən (komponentdən) ibarət olan birləşmələri ümumi başlıq altında “Compounds” (mürəkkəb birləşmələr) başlığı altında verir [159, s. 179].

İngilis dilçiliyində mürəkkəb söz və söz birləşməsinin meyarları məsələləri ilə bağlı müxtəlif fikir və mülahizələr vardır. Dilçi alimlər mürəkkəb söz, söz birləşməsi, habelə vurğu baxımından sabit olmayan bəzi söz birləşmələrinin leksik-semantik,

grammatik və aksentual xüsusiyyətləri barədə müxtəlif fikirlər irəli sürürlər.

Mürəkkəb sözlər iki müstəqil sözün birləşməsindən formalaşan leksik vahidlərdir. Mürəkkəb sözlərin komponentləri biri digərinə inteqrasiya olunur və struktur bağlılıq əsasında cümlədə vahid bir funksiya yerinə yetirən leksik vahidə çevrilir. Məsələn, 'time – table, 'snowball, 'railway və s.

Mürəkkəb sözlərin struktur baxımdan bağlılığı aşağıdakı amillərdən asılı olur. Belə ki, mürəkkəb sözlər biri digərilə vurğu ilə, bitişik, yaxud defislə yazılması ilə, semantik bağlılıqla, morfoloji və sintaktik funksiya ilə, habelə daha çox oxşar fonetik, qrafik, semantik morfoloji və sintaktik faktorla bağlanır [125, s. 108].

Mürəkkəb sözlərin inteqrasiyası özünü bölünməzliyində, yəni elementlərin arasına digər elementlərin daxil ola bilməsi ilə özünü təzahür etdirir. Məsələn, “sunbeam” sözünün əvvəlinə söz artırmaq olar (a bright sunbeam), lakin “sun” və “beam” sözləri arasına söz və ya morfem artırmaq olmur.

Mürəkkəb birləşmələrin yazılışında vahidliyin olmamasını bəzi müəlliflər vurğunun fonetik meyar olması ilə bağlayırlar. İngilis dilində belə bir meyil özünü göstərir ki, mürəkkəb birləşmənin birinci elementi qüvvətli vurğu qəbul edir. Odur ki, əksər dilçi alimlər vurğunun birliyini mürəkkəb birləşmələrdə başlıca əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir.

İ.V.Arnolda görə, bir neçə müstəsna halları çıxmaq şərti ilə ingilis dilində mürəkkəb isimlərin vurğu modeli – 'blackboard – 'blak'board; 'blackbird – 'black – 'bird – misal nümunələrində verildiyi kimidir. Onun fikrincə, bütün hallarda determinat qüvvətli vurğu, determinatum (təyin olunan) isə zəif vurğu qəbul edir.

Lakin mürəkkəb isimlərə xas olan vurğu modeli mürəkkəb sifətlərə tətbiq edilmir. Mürəkkəb sifətlər isə iki qüvvətli vurğu qəbul edir. Məsələn: 'grey -'green, 'easy - 'going, 'new 'born [125, s. 113].

Əksər hallarda vurğu struktur baxımdan başqa mürəkkəb birləşmənin oppozisiyası vasitəsi ilə müəyyən edilir.

İngilis dilində eyni olan mürəkkəb birləşmələrdə vurğu implisit şəkildə kontrastlıq yaradır. Məsələn: 'dining table – 'writting table; 'passenger train – express train.

Bunlarla yanaşı, ingilis dilində vurğu mürəkkəb birləşmələrin fərqləndiril-

məsində fonoloji vasitə kimi çıxış edir.

Məsələn: 'over work (extra work);

'over 'work (hard work injuring ones health);

' book case (a piece of furniture for book);

'book 'case (a paper cover for books);

man 'kind (the human race);

'mankind (men, contrasted with woman).

E.Naydaya görə, mürəkkəb birləşmə ilə söz birləşməsinin müəyyənləşdirilməsində bir tip meyar yetərli deyildir və əksər hallarda mürəkkəb birləşmə ilə söz birləşməsinə müəyyənləşdirərkən söz bir neçə tip meyarlardan (fonoloji, morfoloji, sintaktik, qrafik) istifadə etməli oluruq [125, s. 116].

Mürəkkəb birləşmələrdə əsas məsələlərdən biri də mürəkkəb birləşmələrin söz törəmələrindən fərqləndirilməsidir. İngilis dilində bir çox mürəkkəb birləşmələrin ikinci elementi -man, -berry, -land, -like, -proof, -worthy, -ways, -wright kimi yarım şəkilçi adlanan sözlərdən ibarətdir. Tərkibində bu qəbildən olan söz birləşmələrində ikinci komponent vurğu qəbul etmir və hətta onların bəzilərində (man, land, berry) sait səs neytrallaşır və bu qəbildən olan sözlər bir vurğu ilə səciyyəvi olur və vurğu həmişə birinci komponentin üzərində olur. Tərkibində bu qəbildən olan sözlər mürəkkəb söz kimi özünü göstərir və söz birləşməsi kimi çıxış edə bilmir:

-man, 'seaman, 'spaceman, 'chairman, 'fireman;

-berry, 'goose - berry, 'mulberry, 'raspberry;

-land, 'homeland, 'fatherland;

-like, 'ladylike, 'manlike;

-worthy, 'seaworthy, 'trustworthy;

-ways, other ways, sideways;

-monger, 'fashionmonger, 'war-monger;

- wright, 'playwright, 'shipwright;

-proof, 'waterproof, 'fireproof, 'dampy-proof.

İngilis dilində yarım-şəkilçili mürəkkəb birləşmələr son şəkilçilərlə deyil, ön şəkilçilərlə də düzəlir. Buraya -mini, -self -ön şəkilçiləri daxildir:

mini - 'mini-budget, 'mini-bus, 'mini-car, 'mini-planet, 'mini-skirt və s.

self - 'self-starter, 'self-help.

İngilis dilində mürəkkəb birləşmə ilə əlaqədar mübahisə doğuran məsələlərdən biri də “stone wall” tipli birləşmələrdir. “The Heritage Dictionary of the English language” lüğəti “stone” sözünü həm isim, həm də sifət kimi verir. A.S.Hörinbi isə “stone” sözü ilə başlayan sözləri sayılmayan isim kimi verir və qeyd edir ki, bu söz çox tez-tez təyin kimi çıxış edir [33, s. 119].

R.Kvrik və onun həmkarları göstərir ki, isimlər, isim birləşməsi bir-biri ilə elə bağlanır ki, onlar əsasən mürəkkəb birləşmə kimi özünü göstərir. Məsələn, 'stone age, 'stone – masion, 'stone – fruit, 'stone hammer və s.

Onların fikrincə, bu qəbildən olan birləşmələrdə orfoqrafik meyar yetərli deyildir. H.Maçhənd də qeyd edir ki, “stone wall” birləşməsi iki vurğulu birləşmədir və iki vurğulu söz birləşməsi modeli komponentlər arasında sıx daimi semantik münasibətin olmasını heç vaxt nümayiş etdirmir. Komponentlər arasında sıx semantik əlaqə mürəkkəb birləşmələr üçün səciyyəvidir [125, s. 118-119].

Araşdırmalar göstərir ki, “wall stone” qəbildən olan birləşmələr, yəni isim+isim birləşmələrində əsasən bir vurğu işlənir və bu da həmin birləşməni mürəkkəb birləşmə kimi formalaşdırır [159, s. 151].

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, mürəkkəb sözlərin və söz birləşmələrinin aksent quruluşuna dair dilçilər arasında hələ də vahid bir fikir yoxdur.

2.4. Söz vurğusunun üçkomponentli birləşmələrdə aksent strukturu

İngilis dilində ikikomponentli söz birləşmələrində olduğu kimi, üçkomponentli söz birləşmələrinin də aksent quruluşu əsasən semantik və ritmik amillərlə müəyyənləşir. İngilis dilində üçkomponentli birləşmələr özünü iki formada göstərir:

- 1) hər üç komponenti müstəqil leksik-semantik mənaya malik olan söz birləşmələri;
- 2) komponentlərdən biri köməkçi sözdən ibarət olan üçkomponentli söz birləşmələri.

İngilis dilində üçkomponentli söz birləşmələri semantik və ritmik amillərin təsirindən müxtəlif formalı aksent quruluşuna malikdir. İngilis dilində üçkomponentli

söz birləşmələri özünü səkkiz aksent-ritmik modeldə göstərir.

1. Hər üç komponenti qüvvətli vurğu daşıyan söz birləşmələri. [$\perp \perp \perp$]. Məsələn: 'Davy 'Jones's 'locker (Con Deyvisin ərzaq sandığı), Judge Advocate 'General, 'Lord 'Chief 'Justice, 'Lord 'High 'Chancellor, 'Rocky 'Mountain 'sheep, 'rural 'district 'council 'urban 'district 'council və s.

2. Uçkomponentli söz birləşmələrinin ikinci aksent-ritmik modeli özünü iki formada göstərir. 1) birinci və ikinci komponenti qüvvətli, üçüncü komponenti isə ikinci dərəcəli vurğu qəbul edən söz birləşmələri [$\perp \perp \top$]. 2) iki qüvvətli vurğu qəbul edən söz birləşmələri [$\perp \perp -$]. İki qüvvətli vurğuya malik olan üçkomponentli söz birləşmələrinin üçüncü komponentini mürəkkəb ismin vurğu qəbul etməyən hissəsindən ibarətdir. Bu qəbildən olan birləşmələr ikinci və üçüncü komponentli mürəkkəb isim olduğundan, iki qüvvətli vurğu ilə səciyyəvidir.

a) [$\perp \perp \top$] Bu aksent-ritmik modelə misal nümunəsi kimi aşağıdakı sözləri göstərmək olar: 'All 'Fools 'Day, 'All 'Souls 'Days, 'dead 'latter 'office, 'devil's 'coach 'horse, 'devil's 'darning 'needle, 'picture 'postcard, 'head 'quarters' 'staff, 'high 'water 'mark, 'three 'colour 'process, 'joint 'stock 'company və s.

b) [$\perp \perp -$]. Bu aksent-ritmik modelə aşağıdakı misal nümunəsi göstərmək olar: 'great'grandfather, 'moving'staircase, West 'countryman, Scotch woodcock, 'north'countryman.

c) [$- \perp -$]. Bu aksent-ritmik modelin birinci və üçüncü komponenti müstəqil söz olmasına baxmayaraq, onlar əsasən vurğusuz olur, ikinci komponent köməkçi söz olmasına baxmayaraq, o komponent daxildə vurğulu olur. Məsələn: come-'at-able (asan), get'at-able (asan).

Lakin bu qəbildən olan üçkomponentli birləşmə iki vurğu da qəbul edə bilər: 'come 'at-able, 'get 'at-able.

3. Birinci və üçüncü komponenti qüvvətli vurğu daşıyan mürəkkəb birləşmələr [$\perp - \perp$] üçkomponentli mürəkkəb birləşmələrin bu aksent modeli ritmik prinsipin həmahənglik yaratma faktı ilə əlaqədardır. Üçkomponentli mürəkkəb birləşmənin bu aksent modeli bir qüvvətli vurğuya malik olan mürəkkəb sözlərə əlavə sözün artırılması ilə, təbii yola inkişaf etdirilir (Məsələn: 'grandfather 'clock).

Lakin bu aksent model digər formada da özünü göstərə bilər. Belə ki, iki qüvvətli vurğu daşıyan sözlərə üçüncü komponent əlavə edildikdə, ritmik prinsipin tələbinə görə ikinci komponentin vurğusu düşür. Məsələn: 'barn 'door >'barn door 'fowl – toyuq – cücə hininin qapısı.

Bu qəbildən olan üçkomponentli birləşmələrin ikinci komponenti köməkçi sözlərdən ibarət olur və bu sözlər də təbii olaraq, birləşmələrdə vurğu daşımır. Məsələn: 'butter -and 'eggs, 'free on 'board, 'mother-of-'pearl sədəf.

Beləliklə, üçüncü aksent modelə malik olan üçkomponentli söz birləşmələri [\perp – \perp] leksik-qrammatik baxımdan özünü iki formada göstərir: 1) tərkib elementləri müstəqil mənaya malik olan üçkomponentli söz birləşmələri; 2) ikinci komponenti köməkçi sözlərdən ibarət olan üçkomponentli birləşmələr.

Tərkib elementləri müstəqil mənaya malik olan üçkomponentli söz birləşmələrinə aşağıdakı birləşmələri nümunə göstərmək olar: 'air chief 'marshal, 'barn door 'fowl, 'blackwater 'fever, 'bottle-headed 'whale, 'gate-legged 'table, 'ginger bread-'nut, 'golden ctrested'wren (çalıquşu) və s.

İkinci elementi köməkçi sözlərdən ibarət olan üçkomponentli söz birləşmələrinə nümunə kimi aşağıdakı birləşmələri nümunə vermək olar: 'beggar-my 'neighbour, 'bird of 'paradise, 'butter-and 'eggs, commonder-in-'chief, 'House of 'Commons, 'free-and 'easy və s.

İki qüvvətli vurğuya malik olan üçkomponentli söz birləşmələrinin yuxarıda qeyd edilən iki variantından əlavə, daha iki variantı da müşahidə edilir. Belə birləşmələr xarici mənşəli birləşmələrdir. Bu birləşmələrin ikinci komponenti -a, -o, -de, ünsürlərindən ibarət olur. Məsələn: 'cock-a 'hoop, 'chock-a 'black, 'jack-o 'lantern, 'hors d'eluve.

İngilis dilində birinci və üçüncü komponenti qüvvətli, ikinci komponenti isə vurğusuz olan [\perp – \perp] aksent modeli digər aksent modellərə nisbətən daha çox sözü əhatə edir. Bu model eyni zamanda bir çox xarici mənşəli (fransız) sözləri əhatə edir.

4. Dördüncü aksent model [\perp – \perp] bir vurğusuz və iki qüvvətli vurğunu ilə səciyyəvidir. Bu aksent modelin birinci komponenti Saint-St. sözündən və onun qısaltılmış formasından ibarətdir. Digər iki komponent isə müstəqil sözlərdən ibarət

olub hər biri qüvvətli vurğuya malikdir. Məsələn: St. 'Andrew's 'cross, St. George's croass, St. Martin's summer, St. Anthony's fire və s.

5. Beşinci aksent model [\perp – \top] bir qüvvətli və bir ikinci dərəcəli vurğunu əhatə edir. Belə ki, qüvvətli vurğu birinci komponentdə, ikinci dərəcəli vurğu isə əsasən üçüncü komponentdə olur. İkinci komponent isə vurğusuz olur və komponentlər arasında bağlayıcı rol oynayır. Məsələn: 'aircraft ,carrier – təyyarə gəmisi, 'common place ,book, 'highway ,man, 'landscape ,painter, 'merry – go – ,round, 'strawberry ,leaf və s. bu aksent model özünü bir neçə formada göstərir. Burada elə mürəkkəb birləşmələr vardır ki, həmin birləşmə üç komponentdən ibarət olmasına baxmayaraq, həmin birləşmə yalnız bir vurğuya malik olar:

a) [\perp – –] 'backwoodman, 'halfpenny worth – yarım qəpik dəyərində, 'ware houseman – ambar xidmətçisi;

b) digər bir aksent model də ikinci və üçüncü komponentlər ikinci dərəcəli vurğu daşıyır [\perp \top \top] 'wash ,hand ,stand – əlüzyuyan, 'waste ,paper ,basket, 'wash ,hand ,basin;

Beşinci aksent modelin ikinci komponenti köməkçi və əsas məna daşıyan sözlərdən ibarət ola bilər. Belə ki, əsas məna daşıyan sözlərdən ibarət olan üçkomponentli birləşmələrdə iki aksent model, [\perp – \top], [\perp \top \top], ikinci komponenti köməkçi sözlərdən ibarət olan üçkomponentli birləşmələrdə isə bir aksent model [\perp – \top] özünü göstərir. Məsələn: a) 'daughter- in ,law; 'mother-in ,law, 'pick - me ,up - əhval-ruhiyyəyə təsir edən faciə; b) 'wash ,hand ,basin - taz, 'raspberry -,cane - moruq kolu, 'strawberry ,leaf - çiyələk yarpağı və s.

Beşinci aksent model [\perp – \top] üçkomponentli xarici mənşəli sözlərdə də özünü göstərir. Məsələn: 'handkerchief - əl dəsmalı, 'chestnut ,tree - şabalıd ağacı və s.

6. Altıncı aksent modeldə [$- \perp \top$] birinci komponent vurğusuz, ikinci komponent vurğulu, üçüncü komponent isə ikinci dərəcəli qəbul edir.

Bu aksent model ingilis dilində çox az təsadüf edilir. Məsələn: St. 'John's ,wort – müqəddəs Con bitkisi, St. 'Valentine's ,Day – müqəddəs Valentin günü.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, ingilis dilində bir sıra üçkomponentli söz birləşməsi vardır ki, onlarda vurğunun yeri və dərəcəsi semantik məzmun kəsb edir.

Məsələn:

⊥ ⊥ ⊥ 'nice `booking ,glass = (looking-glass that is nice);

⊥ ⊥ ⊥ 'nice ,looking `glass = (glass that looks nice);

⊥ ⊥ ⊥ 'solid `sounding ,board = (sounding - board that is solid);

⊥ ⊥ ⊥ 'solid ,sounding `board = (board that sounds solid) [158, s. 184];

⊥ ⊥ ⊥ 'light ,house `keeper = (keeper of a light house);

⊥ ⊥ ⊥ light `house ,keeper = (a house keeper who is light).

İngilis dilində üçkomponentli mürəkkəb ixtisar birləşmələr vardır ki, onlardan aksent quruluşu ritmik amilin tələbinə görə formalaşır. Belə ki, bu birləşmələrin birinci və üçüncü komponenti vurğulu, ikinci komponenti isə əsasən vurğusuz olur.

Məsələn: 'GP'O (General Post Office), 'AS'A (Accoustical Society of America), BBC (British Broadcasting Cooperation) və s.

Beləliklə, məna dəyişməsi ilə müşayiət olunan aksent quruluşları da üçkomponentli birləşmələrə daxil etsək, bu halda üçkomponentli birləşmələrin altı deyil, səkkiz aksent quruluş formalaşdırıldığını demək olar.

2.5. Dörd və daha çoxkomponentli birləşmələrin aksent strukturu

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, Qərb dilçiləri söz birləşmələrinin tərkib elementlərinə köməkçi nitq hissələri də daxil edirdilər və onlara da birləşmənin bir komponenti kimi baxırlar. Bu baxımdan dörd və daha çox komponentdən ibarət olan birləşmələrdə əsas nitq hissələri ilə yanaşı köməkçi nitq hissələri də işlənir və onlar bir komponent kimi götürülür [159, s. 184].

Belə ki, dörd və daha çox komponentdən ibarət olan birləşmələrdə adətən bir və müəyyən hallarda isə köməkçi nitq hissəsi olur. Bu qəbildən olan birləşmələr ya ayrı, ya da defislə yazılır. Bu birləşmələrin əhəmiyyəti dilin lüğət tərkibinin elementləri kimi lüğətlərə daxil edilir. Lakin elə çoxkomponentli söz birləşmələri vardır ki, onlar nitq prosesində yaranır. Biz bu bölmədə əsasən dilin lüğət tərkibinə daxil olan çoxkomponentli birləşmələrdən, idarə, müəssisə adlarını bildiren

mürəkkəb birləşmələrdən, habelə inisiallardan və qismən də nitq prosesində yaranan çoxkomponentli birləşmələrin aksent quruluşundan bəhs edəcəyik.

Dördkomponentli söz birləşmələrinin komponentlərinin bərabər sayda olmasına baxmayaraq, onların aksent quruluşunda müxtəliflik daha çox nəzərə çarpır.

Dörd komponentdən ibarət olan birləşmələrin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq onların aksent quruluşu da müxtəlif olur. Dördkomponentli birləşmələrin aksent quruluşunu aşağıdakı formada qruplaşdırmaq olar:

1. Bu aksent quruluşda birinci, ikinci komponent vurğulu, üçüncü komponent vurğusuz, dördüncü komponent isə vurğulu olur [$\perp \perp - \perp$]. Məsələn: 'Garter 'King of `Arms.

2. Dördkomponentli sözlərdə birinci komponent vurğulu, ikinci vurğusuz, üçüncü və dördüncü komponent vurğulu olur [$\perp - \perp \perp$]. Məsələn: 'draw a 'long 'bow.

3. Dördkomponentli sözlərdə birinci və ikinci komponentlərin vurğulu, üçüncü və dördüncü komponentlərin isə vurğusuz olmasını nəzərdə tutur [$\perp \perp --$]. Məsələn: 'pocket`handkerchief.

4. Dördkomponentli sözlərdə birinci və üçüncü komponentlərin vurğulu, ikinci və dördüncü komponentlərin vurğusuz olmasını nəzərdə tutur [$\perp - \perp -$]: Məsələn: 'cock- and`bull story; 'great – great -`grandfather; 'peacock `butterfly.

Bu qəbildən olan birləşmələrdə dördüncü komponent ikinci dərəcəli vurğu da daşıya bilər. Bu halda bu aksent quruluşun digər bir variantını belə göstərmək olar [$\perp - \perp \top$]. Məsələn: 'finger - and-`toe dis ,ease; 'rag - and `bone ,man.

5. Dördkomponentli sözlərdə birinci və dördüncü komponentlərin vurğulu, ikinci və üçüncü komponentlərin isə vurğusuz olmasını nəzərdə tutur [$\perp - - \perp$].

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, bu qəbildən olan aksent quruluşda söz birləşməsinin ikinci və üçüncü komponentləri əsasən köməkçi nitq hissələrindən ibarət olur. Məsələn: 'lily of the `valley; 'snow on the `mountain; 'go - as you `please.

6. Dördkomponentli sözlərdə ikinci və dördüncü komponentlərin vurğulu, ikinci və üçüncü komponentlərin vurğusuz olmasını nəzərdə tutur [$- \top - \perp$]. Məsələn: St.'John of Je'rusalem.

7. Dördkomponentli sözlərdə birinci komponentin vurğulu, dördüncü

komponentin isə ikinci dərəcəli vurğuya malik olmasını nəzərdə tutur [$\perp - - \top$].
Məsələn: `jack - in - the book; `kiss - in - the ring; `stick - in the mud və s.

Dördkomponentli birləşmələrə nisbətən beşkomponentli birləşmələr sayca azlıq təşkil edir. Bununla belə, onların da özünə xas aksent quruluşu vardır. Bu qəbildən olan birləşmələrin aksent quruluşunu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Beşkomponentli birləşmələrdə dörd komponent, yəni birinci, ikinci, dördüncü, beşinci element vurğu daşıyır, üçüncü isə vurğusuz olur [$\perp \perp - \perp \perp$].
Məsələn: 'Royal 'Institute of 'British `Architects.

2. Digər beşkomponentli birləşmələrdə birinci, ikinci, dördüncü komponentlərin qüvvətli, beşinci komponentin ikinci dərəcəli vurğuya malik olmasını, üçüncü komponentin isə vurğusuz olmasını nəzərdə tutur [$\perp \perp - \perp \top$].
Məsələn: 'Mersey 'Docks and `Harbour Board.

3. Beşkomponentli birləşmələrdə birinci, ikinci və beşinci komponentlərin vurğulu, üçüncü və dördüncü komponentlərin isə vurğusuz olması ilə səciyyələnir [$\perp \perp - - \perp$]. Məsələn: 'First 'Lord of the `Admiralty.

4. 'Ministry of 'Agriculture and `Fisheries birinci, üçüncü və beşinci komponentlərin vurğulu, ikinci və dördüncü komponentlərin isə vurğusuz olması ilə xarakterikdir [$\perp - \perp - \perp$].

5. 'rag-tag and `bobtail. Birinci və dördüncü komponentlərin vurğulu, ikinci, üçüncü və beşinci komponentlərin vurğusuz olması ilə səciyyəvidir [$\perp - - \perp -$].
Məsələn: ingilis dilində üç, dörd və beşkomponentli birləşmələrlə yanaşı altıkomponentli birləşmələr də vardır. Bu qəbildən olan birləşmələr də öz aksent quruluşuna görə bir-birindən fərqlənir. Bu tip birləşmələr özünü üç aksent quruluşda göstərir:

1. [$\perp \perp - \perp - \perp$] Birinci aksent quruluşda birinci, ikinci, dördüncü və altıncı komponentlərin vurğulu, üçüncü və beşinci komponentlərin isə vurğusuz olması ilə xarakterikdir. Məsələn: 'Navy 'Army and 'Air Force `Institute.

2. [$\perp - \perp - \perp \perp$] İkinci aksent quruluşda birinci, üçüncü, beşinci və altıncı komponentlərin vurğulu, ikinci və dördüncü komponentlərin isə vurğusuz olması ilə xarakterikdir. Məsələn: 'Ministry of 'Labour and 'National 'Service.

3. Üçüncü aksent quruluş birinci, dördüncü və beşinci komponentlərin vurğulu

olması, altıncı komponentin ikinci dərəcəli vurğu qəbul etməsi və ikinci, üçüncü komponentlərin isə vurğusuz olması ilə xarakterikdir. Məsələn: 'Marshal of the 'Royal 'Air Force.

İngilis dilində beş və altıkomponentli söz birləşmələrini bir qayda olaraq inisiallar təşkil edir.

İnisiallar insanların soy və ata adının baş hərflərindən formalaşan birləşmələrdir. Bununla yanaşı idarə, müəssisə, təşkilat və digər qurumların adlarının baş hərflərindən formalaşan birləşmələr də inisiallara aid edilir [159, s. 187-188]. Bu qəbildən olan inisiallar quruluş baxımından iki, üç, dörd, beş və altıkomponentli ola bilər.

İnisiallar ingilis dilində sözlərin on bir aksent tipindən dördünü təşkil edir [110, s. 54]. Lakin rabitəli danışıda bu tipdən olan sözlərin aksent quruluşu ritmik amilin təsirindən variativləşir.

İngilis dilində inisialların aksent quruluşunu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

İkikomponentli inisiallar: $\perp \perp$

M'P' (Member of Parliament).

Üçkomponentli inisiallar: $\perp \perp \perp$

'B'B'C (British Broadcasting Cooperation).

Dördkomponentli inisiallar: $\perp \perp \perp \perp$

'B'S'R'A (British Shipbuilding Research Association).

Beşkomponentli inisiallar: $\perp - \perp - \perp$

'B S CR'A (British Steel Castings Research Association).

Altıkomponentli inisiallar: $\perp - \perp \perp - \perp$

'A'N'Z'AA'S (Australian and New Zealand Association for the Advancement of Science).

Bəzi inisiallar sözlərin baş hərfi kimi deyil, bütöv söz kimi oxunur, tələffuz edilir. UNESCO [ju'neskou] yaxud, [ju'nesku] (United Nations Educational Scientific and Cultural Organization); UNİCEF (juni'sef) (United Nations International Children's Emergency Fund).

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

İngilis dilində söz birləşmələrinin leksik-semantik tərkibi və qrammatik forma-

ları müxtəlif olduğu kimi, onların aksent quruluşu müxtəlifdir. İngilis dilində söz birləşmələrini roman, yunan və german tipli birləşmələr təşkil edir. Lakin roman və yunan tipli birləşmələri təşkil edən komponentlər əsasən ayrılıqda işlənməyən, müstəqil söz kimi çıxış etməyən komponentlərdir. Bununla yanaşı, bu qəbildən ibarət olan komponentlər əsasən ikikomponentli birləşmələr formalaşdırır və onların aksent quruluşu o qədər də çeşidli deyil. Onların quruluşunun müxtəlifliyi əsasən komponentlərinin heca kəmiyyətindən asılı olur. Lakin german tipli birləşmələri təşkil edən komponentlərin hər biri ayrılıqda müstəqil leksik vahid kimi işlənə bilər. Digər tərəfdən, ingilis mənşəli sözlərdən ibarət olan birləşmələr yalnız iki komponentli deyil, üç və daha çox komponentli birləşmələr yarada bilər. İngilis tipli iki və çoxkomponentli birləşmələr ən müxtəlif elementlərdən – əsas nitq hissələrindən, inisiallardan formalaşır. Bu baxımdan həmin söz birləşmələrinin aksent quruluşu daha çeşidli və rəngarəngdir.

III FƏSİL

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZLƏRİN AKSENT TIPLƏRİNİN EKSPERİMENTAL-FONETİK TƏHLİLİ

Qeyd edilməlidir ki, dildə mübahisə doğuran, mövcudluğunun sübuta yetirilməsinə ehtiyac duyulan elə dil hadisələri də vardır ki, onların eksperimental, obyektiv metodların köməyi olmadan sübuta yetirilməsi qeyri-mümkündür. L.V.Şerba qeyd etmişdir ki, hər bir tədqiqatda əldə edilən faktların reallığa cavab verib-verməməsi yoxlanılmalıdır. Yalnız belə vəziyyətdə mövcud qaydanın düzgün və ya səhv olduğu aşkar olur. Elə bu səbəbdən də L.V.Şerba daha sonra yazmışdır:

“Mən deyərdim ki, ümumiyyətlə, eksperimentsiz dilçilik sahəsi ilə məşğul olmaq qeyri-mümkündür” [114, s. 259]. Canlı dillərin öyrənilməsində eksperiment mühüm rol oynayır. L.V.Şerbanın özü də etiraf edərək yazmışdır ki, onun linqvistik fikirlərinin əsasında dil materialının eksperiment təhlili ilə əldə edilən faktlar durur [114, s. 260]. Eksperimental metodlardan yalnız fonetikaya həsr olunmuş tədqiqat işlərində deyil, dilçiliyin bütün sahələri üzrə yerinə yetirilən işlərdə istifadə oluna bilər. Fonemlərin distinktiv funksiyası məsələsindən bəhs edən D.Counz bunun adi şəkildə həllinin qeyri-mümkün olduğunu, bunun üçün lazımi texniki aparatı ehtiyac duyulduğunu göstərmişdir [142, s. 169]. Bu yolla o, /ð/ və /θ /, /z/ və /s/ və s. kimi oxşar dil hadisələrini öyrənmək və sübuta yetirmək üçün eksperimentdən istifadə etmişdir.

L.R.Zinder qeyd etmişdir ki, fonetikaya dair tədqiqat işlərində eksperimental-fonetika həlledici rol oynayır. Bu həm fonetik, həm də fonematik aspektlə bağlı hadisədir. Eksperiment müşahidədən onunla fərqlənir ki, burada tədqiqatçı tədqiq etdiyi obyektin xüsusiyyətlərini müxtəlif vəziyyətlərdə passiv şəkildə nəzərdən keçirmir, şəraitlə onu maraqlandıran hadisə arasındakı əlaqənin necə olmasını öyrənmək üçün obyektə müəyyən şəraitə salır [81, s. 19].

Eksperimental metodla əldə edilən faktların da elmi cəhətdən inandırıcı olması, heç kəsdə şübhə doğurmur. Dünyanın əksər dillərinin fonoloji və fonetik sistemlərinin araşdırılması zamanı əldə edilən dəyərli elmi nəticələr məhz bu metoddan bəhrələnmişdir. Hər bir eksperiment xüsusi nəzəri hazırlıq, dilin fonoloji sistemi və fonem repertuarı haqqında dəqiq məlumat tələb edir [16, s. 168].

3.1. Eksperimentin aparılması metodikası

Tədqiqat işinin keyfiyyətlə və uğurla yerinə yetirilməsində eksperimentin aparılması metodikasına dəqiq əməl olunması və onun sistemli yerinə yetirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunu əsas tutaraq biz ilk öncə eksperimentin aparılmasına dair müxtəlif dilçilərin (L.V.Şerba, L.R.Zinder, L.V.Bondarko,

Q.P.Torsuyev, F.Veysəlli, D.N.Yunusov, F.H.Zeynalov, F.Ə.Aslanov və başqaları) fikirlərini öyrənmiş, bu sahədə təcrübəsi olan mütəxəssislərdən (F.H.Zeynalov, D.N.Yunusov, F.Ə.Aslanov və b.) elmi cəhətdən dəyərli məsləhətlər almışıq. Məlumdur ki, işin nəticələrinin elmi dəyəri nəzəriyyə ilə təcrübənin düzgün əlaqələndirilməsi ilə əlaqədardır. Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələrindən asılı olaraq, istifadə olunan eksperimental metodlar da variativ xarakterli olur. Eyni dil hadisəsinin təhlili üçün heç də həmişə eyni metodlardan istifadə olunmur. İstifadə olunan metodlar müxtəlifdir, lakin onların düzgün seçilməsi tədqiqatçının bacarığından və onun tətbiq olunan metodlara nə dərəcədə bələd olmasından asılıdır.

Eksperimentin düzgün və müvəffəqiyyətlə aparılması müəyyən şərtlərlə əlaqədardır:

- eksperimentin keçirilməsi üçün proqramın hazırlanması;
- dil materialının yazdırılması üçün diktorların seçilməsi;
- təhlil üçün dil materialının seçilməsi;
- eksperimentin keçirilməsi üçün lazım olan texniki vasitələrin dəqiqləşdirilməsi;
- eksperiment materialının yazılma metodikasına və texnikasına əməl olunması;
- eksperiment materialının PRAAT proqramı əsasında təhlil olunması;
- dil materialının ossilloqrafik, riyazi və statistik təhlillərinin aparılması;
- təhlillər əsasında əldə edilən göstəricilərdən çıxış etməklə qrafik və cədvəllərin qurulması.

Eksperiment materialının yazdırılması üçün iki diktor seçilmişdir. Şübhəsiz ki, belə vəziyyətdə hər iki diktorun eyni cinsdən olması məqsədəuyğundur, çünki qadın və kişilərin səs tezlikləri fərqli olduğundan onların nitqindən alınan göstəricilər əsasında müqayisələrin aparılması, şübhəsiz ki, yanlış, qeyri-obyektiv nəticələrə səbəb olardı. Ona görə də materialın yazdırılmasında iki nəfər kişi diktorundan istifadə etmişik. Bu da bizə dil faktlarını müqayisə etməyə imkan vermişdir. Diktorlar seçilərkən onların dilə necə bələd olmaları, səlis ingilis dilində danışib-danışmamaları, danışdıqlarında dialekt xüsusiyyətlərinin olub-olmaması nəzərə alınmışdır. Çalışmışıq ki, dil daşıyıcıları materialı oxuyarkən dialekt təsirlərindən uzaq olmaqla ədəbi dil normalarına əməl etsinlər. Oxu prosesində süni tələffüzün

qarşısını almaq məqsədilə, diktorlara oxuduqları materialın məqsədi ilə bağlı heç bir məlumat verilməmişdir. Danışığ aktında ehtimal olunan akustik göstəricilərdən aşağı və ya yüksək səviyyələrin də norma ilə müqayisədə müəyyənlanmış yayınma həddi olur. Müəyyən olunan həddi – qırmızı xətti keçmək, yeni dil hadisəsinin yaranmasından xəbər verir. Məsələn, ingilis dilində /ɪn'kri:s/ sözünü tələffüz edərkən, danışan ikinci hecanı vurğulu deyirsə, bu zaman həmin söz isim kimi işlənmiş olur. Tələffüz zamanı normadan yayınma baş verdikdə, yəni birinci heca akustik göstəricilərinə görə ikinci hecanın akustik göstəriciləri ilə müqayisədə yüksək olarsa, yəni qırmızı xətti keçərsə, bu zaman həmin söz /ɪnkri:s/ əvvəlkindən fərqli aksent və semantik struktura malik olur. Bu artıq variantdan deyil, invariant dəyişiklikdən xəbər verir. Təhlil olunan bu nümunədə baş vermişləri sübuta yetirmək üçün eksperimentin tətbiq olunması vacib sayılmalıdır.

Eksperiment əvvəlcədən tərtib olunmuş proqram əsasında aparılmışdır. Eksperimentin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsində, seçilmiş dil materialının da rolu az olmamışdır. Ona görə də materialın seçilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Təhlil üçün leksik vahidlər böyük həcmli müxtəlif lüğətlərdən seçilmişdir (istifadə olunmuş lüğətlərin adları). Seçilmiş dil materialı heca strukturuna və aksent xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılmışdır. Dil materialı işin məqsədinə müvafiq olaraq nəzərdə tutulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə imkan vermişdir. Materialı seçərkən vurğulu hecanın söz daxilində işlənmə mövqeyi (anlaut, inlaut, auslaut) nəzərə alınmışdır. Məsələn:

1) anlaut /'underfeilt/

/'faultfinding/

/'sit - down /

/'teleworking/

2) inlaut /in'voluntary/

/un'specified/

/ar'ticulatory/

/im'practicable /

3) auslaut /ina 'ppropriate/

/over'look/

/under'do/ və s. sözlərdə üçüncü heca əsas vurğu daşıyır.

4) /dissimi'larity/ və s. sözlərdə dördüncü heca əsas vurğu daşıyır.

5) /deaf and 'dumb/

/mother of 'pearl/ və s. çoxhecalı sözlərdə əsas vurğunu son heca daşıyır.

Nümunələrdən məlum olur ki, ingilis dilində çoxhecalı sözlərdə əsas vurğunun yeri sabit deyil. Əsas vurğunun ritmik qrup daxilində yerinin dəyişməsi, nəinki vurğu daşıyan hecanın, həm də sözün dinamik, melodik və temporal strukturlarının dəyişməsinə səbəb olur.

Təhlil materialına ingilis dilinin ritmik qrupunun strukturuna uyğun olaraq, mürəkkəb sözlər və söz birləşmələri, eləcə çoxkomponentli mürəkkəb birləşmələr və inisiallar da daxil edilmişdir.

Ümumilikdə 1000-dən artıq söz təhlilə cəlb olunmuşdur. Diktorlar sözləri aydın və səlis dildə, ingilis dilinin danışmaq normalarına əməl etməklə oxumuşlar.

Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə əlaqədar fonetik tədqiqatlarda istifadə olunan metodlar və cihazlar da dəyişir [16, s. 166]. Şübhəsiz ki, F.Veysəlli bununla metodların daim təkmilləşdiyini, istifadə olunan cihazların tələbata cavab verəcək səviyyədə yeniləşdiyini nəzərə çatdırmaq istəmişdir. Səsin akustik strukturunu öyrənməkdə son dövrlərə qədər əvəzsiz sayılan ossilloqrafik metod yavaş-yavaş öz yerini spektroqrafa verir. Çünki ikinci cihaz səs spektrində baş verən dəyişiklikləri öyrənmək sahəsində birinci ilə müqayisədə daha etibarlı və məqsədəuyğundur.

Dissertasiya işində təhlil olunan dil materialı müasir dilçilikdə eksperimental fonetikaya dair tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsində geniş şəkildə istifadə olunan "PRAAT" proqramı əsasında təhlil olunmuşdur. Bu proqram əsasında çoxhecalı sözlər daxilində hecaların kəmiyyət və keyfiyyətindən asılı olaraq, əsas tonun tezliyinin, dinamik və temporal strukturlarının hansı dəyişikliklərə məruz qaldığına aydınlıq gətirilmişdir. Şübhəsiz ki, sözü əmələ gətirən minimal prosodik vahidlərin – hecaların söz daxilində hansı mövqedə işlənməsindən asılı olaraq, onların akustik göstəricilərinin dəyişkən xarakterdə olması dəqiqləşdirilmişdir. Materialın yazılmasında çətinliklər yaranmaması üçün bu prosesi laboratoriya şəraitində həyata keçirmişik.

İki diktorun iştirakı ilə yazılmış dil materialı təhlil olunmamışdan əvvəl təcrübəli mütəxəssislər tərəfindən dinlənilmiş, yazılma prosesində qüsurlu alınan sözlər təhlil üçün sonrakı mərhələdə istifadə olunmamışdır. Əsas tonun tezliyinin hesablanması metodikasının yerinə yetirilən tədqiqat işinin məqsədindən asılı olaraq, dəyişə bilməsinə dair L.V.Bondarkonun fikrinə əsaslanaraq, təhlil zamanı, əsasən, müəyyən edilmiş model sözlərin faktlarından çıxış etmişik [59, s.50-52]. Təhlil nəticəsində əldə edilmiş faktlar əsasında tərtib edilmiş qrafiklər və cədvəllər müqayisə aparmağa imkan vermişdir.

3.2. İngilis dilində çoxhecalı sözlərin tələffüzündə aksent-ritmik strukturun formalaşmasında melodik komponentin – əsas tonun tezliyinin rolu

Kommunikativ prosesdə çoxhecalı sözlərin, eləcə də bütün dil vahidlərinin aksent-ritmik strukturlarının formalaşmasında əsas tonun tezliyinin rolu xüsusi olaraq qeyd olunmuşdur (Q.P.Torsuyev, A.M.Antipova, R.Haavel və b.). Hər bir dil vahidi də məhz formalaşmış aksent-ritmik strukturlarının köməkliyi ilə tanınır. Sözüün aksent-ritmik strukturunun formalaşmasında əsas tonun tezliyinin əhəmiyyətini R.Haavel də qeyd etmişdir. O, belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, prosodik informasiyanın əsas hissəsi əsas tonun tezliyi konturu ilə bağlıdır [148, s. 511-512]. İnformasiyanın ötürülməsində və qəbulunda iştirak edən sintaktik və leksik vahidlərin tələffüzündə əsas tonun tezliyinin əhəmiyyətli olması german dilləri üçün də səciyyəvidir.

Kommunikativ prosesdə iştirak edən hər bir dil vahidi, o cümlədən çoxhecalı sözlər minimal prosodik vahidlərin hecaların sintaqmatik planda ardıcıl düzülüşündən ibarət olsa da, bu düzülüş heç də xaotik olmayıb, ingilis dilinin daxili qanunları ilə tənzimlənir. Çoxhecalı sözlərin yaranması üçün ilk növbədə tələffüzünə ehtiyac duyulan hecalar formalaşır. Bu formalaşma isə müəyyən seqment və superseqment vasitələrin birgə fəaliyyəti sayəsində tamamlanır və nəticə etibarlı ilə söz mənə daşıyıcısına çevrilir.

Yaranmış hecaların söz daxilində birləşərək bütövə çevrilməsi üçün prosodik

vasitələrdən istifadə olunur (D.Counz, Q.P.Torsuyev və b.), çünki sözü əmələ gətirən hecaların heç də hamısı eyni funksiyaya, eyni melodik, dinamik və temporal göstəricilərə malik olmur. Hecalar həm kəmiyyət, həm temporal, həm də keyfiyyət parametrlərinə görə bir-birlərindən fərqlənir. Belə bir fərq təhlil etdiyimiz dil materialında da aydın şəkildə müşahidə olunmuşdur. Məsələn, “hospitality” /hospi'tæləti/ çoxhecalı sözünü dil daşıyıcıları beşhecalı kimi tələffüz etmişlər. Bu sözün tələffüzü üçün on bir seqment üfüqi xətt üzrə düzülərək, ilk növbədə hecalar şəklində, daha sonra isə söz strukturunda əlaqələnməmişdir. Sözü əmələ gətirən beş hecanın hər birinin özünəməxsus seqment və prosodik strukturu vardır.

L.Blumfild qeyd etmişdir ki, söz elə bir sərbəst formadır ki, bütövlükdə (iki və daha artıq) daha böyük sərbəst formalardan ibarət deyildir, qısaca desək, hər hansı bir söz minimal sərbəst formadır [126, s. 169]. Daha sonra o, əlavə etmişdir ki, canlı danışmaq prosesində yalnız sərbəst formalar ayrılı bildiyi üçün, formanın minimal vahidi olan söz, dili başa düşməyimizdə çox mühüm rol oynayır. Adi həyat məqsədləri üçün danışmada istifadə etdiyimiz hər hansı kiçik vahid sözdür [126, s.169]. Hər bir hecanın nüvəsini təşkil edən seqment olduğu kimi, hər bir sözün də nüvəsini təşkil edən heca olur. “Hospitality” sözünün birinci hecasında nüvəni /ɒ/, ikincisində /i/, üçüncüsündə /æ/, dördüncüsündə /ə/, beşincisində isə /i/ saiti təşkil edir. Bu saitlərin fərqli artrikulyator və akustik xüsusiyyətlərə malik olduğu müxtəlif dilçilər tərəfindən də qeyd olunmuşdur (D.Counz, A.Qimson, A.Leydfoqed, Q.P.Torsuyev və b.). Bu saitlərdən və hecaya daxil olan samitlərdən asılı olaraq, hər bir hecanın fərqli kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri vardır. Sözün 4-cü hecası bir seqmentdən, iki və beşinci hecaları iki seqmentdən bir və üçüncü hecaları isə üç seqmentdən ibarətdir.

Qeyd olunan hecalardan 3-cü heca / -tæl/ vurğuludur və digər hecaları da öz ətrafında birləşdirərək, söz kimi formalaşdırır və binar xarakterli vahidə çevirir. Bu söz daxilində vurğulu heca sözortası mövqedə işləndiyindən akustik parametrlərin göstəricilərinə görə birinci hecanın akustik göstəriciləri ilə müqayisədə aşağıdır. Vurğulu hecanın nüvəsini təşkil edən /æ/ saiti tələffüzünə sərf olunan zamana görə digərlərindən yüksəkdir (0,1s). Müqayisə üçün həmin sözün akustik parametrlərinin

göstəriciləri aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur (bax: cədvəl 3.2.1.)

Cədvəl 3.2.1. /Hospitality/ sözündə hecaların nüvələrini təşkil edən saitlərinin hesablanmış akustik parametrlərinin göstəriciləri

Diktorlar	Parametr	Saitlər				
		ɒ	ɪ	æ	ə	ɪ
I d.	T	0,06	0,06	0,1	0,07	0,08san.
	ƏTT	147	103	85	78	75 hs.
	İ	80	77	76	70	67 db.
II d.	T	0,06	0,05	0,08	0,06	0,07
	ƏTT	144	131	140	112	99
	İ	72	77	70	66	59

Əldə edilən göstəricilərdən məlum olur ki, bu model sözlərdə əsas tonun tezliyi heç də bütün hecalarda stabil deyil. Birinci hecanın saiti temporal komponent istisna olmaqla, əsas tonun tezliyinə və intensivliyə görə maksimum göstəricinin daşıyıcısıdır. Q.P.Torsuyev belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, ingilis dilində məişət leksikası daha çox az hecalı (qısa) sözlərlə səciyyələnir, yəni sözlər əsasən 1, 2, nadir hallarda isə 3 hecalı olur. Bu sözlərin də danışqda tez-tez işlənməsi, vurgulu və vurgusuz hecaların bir-birini əvəz etməsi ənənəvi ritmik strukturu yaratmışdır. Deməli, hər bir sözün aksent ritmik strukturu onun tərkib elementləri ilə bağlı hadisədir, çünki ingilis dilində işlənən ikihecalı sözlərin take off /, / sit down /, / look in /, /take up /, / come on /, / keyboard /, / voicemail / /broadseal /, / green house/ , / hosepipe/, / cellphone /, /touchdown /, / greenflies / , /earthquake / və s. ritmik-aksent strukturları dörd, beş və s. hecalı sözlərin (invincibility/ invintsəbiləti/) aksent ritmik strukturlarından fərqlidir. İkihecalı sözlərin melodik strukturunda sözün nüvəsini təşkil edən heca aksent-ritmik xüsusiyyətinə görə nəzərə çarpmışdır. Məsələn, “broadseal” /brɔ:dsi:l/ sözünün melodik göstəricilərinin təhlili bunu gerçəkliyə uyğun gəldiyini göstərmişdir. Bu göstəricilər aşağıda verilmiş cədvəldə öz əksini tapmışdır (bax: cədvəl 3.2.2).

Cədvəl 3.2.2. /Broadseal / sözünün tələffüzündə ƏTT-ni əks etdirən göstəricilər.

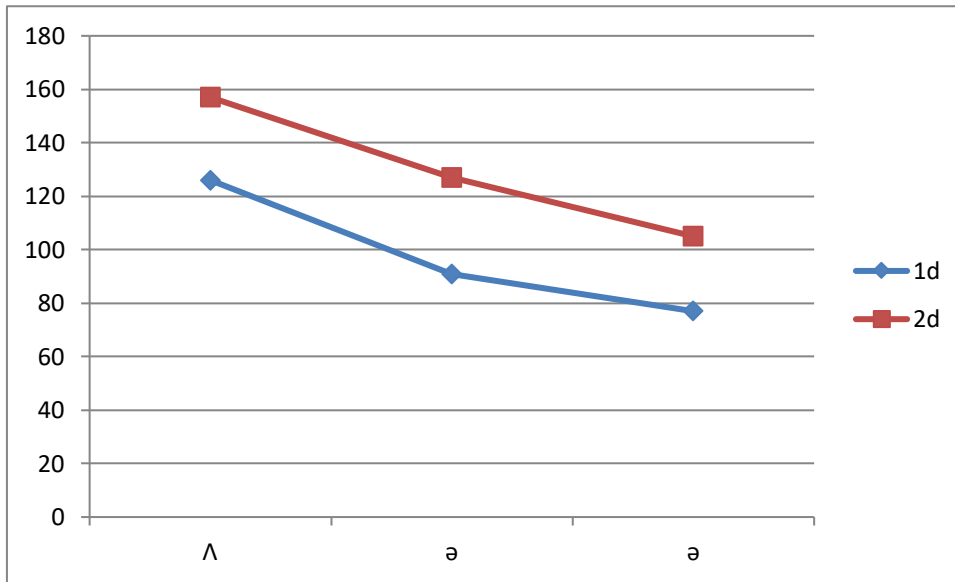
Diktorlar	Parametr	Saitlər	
		ɔ:	i:
I d.	ƏTT	172	95
II d.	ƏTT	152	115

Rəqəmlərin müqayisəsindən məlum olur ki, birinci hecanın saitini hər iki

informant yüksək ton tezliyi ilə tələffüz etmişdir. Bu da onu göstərir ki, hər bir sözün dil vahidi kimi formalaşmasını təmin edən bir sıra elementlərin, o cümlədən, melodik komponentin iştirakı vacibdir. Ona görə də, ingilis dilini xarici dil kimi öyrənərkən fonem, fonem birləşmələri, morfem, söz mənalarını, heca və s. strukturları öyrənməklə bərabər, onların akustik parametrlərinin (əsas tonun tezliyi, intensivlik, temporal) xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirilməlidir. Heca strukturundan asılı olmayaraq hər bir sözün tələffüz anı üçün xarakterik olan melodik strukturu reallaşır. Bu struktur həmin sözün tələffüzü zamanı əsas tonun tezliyinin necə dəyişməsinə əks etdirir. Çoxhecalı sözlərdə bu dəyişikliyin necə baş verməsini müəyyənləşdirmək üçün, onların diktörlər üzrə tələffüzündən alınan göstəricilərinin təhlilini nəzərdən keçirmişik.

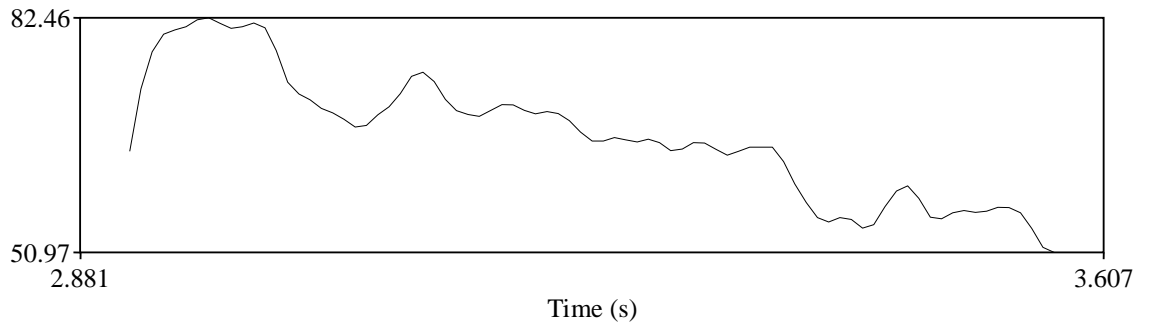
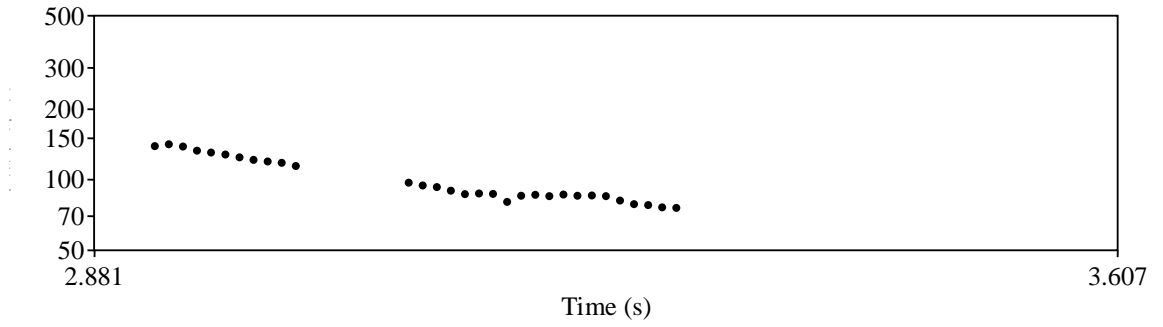
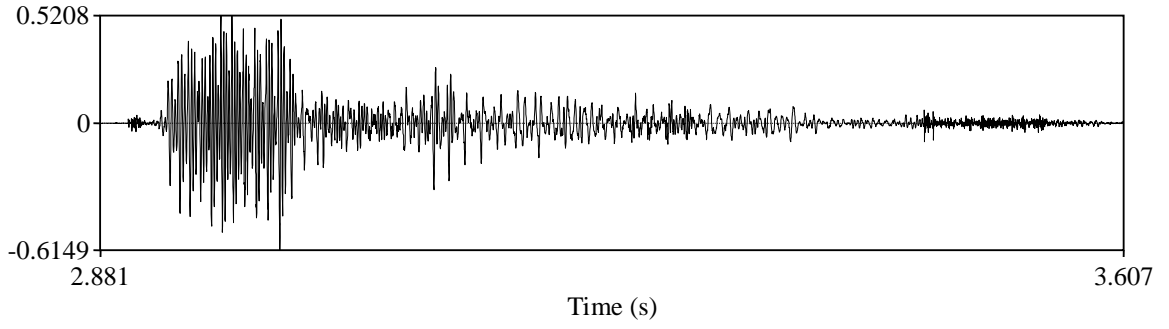
Təhlildən məlum olmuşdur ki, çoxhecalı sözlərin ritmik-aksent strukturlarının tərkib hissələrindən biri olan melodik struktur, nəinki onu digər sözlərdən fərqləndirməyə, sözlər arasındakı sərhəddi müəyyənləşdirməyə, həm də söz daxilində elementlərin funksional dəyərləri arasındakı fərqləri, heca sərhədlərini dəqiqləşdirməyə xidmət etmişdir. Sözlərin melodik strukturlarında müşahidə olunan dəyişikliklər həmin sözlərə daxil olan saitlərlə bağlı fonetik hadisədir. Saitlərin tələffüzü də onların hansı kombinator birləşmədə və fonetik əhatədə reallaşmasından asılı olaraq dəyişir. Eyni zamanda saitin söz daxilində işlənmə mövqeyi də (anlaut, inlaut, auslaut) həlledici rol oynayır. Bütün bu melodik dəyişiklikləri nəzərdən keçirmək üçün dil materialının təhlilindən əldə etdiyimiz melodik göstəricilərə müraciət olunmuşdur.

“Government” sözünün tələffüzü əsasında əldə edilmiş əsas tonun tezliyini əks etdirən riyazi rəqəmlərin təhlilindən aydın olur ki, birinci diktör bu sözü 126 hs, ikinci diktör isə 157 hs-lə başlamışdır. Həmin sözün tələffüzünün son fazasında əsas tonun tezliyi birinci diktör üçün 77 hs, ikinci diktör üçün isə 150 hs olmuşdur. Sözün bütövlükdə tələffüzü zamanı əsas tonun tezliyi (ƏTT) əvvəldən sonadək eyni səviyyədə deyil, dəyişkən olmuşdur. Dəyişiklik, üç heca arasında baş vermişdir (bax: qrafik 3.2.1).

Qrafik 3.2.1. Government [ˈgʌv.ə.n.mənt] sözünün tələffüzü zamanı saıtlərin ÖTT-ni əks etdirən göstəricilər.

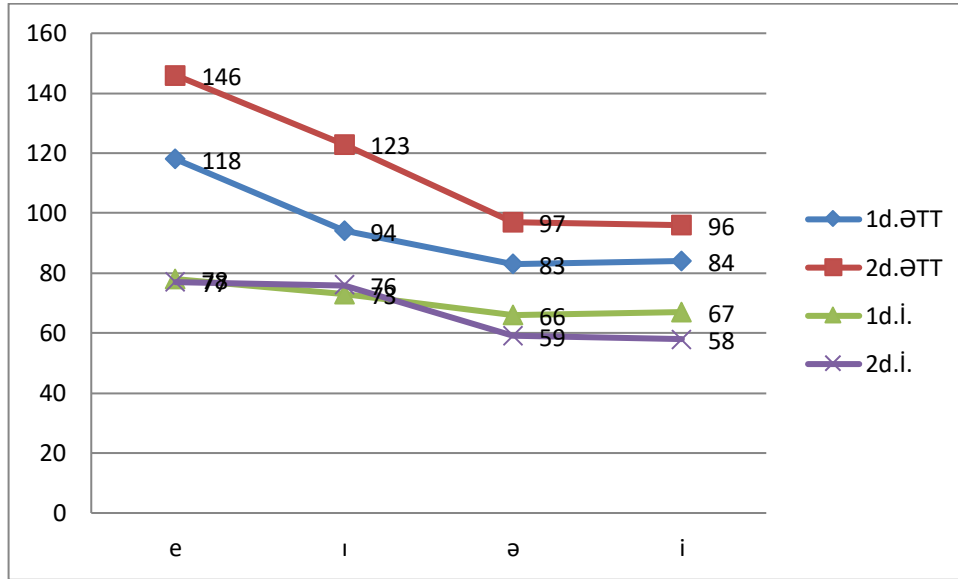
Hecalardan birinci maksimum, üçüncü isə minimum göstərici ilə qeydə alınmışdır. İkinci hecanın ÖTT-i isə birinci ilə sonuncunun arasında variasiya etmişdir. ÖTT-dəki bu dəyişiklik hər iki diktörün tələffüzündə özünü göstərmişdir. Təhlildən o da aydın olmuşdur ki, saıtlərin fonetik əhatəsi onların melodik göstəricilərinə, yəni ÖTT-nə təsir göstərmişdir. Həmin sözün kompüter vasitəsi ilə əldə edilmiş ossilloqramında bu daha aydın görünmüşdür. /ʌ/ saıtlərinin tələffüzündə ÖTT ön fazadan əsas fazaya qədər yüksələn səviyyədə hərəkət etmiş, sonra isə /v/ cingiltili samiti gəldiyindən ÖTT kəskin şəkildə deyil, tədricən enmişdir. İkinci saıt /ə/ tam olmasa da, qismən reduksiya olunmuşdur. Üçüncü hecanın nüvəsini təşkil edən /ə/ saıtlərinin tələffüzündə də sona doğru ÖTT-ində zəifləmə baş vermişdir. Lakin bu zəifləmə sıfır xəttinə enməmişdir, çünki ondan sonra işlənən /n/ sonor samitinin tələffüzündə də ÖTT-nin az da olsa mövcudluğu bu enməyə mane olur. Daha dəqiq ifadə etmiş olsaq, saıtlə sonor səs arasında ÖTT-nə görə kəskin fərq müşahidə olunmamışdır. Belə bir fonetik vəziyyət bu sözün birinci hecasında işlənən /ʌ/ və /v/ səslərinin keçid sərhədində də müşahidə olunmuşdur. “Government” /gʌvənmənt/ sözünün strukturunda birinci heca sözün nüvəsini təşkil edir və ÖTT-nə görə seçilir (bax: qrafik 3.2.2).

Qrafik 3.2.2

Bu qrafikdə ossilloqramdan aşağıda ƏTT ifadə olunmuşdur. Qrafikdən aydın görünür ki, son hecanın saitinin ƏTT çox zəif olmuşdur. Həmin saitin mövcudluğu ossilloqram və intensivlik əyrisi ilə müəyyən edilmişdir. ƏTT-ində baş verən belə bir vəziyyət oxşar model sözlərin, yəni vurğusu birinci hecanın üzərinə düşən çoxhecalı sözlərin melodik strukturlarında da özünü göstərmişdir. Məsələn, /“legislative”/ sözündə də melodik strukturda maksimum vəziyyəti təşkil edən heca sözəvvəli mövqedə işlənmişdir. Bu söz heca strukturuna görə birinci təhlil olunan sözdən fərqlidir, çünki burada dörd heca vardır. Bununla belə bu sözlərin aksent ritmik xüsusiyyətlərində bir uyğunluq müşahidə olunmuşdur, çünki bu çoxhecalı sözdə də ƏTT birinci hecadan başlayaraq sonuncu hecaya kimi enmə istiqamətində olmuşdur. Sözlərin melodik strukturlarının təhlili göstərmişdir ki, ƏTT nəinki söz daxilindəki saitlərdə, həmçinin

saitlərin özlərinin daxilində fərqləndirilir (bax: qrafik 3.2.3).

Qrafik 3.2.3. Legislative ['ledʒ.lɪslə.tɪv] sözünün tələffüzündən əldə edilmiş ossilloqram əsasında hesablanmış ƏTT və İ parametrlərini əks etdirən qrafiklər.

Təhlil etdiyimiz “government”, “legislative” sözlərində, eləcə də bu model digər çoxhecalı sözlərdə /charakteristing/, /subvariety/, /fauntain pen/, /satisfactory/, /hospitality/, /soda-water-bottle/, /sheeterness/, /electrobiolology/, /faultfinding/ və s. ƏTT- də baş verən dəyişikliyin oxşar vəziyyətdə olduğu aşkar olunmuşdur.

Çoxhecalı sözlərin müəyyən qisminə ikinci hecəyə ƏTT daha yüksək olmuşdur. Digər hecalarda saitlər ƏTT-yə görə aşağı səviyyədə olmuşdur. Məsələn: /identifiable/, /ungentlemanliness/, /uncomfortable/, /appreclatory/, /illimitableness/, /unquestionable-ness/, /unexceptionable/, /immutability/, /hallucination/, /unseaworthy/ və s.

Bu model çoxhecalı sözlərin melodik strukturlarının təhlili göstərmişdir ki, bu sözlərdə və ritmik qruplarda birinci hecənin nüvəsini təşkil edən sait ƏTT-yə görə heç də həmişə dominant rolunu oynamamışdır. Məsələn, /hallucination/ çoxhecalı sözünün birinci hecəsinin saiti /ə/ özündən sonra işlənən ikinci hecənin saiti /u/ -dan ƏTT ilə müqayisədə aşağı səviyyədədir. Beş hecədən ibarət olan bu sözün ikinci hecəsi ƏTT-yə görə özündən əvvəlki və sonrakı hecaların ƏTT ilə müqayisədə maksimum səviyyəni təşkil edir. Məhz bu heca melodik komponentə görə digər

hecaları öz ətrafında birləşdirərək, sözü məna ifadə edən vahidə – sözə çevirmişdir. İkinci informantda isə sözün melodik strukturunda fərq müşahidə olunmuşdur. O, həmin sözü tələffüz edərkən dördüncü hecanı özündən əvvəlki və sonrakı hecalardan daha yüksək ton tezliyi ilə tələffüz etmişdir. Söz daxilindəki saitlərin ƏTT-yə görə göstəriciləri cədvəldə öz əksini tapıb (bax: Cədvəl 3.2.3).

Cədvəl 3.2.3. Hallucination [hə ,lu: .sɪ' nei.ʃn] sözündə heca nüvəsini təşkil edən saitlər üçün ƏTT qiymətləri

Diktorlar	Saitlər – ƏTT				
	ə	u:	i	eɪ	ə
I d.	106	155	154	96	90
II d.	132	143	126	140	114

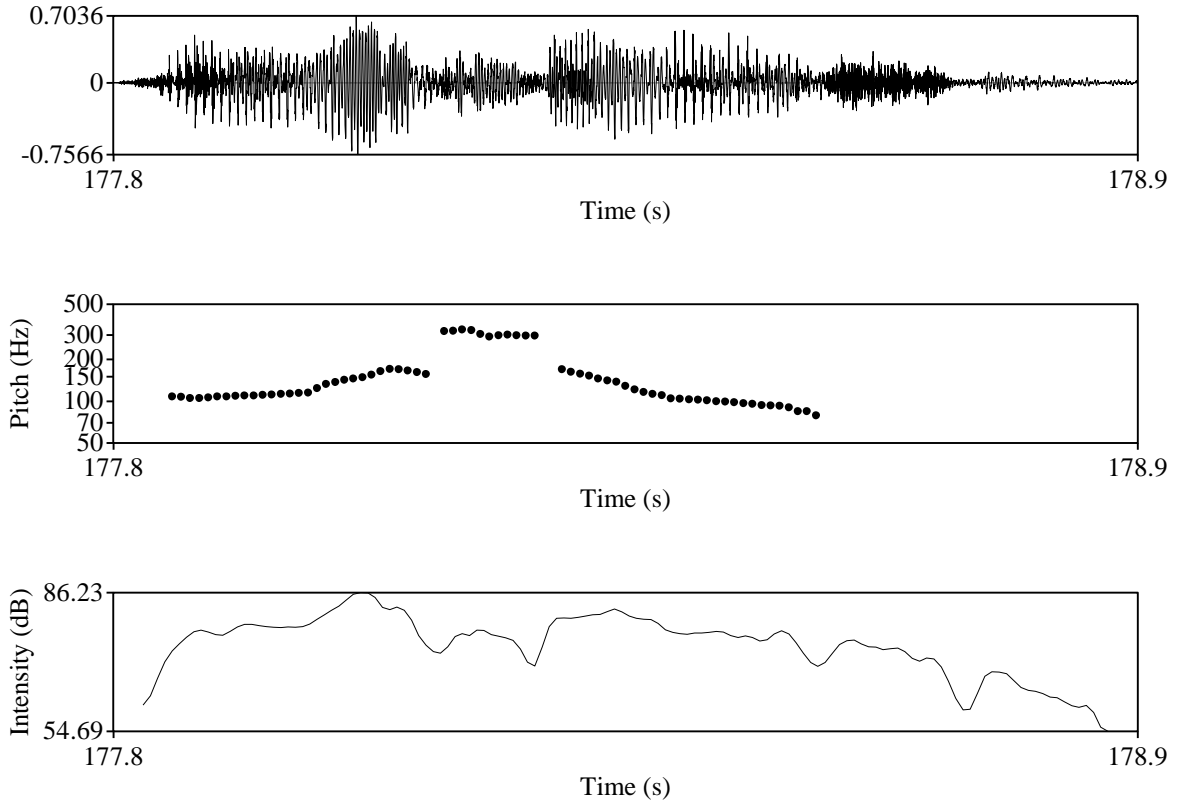
Cədvəldə verilmiş rəqəmlərdən məlum olur ki, dördüncü heca istisna olmaqla ƏTT-nə görə hər iki diktorun göstəriciləri üzrə ritmik ardıcılıqda oxşarlıq olmuşdur. Bu dəyişikliyi aşağıdakı kimi göstərmək olar:

	ə	u:	i	eɪ	ə
I d.	—	—	—	—	—
II d.	—	—	—	—	—

Aydındır ki, birinci diktorda bir əsas vurğudan istifadə olunmuşdursa (bu ikinci hecaya aiddir), ikinci diktorda ritmik-aksent ardıcılıq belə olmuşdur:

Zəif tonlu+yüksək tonlu+ zəif tonlu+ yüksək tonlu....

Əldə edilmiş rəqəmlərdən görüldüyü kimi, ikinci diktor / hallucination /sözünü iki vurğu ilə tələffüz etmişdir. Vurğu daşıyan hecaların ikinci və dördüncü hecaların olması qeydə alınmışdır. Qrafikdə ikinci hecadan sonra göstərilən xətt saitin deyil, samitin tələffüzü ilə bağlı yaranan xətdir. Bunu dəqiqləşdirmək üçün biz ilk növbədə sözün ossilloqramını bütövlükdə, daha sonra isə həmin hissənin dinamik parametrini nəzərdən keçirmişik. Müqayisə üçün həmin sözün ossilloqramını və onun əsasında hesablanmış akustik parametrləri əks etdirən qrafikləri olduğu kimi veririk (bax: qrafik 3.2.4).

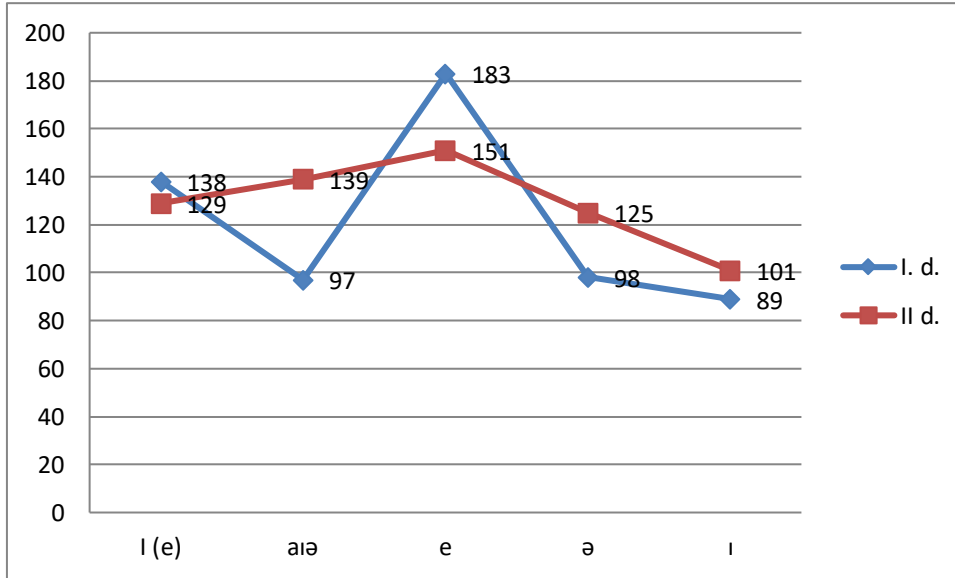
Qrafik 3.2.4. /“Hallucination”/ sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər.

Oxşar aksent-ritmik model təhlil olunan digər çoxhecalı sözlərdə də müşahidə olunmuşdur.

Çoxhecalı /justificatory/ sözünün tələffüzündə isə aksent-ritmik struktur qeyd olunmuş əvvəlki nümunələrdən fərqli şəkildə formalaşmışdır. Bu sözdə üçüncü heca ƏTT-nə görə yüksək göstəriciyə malik olmuşdur (171 hs). Söz üzrə ƏTT-in hərəkət istiqamətinin dinamikası göstərmişdir ki, məhz üçüncü hecəda tezlik maksimum səviyyəyə çatmışdır. Sözün tələffüzü 85 hs.-lə başlamış, sonrakı hecanın saitində bu 98 hs-ə yüksəlmişdir. Üçüncü hecanın ƏTT qiyməti maksimum səviyyədə olmuşdur. Bu hecadan sonra ƏTT-də enmə baş vermişdir. Sonda işlənən hecanın nüvəsini təşkil edən /i/ saiti üçün əsas tonun orta tezlik qiyməti 79 hs. olmuşdur. Ossilloqramdan aydın görmək olur ki, saitin ön fazasında tezlik yüksək olduğu halda, sonda minimum səviyyəyə çatmışdır. Hətta son mövqedə çıxış edən saitin ön fazada əsas tonun tezliyi

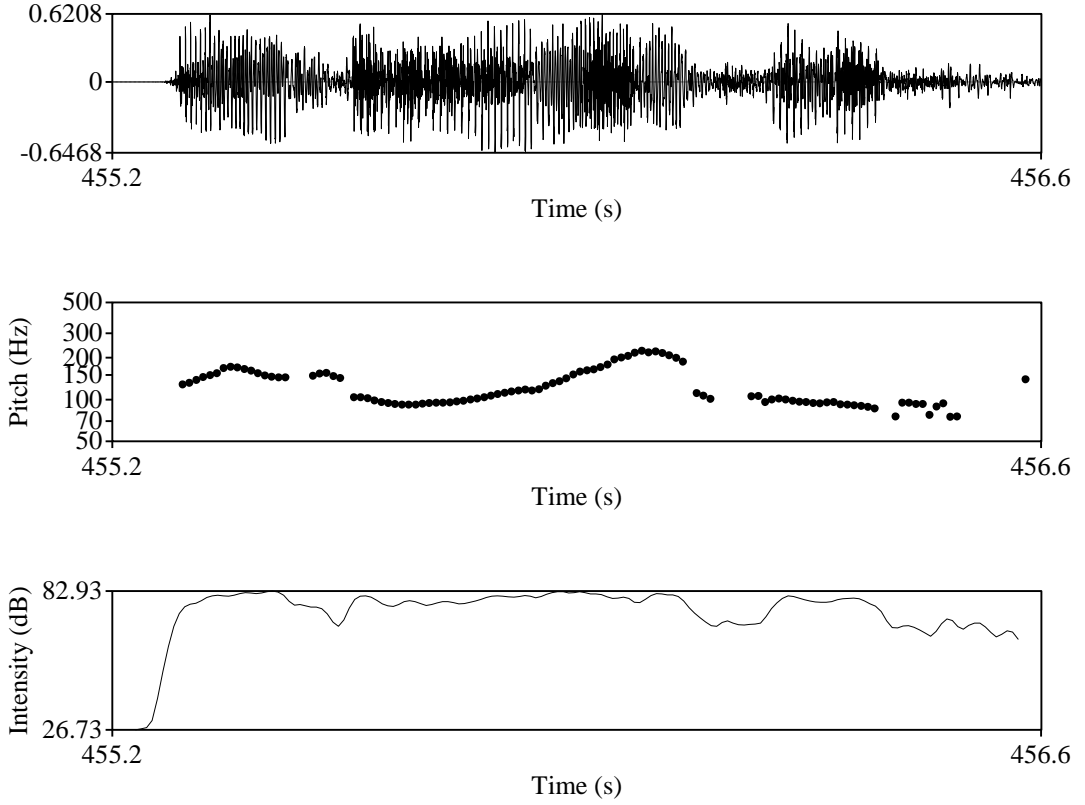
sözün əvvəlində işlənən birinci iki saitin əsas tonlarının tezlik qiymətləri ilə müqayisədə yüksək olmuşdur. Bunu qrafiklərdən də müəyyən etmək olur. Bax: qrafikə (əlavədə).

/Environmentalism/, /hendecasyelable/, /unmistakableness/ və s. strukturlu çoxhecalı sözlərin təhlilindən məlum olmuşdur ki, həmin sözlərin üçüncü hecaları söz daxilində maksimum əsas ton göstəricisinə malik olmuşdur. Həmin nümunələrdən birinin təhlilindən alınan əsas tonun tezlik qiymətlərini qrafik şəklində veririk (ax: qrafik 3.2.5).

Qrafik 3.2.5. Environmentalism [ɪn, vaɪə .rən 'men.təl|.ɪ.zəm] sözündə sait fonemlərin tələffüzündən əldə edilmiş ƏTT-nin göstəriciləri.

Qrafikdən görünür ki, birinci diktör üçün /environmentalism/ çoxhecalı sözündə aksent-ritmik struktur başqa model strukturlarından onunla fərqlənir ki, bu modeldə maksimum göstərici üçüncü heca ilə bağlıdır. Birinci diktör sözü 138 hslə tezliyi ilə başlamış və sözün sonuncu hecasını 89 hslə bitirmişdir. Diktörün üzrə sözün melodik strukturunun müqayisəsindən aydın olur ki, onlar sözün birinci iki hecasının tələffüzündə ƏTT-dən fərqli istifadə etmişlər, daha doğrusu, birinci diktorda birinci hecanın ƏTT qiyməti ikinci hecadakından yüksək olduğu halda, ikinci diktorda bu vəziyyət birincinin əksi olmuşdur, yəni 2-ci hecanın ƏTT birinci hecanın ƏTT-dən üstün olmuşdur. Sözün üç, dörd, beşinci hecalarının ritmik-aksent strukturlarında isə oxşarlıq görünmüşdür (bax: qrafik 3.2.6).

Qrafik 3.2.6. /Environmentalism/ sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər.

Qrafikdən görüldüyü kimi, sözün melodik strukturunda ƏTT üçüncü hecəyə maksimum səviyyədə başlayaraq sözün sonuna doğru tədricən enmişdir. Üçüncü hecənin ƏTT qiyməti istər özündən əvvəlki bir və ikinci hecələrin, istərsə də özündən sonra işlənən dördüncü və beşinci hecələrin əsas tonunun tezliyindən yüksəkdir.

Oxşar aksent ritmik struktur /unmistakableness / çoxhecalı sözündə və digər bu model söz və ifadələrdə reallaşmışdır. /Unmistakableness/ sözünün tələffüzündə ƏTT hecalar üzrə aşağıdakı kimi paylanmışdır:

- 1-ci heca – 100 hs
- 2-ci heca – 97 hs
- 3-cü heca – 129 hs.
- 4-cü heca – 75 hs
- 5-ci heca – 91 hs

6-cı heca – 82 hs

Bu sözün aksent-ritmik strukturda əsas vurğu daşıyan heca kimi üçüncü heca çıxış etmişdir. /-Stel- üç fonemin birləşməsindən əmələ gələn bu hecanın nüvəsini /e1/ diftonqu təşkil edir. Təhlil göstərir ki, bu model çoxhecalı sözlərin və ifadələrin aksent-ritmik strukturunda 1-ci heca 2-ci hecaya nisbətən əsas tonun tezliyinə görə fərqlənir, bu mənada birinci hecanı da vurğulu hesab etmək olar, lakin vurğu daşıyan üçüncü heca ilə müqayisədə bunu köməkçi vurğu adlandırmaq olar. Sözün melodik strukturundakı bu dəyişiklik əsas vurğu daşıyan hecanın söz və ifadə daxilində hansı mövqedə işlənməsi ilə izah oluna bilər. Deməli, bu və ya digər çoxhecalı sözün aksent-ritmik strukturu əsas vurğu daşıyan hecanın bu strukturda hansı mövqedə işlənməsindən asılıdır.

House of Commons [,haʊs əv 'kɒm.ənz] çoxhecalı sözünün tələffüzündən əldə edilmiş melodik strukturda da aksent-ritmik düzülüşü əvvəlki ilə müqayisədə izomorfluq təşkil etmişdir, yəni burada da əsas tonun tezliyinin maksimal səviyyəsi üçüncü heca ilə bağlı olmuşdur (163 hs). Burada melodik pik ifadənin ortasında yerləşmişdir. Ondan əvvəl və sonra işlənən hecalarda tonun tezliyi aşağıdır. Son mövqedə tonun tezliyi daha çox düşərək minimum səviyyədə olur.

Təhlil faktlarına əsasən, bu ifadənin aksent ritmik strukturunu belə ifadə etmək olar:

Vurğulu+vurğusuz+əsas vurğulu+vurğusuz.

Deməli, bu ifadənin aksent ritmik strukturunun daxilində bir ikinci dərəcəli vurğu və bir əsas vurğu işlənmişdir. Prepozisiyada işlənən heca zəif vurğuludur. Çoxhecalı sözlərdə və ifadələrdə hecaların sayının artması onların ritmik-aksent strukturlarına təsir göstərir. Əsas vurğulu hecanın köməkçi vurğulu hecalardan əvvəl və ya sonra işlənməsindən asılı olaraq, onların ritmik-aksent strukturlarında variasiya müşahidə olunur.

/Toad in the hole/, /dog in the manger/, /inter-continental/, /methodological/, /americanization/, /handecasyllable/ və s. bu kimi model söz və ifadələrin melodik strukturları təhlil edilərkən, onların arasında ümumi olan bir hal müşahidə olunmuşdur. Ümumi hal həmin söz və ifadələrdə əsas vurğunun harada işlənməsi ilə

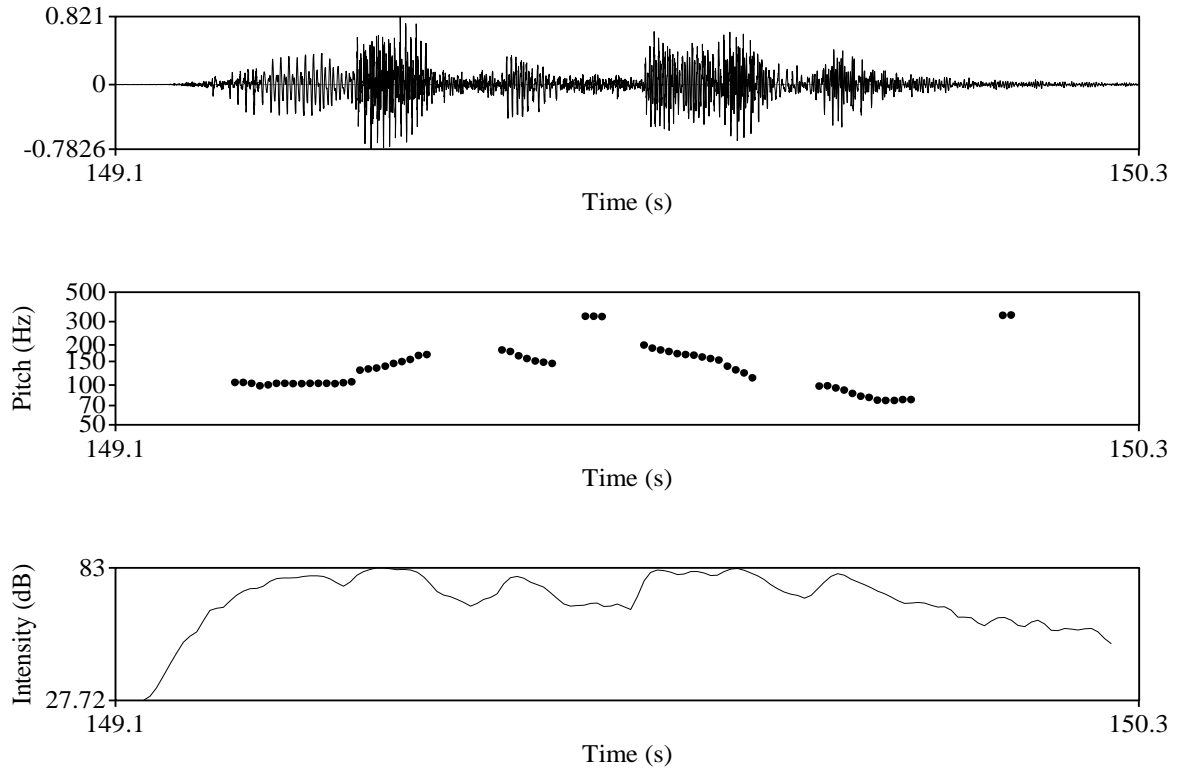
bağlıdır. Təhlil olunan söz və ifadələrin heca tərkibi dördədən çox olmuşdur. Buna baxmayaraq, onların hamısında əsas vurğu dördüncü hecada yerləşmişdir. Bu model söz və ifadələrin tələffüzündə ƏTT-nin göstəriciləri məhz həmin hecada pik vəziyyətdə olmuşdur.

Ancaq bəzən də diktorların göstəriciləri arasında mübahisəli məqamlar da olmuşdur. Məsələn: /intercontinental/ çox hecalı sözünü tələffüz edən diktorlardan biri ikinci hecanı daha yüksək ton tezliyi ilə tələffüz etdiyi halda, ikinci diktor bu hadisəni dördüncü heca ilə əlaqələndirmişdir. Fərqi araşdırmaq məqsədi ilə digər parametrlərdə baş vermiş dəyişikliklər də nəzərdən keçirilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, dördüncü hecanın nüvəsini təşkil edən sait nəinki ƏTT-nə görə, həm də intensivlik və temporal parametrlərə görə fərqlənmişdir. Bütün bu dəyişikliklər aşağıda verilmiş cədvəldə əks olunmuşdur (bax: cədvəl 3.2.4).

Cədvəl 3.2.4. Diktorlar üzrə intercontinental [, m.tə , kən.tı 'nen.təl] sözünün akustik parametrlərinin göstəriciləri.

Diktorlar	Para metr	Saitlər					
		ı	ə	ɒ	i	e	ə
I d.	T	0,06	0,06	0,08	0,05	0,08	0,07
	ƏTT	152	190	126	116	96	94
	İ	77	79	79	79	77	66
II d.	T	0,06	0,04	0,06		0,07	0,04
	ƏTT	138	97	125		146	110
	İ	66	63	66		71	64

Şübhəsiz ki, tələffüz edilən dil vahidi eyni olsa da, diktorlar müxtəlifdir. Ona görə də qeyd etmək lazımdır ki, heç də bütün dil daşıyıcıları dilin daxili qanunlarına eyni səviyyədə əməl etmir. Xüsusən də, o halda ki, orada dil vahidi kontekstdən kənardadır. Oxsar aksent-ritmik dəyişiklik /hendecasyllable/ sözünün tələffüzündən əldə edilmiş ossilloqramın təhlilində də müşahidə olunmuşdur. Bunun üçün həmin çoxhecalı sözün ossilloqramını və onun əsasında hesablanmış akustik parametrlərin qrafiklərini nəzərdən keçirmək kifayətdir (bax: qrafik 3.2.7).

Qrafik 3.2.7. Hendecasyllable [,hen.dek.ə'sɪl.ə.bəl] sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

Qrafikdən məlum olmuşdur ki, ikinci informant sözün dördüncü hecasını / -sil- / digər hecalarla (özündən əvvəlki və sonrakılar) müqayisədə yüksək ton tezliyi ilə tələffüz etmişdir.

/Gentleman at arms / ifadəsinin aksent-ritmik strukturunun təhlilindən məlum olmuşdur ki, bu vahid beş hecadan ibarətdir. Eyni sayda heca strukturuna malik olan /dog in the manger/ ifadəsinin də akustik parametrləri hesablanmışdır. Bu ifadələrin aksent-ritmik strukturları fərqlidir, çünki birincidə melodik zirvə ön hecada, ikinci ifadədə isə bu dördüncü hecada yerləşir. /Gentleman at arms/ ifadəsinin aksent-ritmik strukturunda ƏTT-nin birinci hecada maksimum göstəricidən (181 hs) başlayaraq son heca istiqamətində minimum səviyyəyə enmişdir (128 hs). İfadənin ritmik strukturunda ƏTT-nin dəyişmə xüsusiyyəti aşağıdakı kimidir: 1) 1-ci heca 181 hs; 2-ci heca 179 hs; 3-cü heca 158 hs; 4-cü heca 145 hs; 5-ci heca 128 hs.

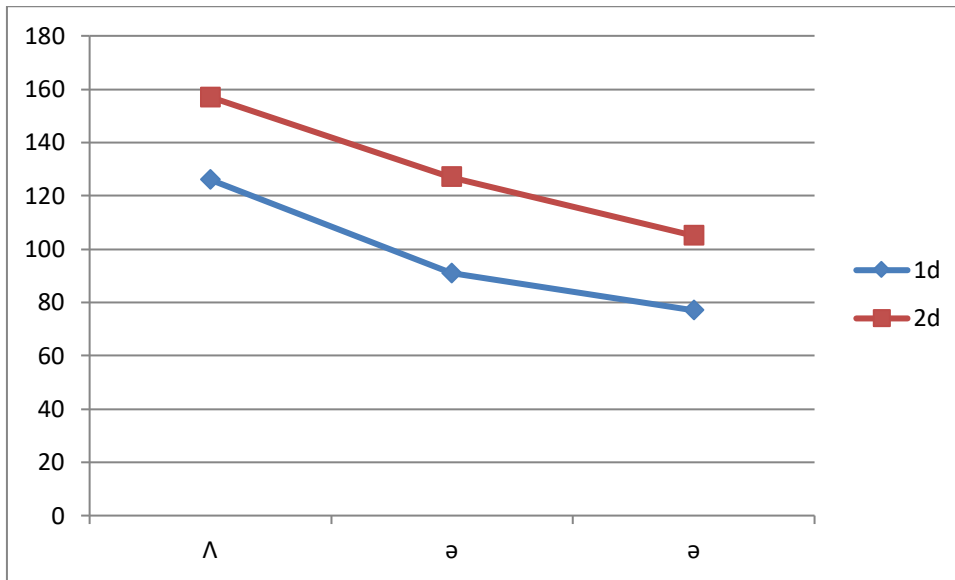
Oxşar aksent-ritmik model struktur /snow on the mauntain| /superconductor/,

/underdeveloped/ və s. çoxhecalı sözlərin tələffüzündə müşahidə olunmuşdur. Bəzi çoxhecalı sözlərdə isə ƏTT dalğavari şəkildə hərəkət edir. Məsələn, /unenthusiastik/ sözünün tələffüzündə olduğu kimi: 1-ci heca – 168 hs; 2-ci heca – 103 hs; 3-cü heca – 156 hs; 4-cü heca – 110 hs; 5-ci heca – 135 hs; 6-cı heca – 67 hs.

Rəqəmlərdən görüldüyü kimi, bu model aksent-ritmik strukturda ƏTT-nin qiymətləri: yüksələn – azalan – yüksələn – azalan istiqamətində əvəzlənmişdir.

Təhlil etdiyimiz çoxhecalı sözlər arasında abbreviaturalar da olmuşdur. Onların tələffüzü kommunkativ prosesdə müəyyən çətinliklər yaradır. Ona görə də bu model sözlərin tələffüzü zamanı akustik parametrlərin dəyişkənliyinin nəzərə alınması vacibdir. Qısaldılmış sözlər tələffüz edilərkən hansı komponentin əsas vurğu və hansının zəif (köməkçi) vurğu daşdığına diqqət yetirilərsə, danışığ daha aydın olar və ünsiyyət asanlaşar. İngilis dilində istifadə olunan USA, BBC, GPO, EMS, FBI, VAT, GCSE, VIP, İSO, NASA, NATO, UFO, UEFA, UCAS, MBA, CNN, ACAS və s. kimi qısaltma sözlərin tələffüzündən əldə edilmiş ossilloqramlar əsasında kompüter təhlili aparılmış və onların tələffüzündə yaranan hecalardan hansının hansı xarakterli vurğu daşdığı kimi mübahisəli məsələyə aydınlıq gətirilmişdir.

Məhz bundan sonra biz həmin model sözlərin aksent-ritmik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirə bilmişik. İrəli sürülmüş fikirlərin praktikada necə reallaşdığını aydın etmək üçün fərqli strukturlu bir qrup qısaltma sözlərin kompüter təhlilini verməyi məsləhət bilmişik. USA /ju: es ei/ aksent-ritmik qrupunda hər iki diktör əsas tonun tezliyinə görə birinci hecanı fərqləndirmişdir. Həmin heca ritmik qrupda dominant olmuşdur. Sonrakı hecalarda isə ton tədricən zəifləmişdir (bax: qrafik 3.2.8

Qrafik 3.2.8. /USA/ sözünün tələffüzü zamanı saıtlərin ƏTT-ni əks etdirən göstəricilər.

BBC /bi: bi: si / ixtisarının tələffüzündə melodik komponentə görə üçüncü heca pik səviyyədə olmuşdur. Bu aksent-ritmik strukturda üç heca birləşmişdir. Birinci hecanın saiti 111 hs. ton tezliyi ilə başlamış, ikinci hecada bu göstərici aşağı olmuşdur (99 hs.). Üçüncü hecada isə bu parametri əks etdirən göstərici maksimum səviyyəyə yüksəlmişdir. Deməli, birinci və üçüncü hecalarla müqayisədə ikinci heca minimum aşağı səviyyədə olmuşdur. İkinci diktorda isə ton tezliyinin maksimum səviyyəsi birinci hecada olmuşdur.

Qısaldılmış çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik strukturları onları əmələ gətirən hecaların kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərindən asılıdır. Üçhecalı ritmik struktura malik olan abreviaturların tələffüzündə diktorlar əsas vurğunu son heca ilə əlaqələndirsələr də (VIP, BBC, İSO, və s.), əksər qısaltmalarda 1-ci hecanı yüksək ton tezliyi ilə tələffüz etmişlər.

FBI və VAT qısaltma sözlərinin tələffüzü zamanı ƏTT ilə bağlı yaranan dəyişiklikləri müqayisə etmək məqsədi ilə təhlil nəticəsində əldə edilmiş göstəricilər aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (bax: cədvəl

Cədvəl 3.2.5.

Diktorlar	FBI			VAT		
	e	i	ai	i:	E ₁	i:
I d.	182	118	208	227	159	175 hs.
II d.	154	128	111	140	126	109 hs.

Cədvəldən müəyyən etmək olur ki, verilmiş çoxhecalı qısaltma sözlərin aksent-ritmik strukturlarında ƏTT parametrinin göstəriciləri, əsasən, birinci hecada yüksək olmuşdur. Fərq FBI sözünün tələffüzündə müəyyən edilmişdir, çünki I diktor həmin sözü tələffüz edərkən, birinci hecanı deyil, üçüncü hecanı yüksək tonla tələffüz etmişdir.

Bundan fərqli olaraq, aşağıdakı cədvəldə oxşar aksent-ritmik strukturlu çoxhecalı abbreviaturların ƏTT-ni əks etdirən göstəricilər verilmişdir (bax: cədvəl 3.2.6).

Cədvəl 3.2.6

Diktorlar	GCSE				MBA		
	i:	i:	e	i:	e	i:	E ₁
I d.	200	121	100	86	193	119	83
II d.	173	145	127	110	146	119	109

Göründüyü kimi, /GCSE/ çoxhecalı qısaltılmış söz dörd hecadan ibarətdir. Onlardan üçünün nüvəsini (1,2,4) eyni bir sait fonem: /i:/₁, /i:/₂, /i:/₃ təşkil etmişdir. Hesablamalardan məlum olmuşdur ki, diktorlar üzrə ƏTT-nə görə /i:/₁ 200 hs, /i:/₃ isə 86 hs tezliyində olmuşdur. Göstəricilər arasındakı fərq 114 hersdir. İkinci diktor üçün bu göstərici 173 hs-in 110 hs-ə nisbətində olmuşdur. Təhlillərdən məlum olmuşdur ki, çoxhecalı sözlərin tələffüzündə ingilis dili üçün xarakterik olan aksent-ritmik strukturlu düzülüşə əməl olunmuşdur.

3.3. Çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik strukturun formalaşmasında intensivlik parametrinin rolu

Hər bir sözün aksent-ritmik strukturunun formalaşmasında intensivlik parametrinin də rolu danılmazdır. Tədqiqat işlərində qeyd olunmuşdur ki, vurğudan o vaxt danışıla bilər ki, orada söhbət vurğunun gücündən getmiş olsun.

Səsin və sözün aydın tələffüzündə və qavranılmasında intensivliyin əhəmiyyətli rol oynadığı tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunmuşdur [81; 82; 110; 130; 156; 160].

Dilçilik ensiklopediyasının I cildində intensivlik termini belə şərh edilir ki, intensivlik – səslərin (xüsusən saitlərin) tələffüz gərginliyidir. Saitlər öz intensivliklərinə görə belə düzülür / a.....i/. Akustik baxımdan səsin intensivliyi onun tələffüzünə sərf olunan enerji gücü ilə ölçülür [12, s. 294]. Səsin gücü səs tellərinin titrəməsi dərəcəsiyə, yəni gücü onun amplitudasından asılıdır. Səsin tələffüzü zamanı amplitudalar böyüdükcə, səsin intensivliyi də artır.

Müxtəlif dillərin materialları əsasında intensivliyin reallaşma xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərkən N.S.Trubetskoy yazmışdır ki, alman, ingilis və holland dillərində tamam başqa mənşənin şahidi oluruq. Bu dillərdə intensivlik ekspirator (dinamik) vurğu ilə reallaşır [35, s. 242].

İngilis dilində hər bir tələffüz edilən sözün istər ton tezliyi, istərsə də intensivliyi dilin metrik ölçülərinə uyğun dəyişdiyini A.M.Antipova da qeyd etmişdir. O yazmışdır ki, hecaların ritmik vahid kimi çıxış etməsi özünü əsas metrik ölçülərdə göstərir. Məsələn, ingilis dilində vurğusuz, vurğulu hecaların növbələşməsi sillabotomatik vəznin formalarını səciyyələndirir [52, s. 34].

S.Babayev və M.Qarayeva ingilis dilində tələffüz prosesində səsin gücünün dəyişməsi ilə fonetik hadisənin baş verdiyini izah edərkən, qeyd etmişlər ki, tələffüz zamanı gücün artması və azalması nitqi kiçik vahidlərə bölür ki, bunlar da heca adlanır [124, s. 108].

Səsin sədasının yüksəkliyinə təsir edən amillərdən bəhs edərkən L.V.Bondarko yazmışdır ki, əgər söhbət vurğunun səslənməsi korrelyatlarından gedirsə, onda nəzərə alınmalıdır ki, səsin sədasının yüksəkliyi onun intensivliyindən və uzunluğundan asılıdır [59, s. 50-52]. Deməli, L.V.Bondarkonun fikrincə, vurğulu hecanın nəzərə çatdırılmasında intensivlik korrelyatı əhəmiyyətli rol oynayır.

İngilis dilində çoxhecalı sözlərin tələffüzündə vurğulu hecalar intensivlik parametrinə görə digər hecalardan fərqlənir. Məsələn:

I. Brodseal, English teacher, superconductor, headache, earthquake, stick in

the mud, exminister, BBC, GCSE və s.

II. Identifiable, hallucination, demobilization, ginger beer bottle, professionalism, unknown, kind-hearted və s.

III. Multicultural, dependability və s.

IV. Toad in the hole və s.

Təhlil göstərir ki, ingilis dilində çoxhecalı sözlərin və ifadələrin aksent-ritmik strukturlarında əsasən bir və ikinci hecalar intensivlik parametrinə görə daha çox işlənmə tezliyinə malik olmuşlar.

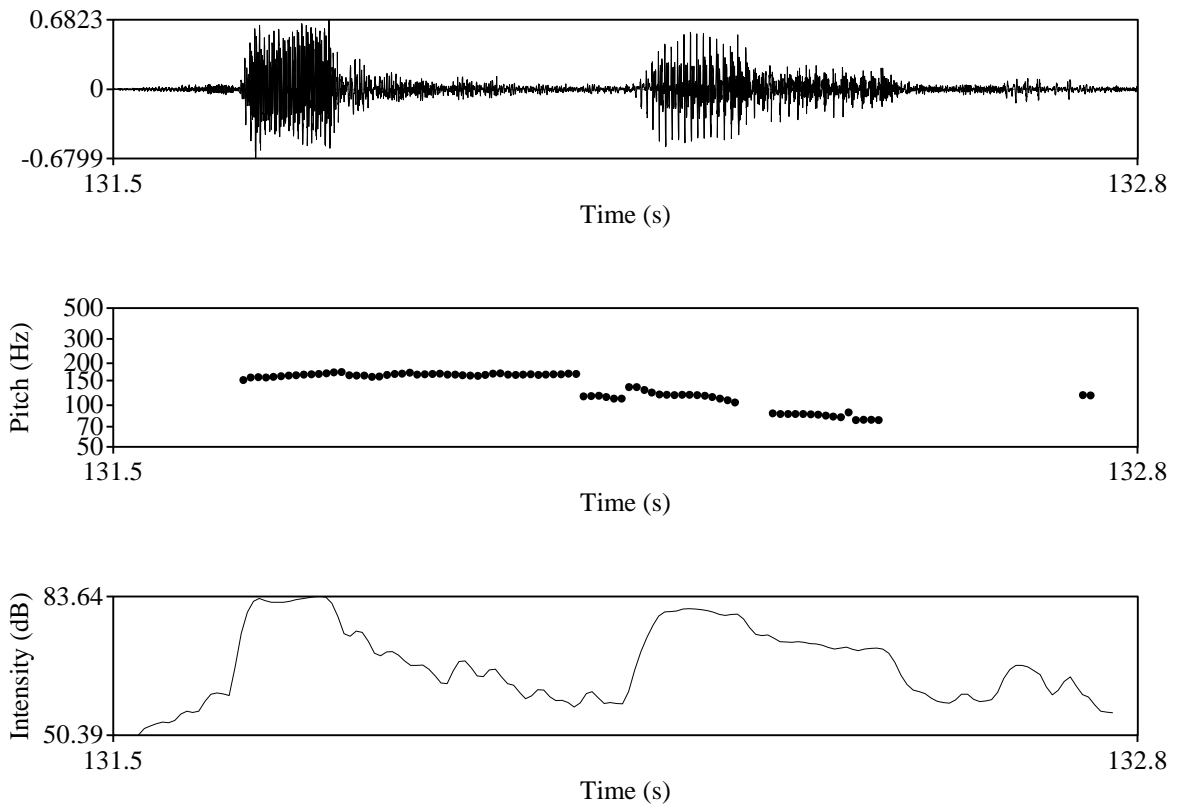
İngilis dilində çoxhecalı sözlərin tələffüzündə aksent-ritmik strukturda intensivlik parametrinin nə səviyyədə relevant və yaxud irrelevant xüsusiyyətə malik olması məsələsinə aydınlıq gətirilməsi məqsədi ilə dil materialı əsasında aparılmış kompüter təhlillərinin bir hissəsini təqdim edirik.

Aksent-ritmik strukturda birinci hecası intensivliyin gücünə görə fərqlənmiş /government/, /legislative/, /subvariety/, /demisemiquaver/, /hospitality/, /soda water – bottle/, /ginger-beer bottle/, /telephotographical/, /autobiographical/, /English teacher/, /fountain pen/, /teleworking/, /superconductor/, /superwoman/, /telecommunication/, /inappropriate/, /overcompensation/, /overman/, /underdo/, /deaf and dumb/, /mather-in law/, /kiss-in the ring/, /gentleman at arms/ və s. çoxhecalı sözlərin intensivlik parametrini təhlil edərkən məlum olmuşdur ki, həmin sözlərin birinci hecalarında əsas tonun tezliyi də yüksək olmuşdur. Deməli, qeyd olunmuş modelli çoxhecalı sözlərdə birinci heca maksimum intensivlik göstəricisinin daşıyıcısıdır. Bunu təhlil olunmuş dil materialı əsasında göstərmək üçün /government/ çoxhecalı sözünün ritmik aksent strukturunda intensivlik göstəricilərinin dəyişikliklərini əks etdirən rəqəmləri müqayisə etmişik (bax: cədvəl 3.3.1).

Cədvəl 3.3.1 .

Diktorlar	government		
	Λ	ə	ə
I d.	81	73	66
II d.	77	67	62

İntensivlik göstəricilərini əks etdirən rəqəmlərin təhlili göstərir ki, həmin sözlərin birinci hecalarının tələffüzündə dil daşıyıcıları maksimum enerji sərf etmişlər. Aksent-ritmik strukturlarda son hecaların saıtləri isə minimum intensivlik daşıyıcısı kimi çıxış etmişdir. Sözüün birinci və son hecaları arasında işlənən orta hecanın saıtının intensivlik qiyməti birinci və sonuncu hecaların intensivlik qiymətləri arasında dəyişir. Bu model sözlərin intensivlik strukturunda baş verən dəyişiklikləri qrafiklər əsasında da müəyyənələşdirmək mümkün olmuşdur. Bu qrafikdə yuxarıda /subvariety/ çoxhecalı sözüünün ossilloqramı, aşağıda isə həmin ossilloqram əsasında sözüün dinamik strukturu kompüter vasitəsilə hesablanaraq təqdim olunmuşdur (bax: qrafik 3.3.1).

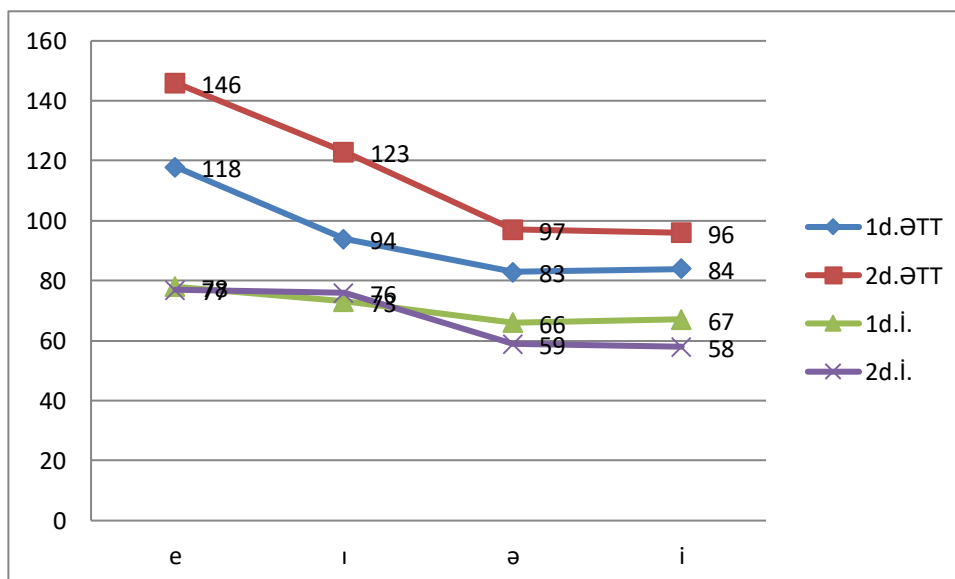
Qrafik 3.3.1. Subvariety['sʌb.və'ri.ə.ti] sözüünün tələffüzündən əldə

edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

Ossilloqramda sözün birinci hecasının qüvvətli deyilməsini amplitudalardan və intensivliyi əks etdirən qrafikdən dəqiqləşdirmək mümkün olmuşdur. Son hecada intensivliyin zəifləməsi qrafikdə aydın əks olunmuşdur.

Çoxhecalı /legislative/ sözünün təhlilindən belə bir fakt üzə çıxmışdır ki, bu sözün tələffüzündə hər iki diktör üçün səciyyəvi olan ümumi xüsusiyyət aşkar olunmuşdur. Sözün birinci hecasını diktörlər daha artıq güc sərf etməklə tələffüz etmişlər. Birinci hecanın tələffüzündə intensivlik parametrinə görə diktörlər arasında fərq müşahidə olunmadığı halda, sonuncu hecanın tələffüzü ilə bağlı intensivlik göstəricilərində nisbi fərq müşahidə olunmuşdur. Birinci diktör sözün son hecasının tələffüzünə 67 db., ikinci diktör isə bu məqsədə 58 db. sərf etmişdir.

Hər iki diktörün tələffüzündə istər intensivliyi, istərsə də əsas tonun tezliyini əks etdirən ritmik strukturlar oxşardır. Bu oxşarlığı müqayisə etmək üçün, həmin sözün akustik parametrlərini (ƏTT və İ) özündə cəmləşdirən qrafiki təqdim edirik (bax: qrafik 3.3.2).

Qrafik 3.3.2. Legislative [ledʒ.i.slə.tɪv] sözünün tələffüzündən əldə edilmiş ossilloqram əsasında hesablanmış ƏTT və İ parametrlərini əks etdirən qrafiklər.

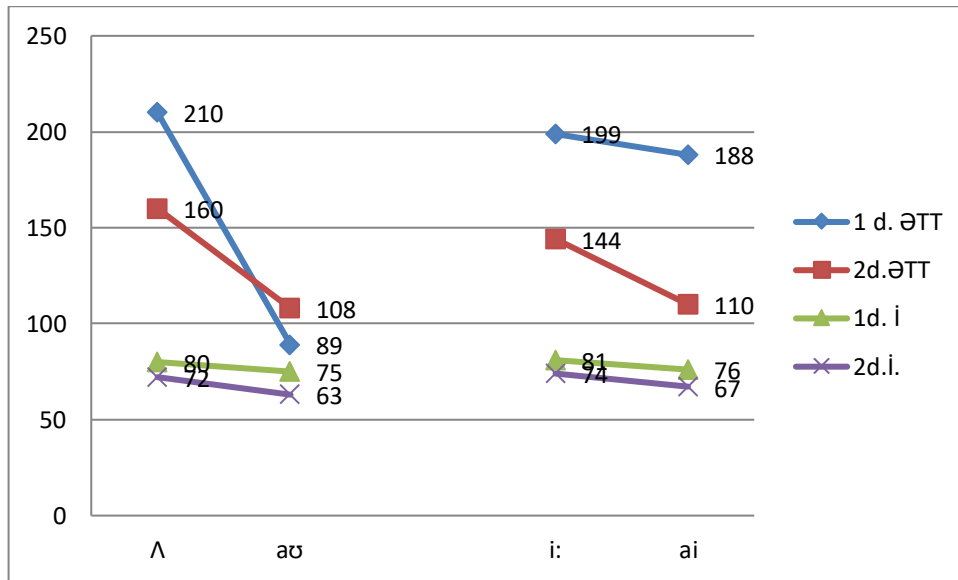
Qrafikdən göründüyü kimi, əsas vurğulu hecanın formalaşmasında həm əsas tonun tezliyi, həm də intensivlik relevant əlamət kimi çıxış etmişdir. Təhlil göstərir ki, heç də bütün çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik strukturları bu formada olmur. Sözlər heca tərkiblərinə görə eyni olsalar da, onların ritmik-melodik strukturları fərqlidir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, çoxhecalı sözlərin tələffüzü zamanı əsas vurğusu olan hecanın mövqeyində sabitlik yoxdur.

İkihecalı /broadseal/, /hosepipe/, /headache/, /down load/, /cellphone/, /keyboard/, /voicemail/, /touchdown/, /green flies/, /earthquake/, /green house/, /rewrite/, /fourteen/, /dark-eyed/ və s. bu model sözlər əsasında aparılmış təhlil göstərmişdir ki, birinci heca intensivliyə görə dominantdır. Bu sözlərdə birinci heca yalnız intensivlik parametrinə görə deyil, həm də ƏTT parametrinə görə də fərqlənmişdir. Aksent-ritmik strukturadakı bu dəyişiklikləri daha aydın təsəvvür etmək üçün, nümunə kimi, /touchdown/ və /green flies/ sözlərinin təhlilindən alınmış intensivlik göstəriciləri cədvəl şəklində təqdim edilmişdir (bax: cədvəl 3.3.2).

Cədvəl 3.3.2

Diktorlar	Touchdown		green flies	
	Λ	aυ	i:	a1
I d.	80	75	81	76
II d.	72	63	74	67

Təhlil prosesində maraq doğuran cəhət odur ki, ƏTT və İ göstəriciləri arasında simmetriya gözlənilmişdir. Bu izomorfluq qrafiklərdə daha aydın görünmüşdür (bax: qrafik 3.3.3).

Qrafik 3.3.3. Touchdown [ˈtʌʃ.daʊn] və green flies [ɡri:n|.flaɪz] sözlərinin tələffüzündə ƏTT və İ-in dəyişmə xüsusiyyətlərini əks etdirən qrafik.

Qrafiklərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, bu model aksent-ritmik strukturlu sözlərin tələffüzü prosesində birinci hecaların vurğulu heca kimi tanınmasında ƏTT və intensivlik indikator funksiyasını oynamışdır.

Keyboard [k i: b ɔ: r d] sözünün tələffüzündə hər iki hecanın nüvəsini əmələ gətirən hecalar kəmiyyətcə uzun saitlərdir. Hər iki sait gərgin tələffüz olunur, lakin birinci ikinciyyə nisbətən daha gərgindir. Bu gərginlik yüksək ton tezliyi ilə də müşayiət olunur və nəticədə söz bir əsas vurğu ilə tələffüz olunur. Bu vurğunun daşıyıcısı da sözün birinci hecasıdır. Hecalar üzrə intensivlik parametrlərinin göstəriciləri arasındakı fərq belə olmuşdur: I d üçün: 79 db. – 70 db.; II d. üçün: 71 db. – 69 db.

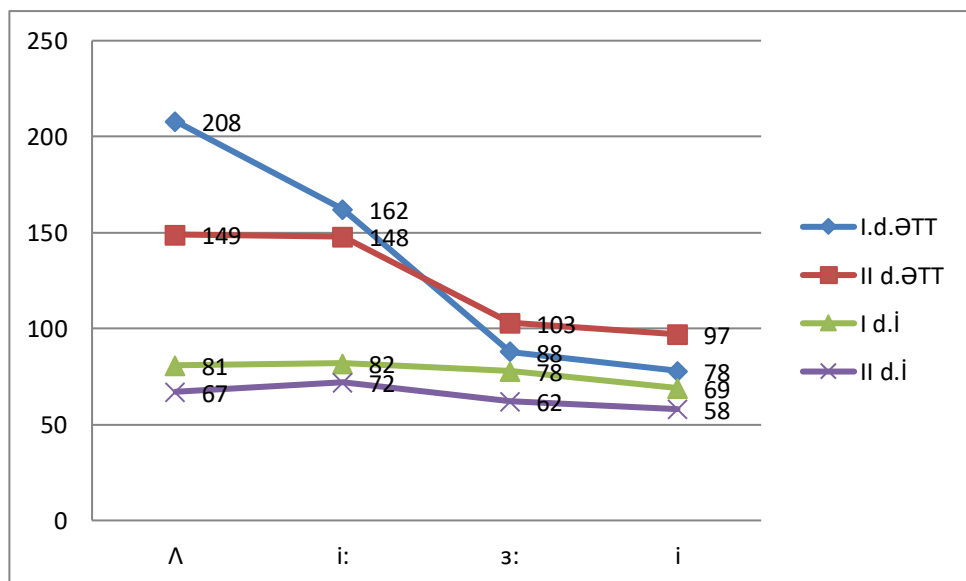
Lakin təhlil göstərmişdir ki, bu modeldən olan bəzi sözlərdə intensivlik parametrinə görə birinci heca deyil, 2-ci heca yüksək göstəriciyə malik olmuşdur. Məsələn, /unknown/ sözünün tələffüzündə birinci hecanın saiti /ʌ/ 66 db., ikinci hecanın saiti /əʊ/ diftonqu isə 73 db. göstərici səviyyəsində olmuşdur. Birinci ilə ikinci hecanın intensivlik göstəriciləri arasındakı fərq 7 desibeldir (desibel – db. intensivliyin ölçü vahididir).

/Plastic bag/ söz birləşməsinin tələffüzündən əldə edilmiş intensivliyə görə ritmik strukturu təhlil edərkən fərqli fonetik dəyişikliyin şahidi olmuşuq. Üç hecadan

ibarət olan bu vahidin tələffüzündə intensivlik birinci hecada maksimum səviyyədə, ikinci hecada isə minimum səviyyədə olmuşdur. Sonda işlənən üçüncü hecada isə intensivlik yenidən yüksəlir. İntensivliyin gücü birinci hecada olduğu vəziyyətə çatmasa da, ikinci hecadakından yüksəkdir. Bunun üçün hecalar üzrə intensivlik qiymətlərini müqayisə etmək kifayətdir: 1-ci hecada – 74 db.; 2-ci hecada – 66 db.; 3-cü hecada – 71 db.

Bu fərqi ikinci saitin /ɪ/ qapalı, bir və üçüncü hecaların saatinin /æ/ açıq olması ilə əlaqələndirmək olar. Əlbəttə, bunun özü də mübahisəlidir, çünki birinci diktorda bu struktur başqa formada reallaşmışdır.

Təhlilə cəlb olunmuş /unseaworthy/ /unquestionableness/, /ungentlemanliness/, /identifiable/, /uncomfortable/, /hallucination/, /immutability/, /demobilization/, /professionalism/, /unmodifiable/, /invincibility/, /backwoodsman/, /forget – me not/ və s. bu tipli model sözlərin aksent-ritmik strukturlarında intensivlik parametri ikinci hecada maksimum səviyyəyə çatmışdır. Ondan əvvəl və sonra duran hecaların saitləri intensivliyə görə ikinci hecaların saitləri ilə müqayisədə aşağı səviyyədə olmuşdur /unseaworthy/ sözünün tələffüzündən alınmış intensivlik üzrə parametrləri əks etdirən göstəriciləri müqayisə etməklə bu model sözlərin dinamik strukturu üzrə ümumiləşdirilmiş fikir söyləmək mümkün olmuşdur. Müqayisə üçün həmin sözün dinamik və melodik strukturlarını əks etdirən qrafiki təqdim edirik (bax: qrafik 3.3.4).

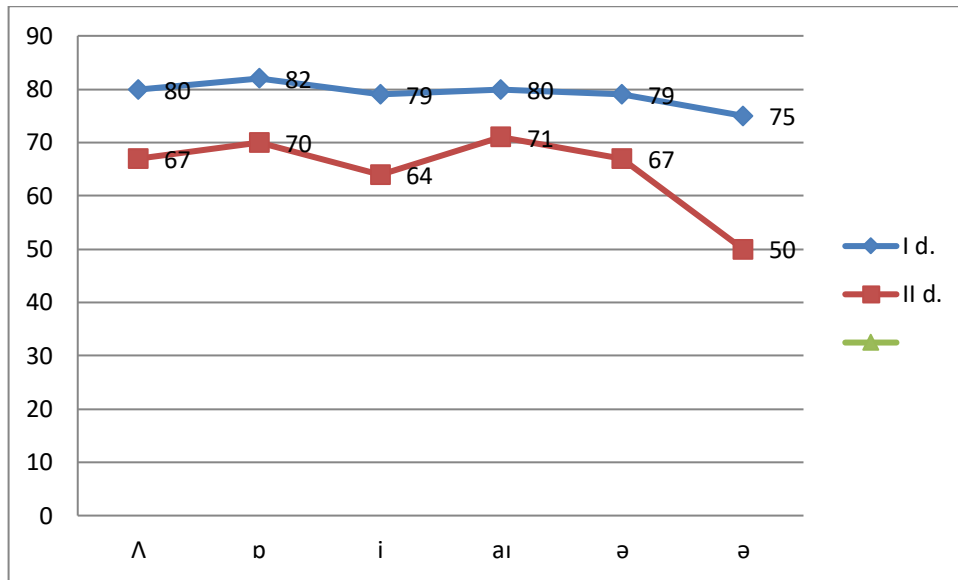
Qrafik 3.3.4. Unseaworthy/ [ʌn'si:ˌwɜ:ˌði] sözünün tələffüzündən əldə

edilmiş ossilloqram əsasında hesablanmış ƏTT və İ parametrlərini əks etdirən qrafik.

Birinci diktorun tələffüzündə bu çoxhecalı sözün birinci hecasının intensivliyi 81 db., sonuncu hecanın saitinin intensivliyi isə 69 db. olmuşdur. İntensivliyin maksimum səviyyəsi bu diktor üçün 2-ci hecada olmuşdur, yəni 82 db. İkinci diktorun tələffüzündə də sözün ikinci hecasının saiti daha yüksək gərginliklə deyilmişdir, yəni 72 db. Birinci hecanın saiti isə bu diktor üçün 67 db.-lə bərabər olmuşdur. Çoxhecalı sözün tələffüzündə intensivlik parametrinə görə maksimum göstərici (72 db.) ilə minimum göstərici (58 db.) arasındakı fərq 14 db. olmuşdur. Birinci hecanın intensivlik qiyməti ilə sonuncu hecanın saitinin intensivlik qiyməti arasındakı fərq isə $67 \text{ db.} - 58 \text{ db.} = 9 \text{ db.}$ olmuşdur. Müqayisədən aydın olmuşdur ki, bu çoxhecalı sözün tələffüzündə əsas tonun tezliyi ilə intensivlik göstəriciləri müxtəlif hecalarla bağlıdır. Əsas tonun tezliyinə görə bu çoxhecalı sözün birinci hecası fərqlənmişdir.

Deməli, bu modeldə əsas tonun tezliyi birinci hecada maksimum səviyyədən başlayaraq, sonrakı hecalarda tədricən endiyi halda, intensivliyin strukturunda biz bunu müşahidə etməmişik, çünki intensivlik birinci hecadan ikinci hecaya doğru yüksələn istiqamətdə olmuş, sonra isə sözün sonuna doğru intensivlikdə zəifləmə müşahidə olunmuşdur. Rəqəmlərdən bir daha aydın olur ki, çoxhecalı sözün əsas vurğusunu daşıyan hecanın intensivlik göstəriciləri həmin sözdəki zəif vurğu daşıyan hecanın intensivliyi ilə müqayisədə yüksək olmuşdur.

Bu model çoxhecalı sözlərdən fərqli olaraq, /unmodifiable/ kimi çoxhecalı sözlərdə dinamik struktur tədricən zəifləmir, çünki bu modeldə zəif intensivlikli hecanı, güclü intensivlikli heca, onu da təkrarən zəif intensivlikli və daha sonra güclü intensivlikli və s. hecalar bir-birlərini əvəz etmişlər. Belə bir əvəzlənmənin dəqiqləşdirilməsi üçün burada həmin sözün diktorlar üzrə dinamik strukturunu əks etdirən qrafik verilmişdir (bax: qrafik 3.3.5).

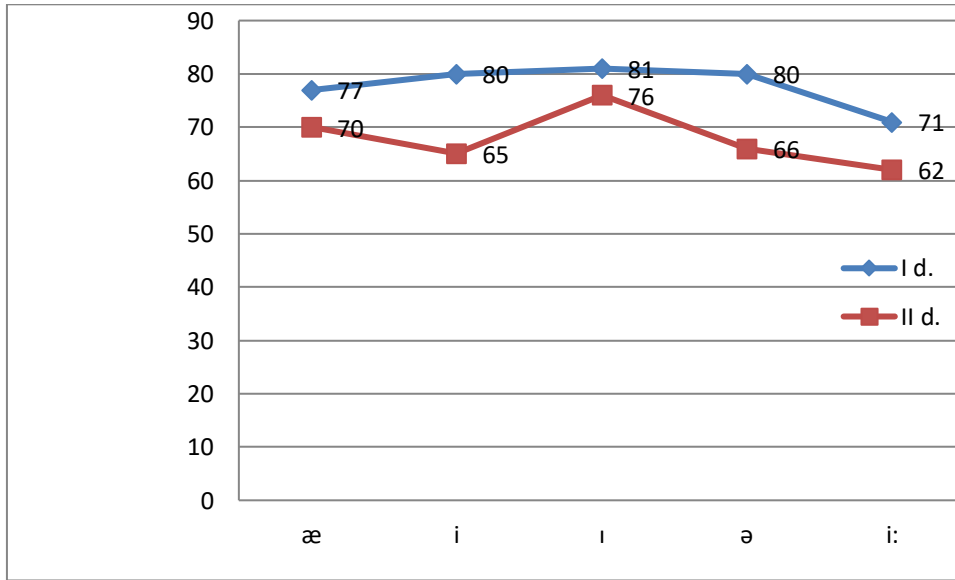
Qrafik 3.3.5. Unmodifiable [ʌn'mɒd.ɪ.fai.ə.bəl] sözündə hecaların intensivliyə görə strukturu.

Müqayisə göstərir ki, birinci diktör bu sözün son hecasını əmələ gətirən saitin intensivlik strukturunu 75 db., ikinci diktör isə 59 db.-lə bitirmişdir. İntensivlik göstəricilərinin son mövqedə tam zəifləməməsinə səbəb, saiddən sonra sonor /l/ samitinin işlənməsi olmuşdur. Sözün dinamik strukturunda heca düzəldən saidlərin intensivlik qiymətləri arasındakı fərq birinci diktörə müqayisədə ikinci diktördə daha çox olmuşdur. Çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik strukturunun təhlili prosesində üçüncü hecası yüksək intensivlik göstəricisi ilə tələffüz edilən vahidlər də olmuşdur. Məsələn: /justificatory/, /unexceptionable/, /antihistamine/, /unmistakableness/, /individualizati-on/, /dependability/, /mathematical/, /air chef marshal/ və s. bu kimi ritmik strukturlu sözlərdə söz üzrə maksimum intensivlik mərkəzini üçüncü heca təşkil etmişdir. Bu aksent-ritmik strukturda üçüncü heca intensivlik parametrinə görə maksimum səviyyəyə çatmışdır. Təhlil olunan /unmistakableness/ sözündə üçüncü heca /steɪ/ həmin vahidə daxil olan digər hecalardan gərgin tələffüz olunmuşdur. Bu sözdəki hecaların nüvələrini təmsil edən saidlərin intensivlik qiymətləri müqayisə üçün aşağıda verilmişdir:

Λ	ı	eɪ	ə	ə	ə
75	74	80	72	74	64 db.

Deməli, sözün tələffüzündə əsas intensivlik daşıyıcısı olan hecanın intensivliyi 80 db.-dir. /antihistamine/ sözünü əmələ gətirən hecalar üzrə intensivliyin dəyişmə

strukturu /unmistakableness/ sözündəki kimi oxşar vəziyyətdə olmuşdur. Burada da intensivliyin pik vəziyyəti üçüncü hecəda olmuşdur. Birinci diktör üçün bu rəqəm 81 db., ikinci diktör üçün isə 76 db.-dir. Maksimum intensiv olan hecədan əvvəl və sonrakı hecalarda intensivliyin necə dəyişdiyini müəyyənləşdirmək üçün bu vahidin qrafikini nəzərdən keçirək (bax: qrafik 3.3.6).

Qrafik 3.3.6. Antihistamine [ˌæn.tɪˈhɪs.tə.mi:n] sözünün tələffüzü əsasında diktörlər üzrə hesablanmış intensivlik göstəriciləri.

İntensivliyi ossilloqramda əks etdirən amplitudalar saitın tələffüzü zamanı heç də əvvəldən axıradək eyni olmamışdır. Fonetik əhatədən asılı olaraq, bu və ya digər saitın ossilloqramı ön və son fazalarda dəyişkən olmuşdur. Ossilloqramda sait üçün dəyişməz hissə stasionar hissədir. Bunu nəzərə alaraq, saitlərin müqayisəsi zamanı orta intensivlik qiymətlərindən çıxış edilmişdir.

Dissertasiya işində intensivlik parametrinə görə 4-cü hecası fərqlənən çoxhecalı sözlər də təhlil olunmuşdur. Şübhəsiz ki, bu aksent-ritmik strukturlu sözlər başqa modellərlə müqayisədə azlıq təşkil etmişdir. Təhlil olunan: /methodological/, /experimentalism/, /toad-in the-hole/ və s. çoxhecalı sözlərinin tələffüzündə intensivlik parametrinə görə pik səviyyə dördüncü hecəda olmuşdur. Müqayisə üçün /methodological / sözünün tələffüzündə intensivlik üzrə ritmik strukturu əks etdirən rəqəmlər cədvəldə verilmişdir (bax: cədvəl 3.3.3).

Cədvəl 3.3.3. /Methodological / [ˌmeθ.ə.dɔlˈnɒdʒ.ɪ.kəl] sözünün tələffüzündə diktörlər üzrə saitlərin intensivlik göstəriciləri:

Diktorlar	Saitlər					
	e	ə	ə	ɒ	I	ə
I d.	73	72	78	82	76	76
II d.	70	67	67	75	67	61

Cədvəldən aydın olur ki, hər iki diktor dördüncü hecanı yüksək gərginliklə tələffüz etmişdir. Bu hecanın intensivlik göstəriciləri sözün ümumi intensivlik strukturunda pik səviyyəni təşkil etmişdir. Həmin heca əsas tonun tezliyinə görə də digər hecalardan üstün olmuşdur. Aksent-ritmik strukturda hecanın dominantlığında ƏTT və İ həlledici rol oynamışdır.

Çoxhecalı abbreviaturların tələffüzündə aksent-ritmik strukturda intensivlik parametrinin göstəricisi əsas vurğulu hecanın söz daxilində hansı mövqedə gəlməsindən asılı olaraq dəyişmişdir. Məsələn:

BBC /b i: b i: s i:/; VAT /v i: ei ti:/;

FBI /e f b i: a1/; VIP /vi: a1 pi:/.

MBA / e m b i: e1 / CNN / s i: e n e n/ və s. kimi çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik strukturlarında birinci hecanın saitində intensivlik sonra gələn hecaların intensivliyindən yüksək olmuşdur. Bunun üçün BBC sözünün tələffüzündən əldə edilmiş aksent-ritmik strukturun təhlili nəzərdən keçirilmişdir. Məlum olmuşdur ki, hər üç hecada eyni keyfiyyətli və eyni kəmiyyətli /i:/ saitinə olmasından asılı olmayaraq, birinci hecadakı /i:/ daha gərgin tələffüzü və yüksək intensivlik göstəricisi ilə seçilmişdir. Həmin saitləri mövqeyə uyğun sıralamış olsaq, onda /i:/ saitinə belə bir ardıcılığını alırıq: / i:/₁ , /i:/₂ və /i:/₃. Müqayisə üçün həmin səslərin diktorlar üzrə intensivlik qiymətlərini veririk:

	1 d.	2 d.
/ i:/ ₁	73 db	77 db
/i:/ ₂	74 db	75 db
/i:/ ₃	71 db	67 db

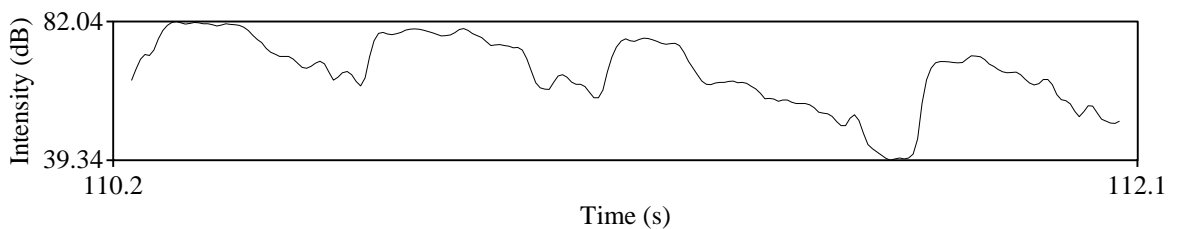
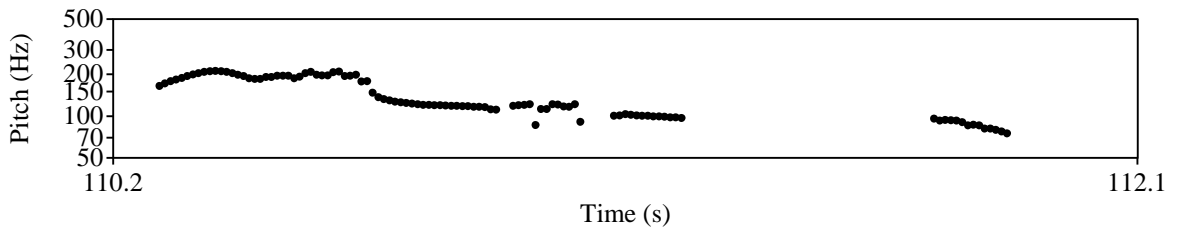
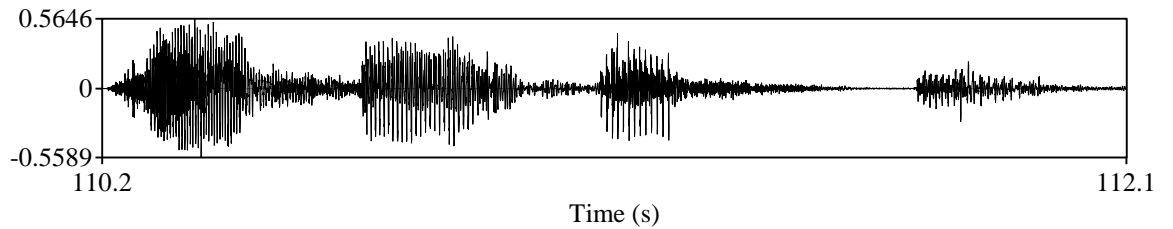
Diktorlar üzrə bu hecadüzəldən saitlərin temporal parametrlərini əks etdirən mütləq və orta riyazi qiymətləri müəyyən edilmişdir:

$$I d. = / i:/_1 + /i:/_2 + /i:/_3 = 73+74+71 db = 218db : 3 = 72,3 db.$$

Mütləq intensivlik qiymətlərinin rəqəmlərdən bəlli olur ki, /i:/₃ üçün intensivlik qiyməti özündən əvvəlkilərlə müqayisədə minimum səviyyədə olmuşdur. Bu da onu deməyə əsas vermişdir ki, həmin səs tələffüzündə dil daşıyıcıları daha az enerji sərf etmişlər. Eyni vəziyyət /VAT/ abbreviaturunun tələffüzündə də özünü aydın göstərmişdir. Məs.: VAT -- / v i: e i ti:/ sözündəki birinci /i:/ səsini birinci diktör 79 db., ikinci diktör isə 74 db. intensivliklə tələffüz etdikləri halda, həmin sözdə son mövqedə işlənən /i:/ səsini tələffüz edərkən intensivlik qiymətləri diktör üçün müvafiq olaraq 75 db.: 65 db. olmuşdur.

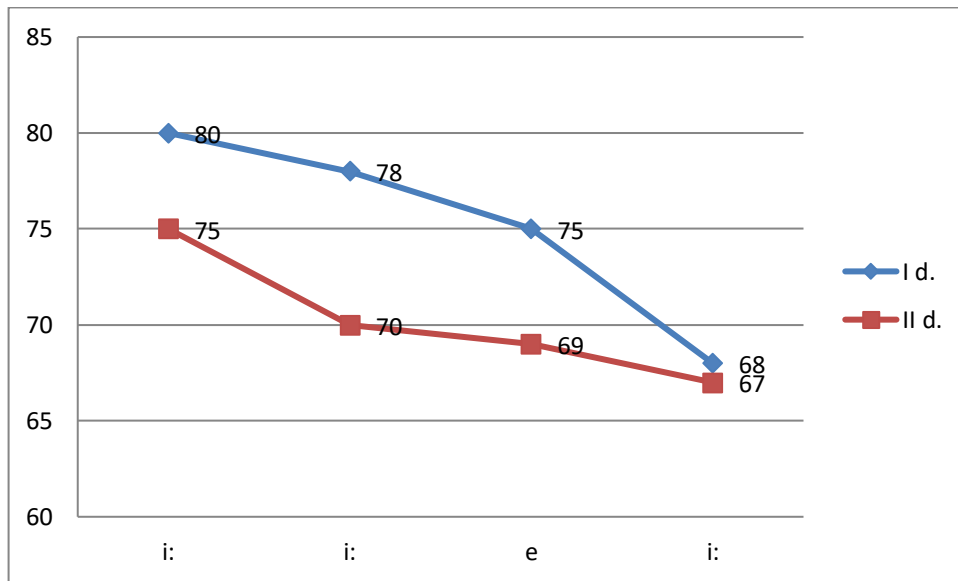
Deməli, bu sözlərdə birinci heca əsas vurğu daşıyıcısı kimi çıxış etmişdir. Çoxhecalı sözlərdə vurğulu və vurğusuz hecaların bir-birini əvəz etmələrini əks etdirən ritmik-aksent strukturadakı intensivlik dəyişiklikləri qrafiklərdə daha aydın ifadə olunmuşdur. Oxşar vəziyyət təhlil olunan bu model digər abbreviaturaların da intensivlik strukturunda təkrarlanmışdır (bax: qrafiklərə, əlavədə).

Bunun üçün təhlil etdiyimiz /GCSE/ abbreviaturunun akustik parametrlərini əks etdirən qrafiki nəzərdən keçirək. Qrafikdə sözün intensivlik və ƏTT strukturlarının hecalar üzrə bölgüsünü dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur (bax: qrafik 3.3.7).

Qrafik 3.3.7. GCSE /dʒi: si: es i:/ sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər.

Dinamik parametri əks etdirən qrafikdə xəttin yüksəlib enməsi söz daxilində müvafiq hecaların özəyini təşkil edən saitlərin tələffüzündə intensivliyin dəyişməsinə göstərir. Qrafikdə birinci qeyd olunmuş ossilloqramda birinci /i:/ saitini əks etdirən ossilloqram hissəsindən görünür ki, bu səsin əmələ gəlməsi üçün çox enerji sərf olunmuşdur, çünki səsin yaranması vaxtı əmələ gələn amplitudalar öz böyüklüyü ilə seçilmişdir. Ondan sonra işlənən 2 və 4-cü hecaların ossilloqramlarının müqayisəsindən aydın olur ki, bu hecalarda çıxış edən eyni /i:/ saitin tələffüzü zamanı əmələ gələn amplitudalar birinci ilə müqayisədə zəifdir. Minimum göstərici 4-cü hecada özünü göstərmişdir, xüsusən, səsin son fəzası üçün bu, sıfır xəttinə daha çox yaxınlaşmışdır. Bu, intensivlik parametri üzrə hesablamalar nəticəsində əldə edilən rəqəmlərdə təsdiqlənmişdir (bax: qrafik 3.3.8).

Qrafik 3.3.8. GCSE abbreviaturunun tələffüzü zamanı diktorlar üzrə intensivlik strukturunu əks etdirən göstəricilər.

Qrafikdə göstərildiyi kimi, iki və üçüncü hecaların intensivlik göstəriciləri

birinci heca ilə sonuncu hecanın intensivlik qiymətləri arasında variasiya etmişdir. Birinci diktor üzrə intensivlik qiymətləri ikinci ilə müqayisədə yüksək olmuşdur. Ümumiyyətlə, ingilis dilində çoxhecalı sözlərdə əsas vurğulu heca intensivlik parametrinə görə əsasən fərqlənmişdir.

3.4. Çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik strukturunda temporal komponentin rolu

Danışıq aktı, eləcə də onun tərkib elementləri, o cümlədən, çoxhecalı sözlər müəyyən zaman kəsiyində reallaşır. Onların reallaşmasına sərf olunan zaman həmin vahidlərin temporal parametrini əks etdirir. Deməli, çoxhecalı sözlərin temporal parametri onların tələffüzünə sərf olunan zamanla müəyyənləşir. Sözlərin temporal xüsusiyyəti həmin sözə daxil olan hecaların və nəhayət, fonemlərin təmsilçisi olan səslərin kəmiyyət xüsusiyyətləri ilə dəqiqləşdirilir.

D.Counzun ingilis dilində səslərin kəmiyyət xüsusiyyətlərinə dair fikirlərini tənqidi təhlil etmiş N.S.Trubetskoy yazmışdır ki, kəmiyyət prosodik əlamət olub qoşulmanın növünə görə qarşılaşma yaradır. O sait qısaadır ki, onun səslənməsi sonra gələn samitin başlanğıc fazası ilə kəsilir, kəsilməyən, tam axıra kimi səslənən isə “uzun” saiddir [35, s. 150]. Müasir ingilis dilində D.Counz təsvir etdiyi formada “həqiqi” diftonqlarla “uzun” monoqraflar arasında (a: və ə: 3:-dən başqa) elə bir ciddi fərq yoxdur: hər ikisi tam səslənən, hərəki açılma dərəcəsinə malik olan sait fonemlərdir. Deməli, ingilis dilində mövcud olan saidlərin kəmiyyət xüsusiyyətləri hecaların kəmiyyət xüsusiyyətlərinə, hecaların da temporal xüsusiyyətləri son nəticədə sözlərin temporal xüsusiyyətlərinə təsir göstərir.

Sözlərin aksent-ritmik strukturlarında temporal komponentin əhəmiyyəti dilçilər tərəfindən artıq dəfələrlə qeyd olunmuşdur (D.Counz, N.S.Trubetskoy, L.R.Zinder, Q.P.Torsuyev). İngilis dilində saidlər üçün uzun-qısalıq fonematik əlamət hesab olunur, yəni məhz bu əlamətə görə iki söz bir-birlərindən mənaca fərqlənirlər.

Məsələn, problemlə bağlı mövcud dilçilik ədəbiyyatının təhlilinə əsaslanıb deyə bilərik ki, aksentsiz dil yoxdur, çünki elektro-akustik cihazlar müəyyənləşdirir ki, söz daxilində hecalar, sintaqm və cümlələrin daxilində isə sözlər müxtəlif təzyiqlə, müxtəlif ton yüksəkliyi ilə və müxtəlif zaman kəsiyində tələffüz olunur. Kontekst və situasiyadan asılı olaraq, çoxhecalı sözün tələffüzündə temporal komponentin göstəricilərinin artması və ya azalması onun ritmik strukturuna effektiv təsir göstərir. Təhlil göstərir ki, çoxhecalı sözlərdə hecaların sayı müxtəlif olduğu kimi, həmin hecaların reallaşmasına sərf olunan zaman da müxtəlif olmuşdur. Məsələn, /undercurrent/ sözü dörd hecaya bölünərək tələffüz olunmuşdur [ʌn.də.kʌr.ənt].

Bu hecalarda birinci ilə üçüncüdə /ʌ/ saiti, ikinci ilə dördüncü də isə /ə/ saiti işlənmişdir. Söz daxilində hecaların fonetik tərkiblərinin müxtəlifliyi, hecadüzəldən saitin fonetik əhatəsi, hecanın mövqeyi və s. faktorlar ümumilikdə həmin sözün ritmik-temporal strukturuna təsir göstərmişdir.

Sözün fonetik bütöv kimi formalaşmasında, danışan tərəfindən informasiyanın düzgün formada göndərilməsində, göndərilmiş informasiyanın dınləyici tərəfindən adekvat qəbul olunmasında temporal komponentin rolu az deyil, çünki ingilis dilində elə sözlər mövcuddur ki, onlar bir-birlərindən məhz saitin kvantitativ əlamətinə görə fərqlənirlər. Məsələn “fool” və “full” sözlərinin tələffüzündə olduğu kimi.

Çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik strukturunda temporal komponentlə bağlı baş vermiş dəyişiklikləri araşdırmaq üçün, eksperiment materialının təhlilinə müraciət edilmişdir.

/Government/ çoxhecalı sözünün ritmik-temporal strukturunda hecaların və onların nüvəsini təşkil edən saitlərin temporal xüsusiyyətlərinin təhlilindən məlum olmuşdur ki, hecaların nüvəsini təşkil edən fərqli saitlər üçün, diktorlar müxtəlif səviyyələrdə vaxt sərf etmişlər. Müqayisə üçün verilmiş göstəriciləri nəzərdən keçirək:

	<u>ʌ</u>	<u>ə</u>	<u>ə</u>
I d.	0,08	0,04	0,04
II d.	0,05	0,03	0,05 san.

Birinci diktör üç sait səsin tələffüzünə cəmi 1,16 san., ikinci diktör isə bu məqsədə 0,13 san. vaxt sərf etmişdir. Bu çoxhecalı sözün tərkibində birinci hecanın tələffüzünə maksimum miqdarda vaxt sərf edilmişdir. Birinci diktör sözün ikinci hecasının saitini ƏTT parametrinə görə minimum yüksəklikdə tələffüz etdiyi halda, zaman baxımından o, həmin saitin tələffüzünə 3-cü hecanın saitində olduğu qədr vaxt sərf etmişdir. İkinci diktör isə 1-ci və 3-cü hecaların tələffüzünə eyni miqdarda vaxt sərf etmişdir (0,05 san.).

Sözün ritmik-aksent strukturunun dəyişməsindən asılı olaraq, müxtəlif mövqələrdə çıxış edən eyni saitin tələffüzünə sərf olunan zaman fərqli olur. Bunun üçün təhlil olunmuş sözdəki saitlərin temporal xüsusiyyətlərini “uncomfortable” /ʌnkʌmpftəbəl/ sözündə heca nüvələri kimi çıxış edən eyni saitlərin temporal xüsusiyyətləri ilə müqayisə etmişik. Təhlil nəticəsində temporal parametr üzrə əldə edilmiş göstəricilər cədvəldə öz əksini tapmışdır (bax: cədvəl 3.4.1).

Cədvəl 3.4.1. Uncomfortable[ʌn'kʌmp f.tə.bəl] sözünün kompüter təhlili əsasında temporal parametr üzrə əldə edilmiş göstəriciləri:

Diktör	Saitlər			
	ʌ	ʌ	ə	ə
I d.	0,08	0,05	0,08	0,03
II d.	0,09	0,06	0,04	0,04san.

Cədvəldən də görünür ki, bu çoxhecalı sözdə birinci hecanın nüvəsini təşkil edən /ʌ/ saitinin tələffüzünə söz üzrə maksimum vaxt sərf olunmuşdur: 1-ci d. 0,08 san., 2-ci d. isə 0,09 san. İkinci hecada çıxış edən /ʌ/ səsinin tələffüzünə 1-ci ilə müqayisədə az vaxt sərf olunmuşdur: 1-ci d. 0,05 san.; 2-ci d. 0,06 san. Deməli, anlautda işlənən /ʌ/ saitinin tələffüzünə inlautdakı \ʌ\ ilə müqayisədə çox vaxt sərf edilib. Anlautda işlənən saitin temporal göstəricisinin yüksək olması başqa çoxhecalı sözlərdə də özünü göstərib. Məs., /west countryman/-in tələffüzündə 1-ci hecanın saiti sözün temporal strukturunda pik nöqtədə durur.

/Uncomfortable/ sözünün tələffüzündə diktörlərin göstəriciləri arasında fərq 3 və 4-cü hecalarla bağlıdır, çünki bu hecalarda da eyni /ə/ saiti heca düzəldən element

kimi çıxış etsə də, onların tələffüzünə müxtəlif miqdarda vaxt sərf olunmuşdur. Axırıncıdan əvvəlki /ə/-yə 1-ci diktor 0,08 san., sonda işlənən /ə/-yə isə 0,03 san. ayırmışdır. Deməli, /ə/ saiti bu mövqedə daha çox variasiya olmuşdur.

Araşdırma zamanı bir fonetik hadisə də öz təsdiqini tapıb. İngilis dilində əsas vurğu daşıyan (ƏTT və İ-lə fərqlənən) hecanın saitinin temporal parametrə görə yüksək olması heç də əsas şərt deyil. Təhlil olunmuş sözün 1-ci hecasındakı saitin ƏTT və İ göstəriciləri sonrakı saitin göstəricilərindən aşağı olmuşdur. Temporal parametr isə bunun əksini göstərmişdir.

“Identifiable” sözü 6 minimal prosodik vahidə bölünərək tələffüz olunmuşdur. Onlardan ikisinin nüvəsini diftonq təşkil etmişdir ki, bunlar da temporal cəhətdən fərqlənmişlər. 2-ci diktorun ifasında sözün son hecasının saiti reduksiya olunmuş və nəticədə /l/ sonor samiti hecadüzəldən element kimi çıxış etmişdir. Belə bir vəziyyətin ingilis dili üçün səciyyəvi olması dilçilər tərəfindən qeyd olunmuşdur (D.Counz, Q.P.Torsuyev və b.).

“Identifiable” sözünün aksent-ritmik strukturda temporal komponenti əks etdirən göstəriciləri müqayisə etmək üçün əldə etdiyimiz rəqəmləri aşağıda olduğu kimi veririk:

	a1	e	ı	a1	ə	(ə)
I d.	0,2	0,08	0,06	0,2	0,08	0,06
II d.	0,16	0,07	0,04	0,23	0,03	-

Kompüter proqramı əsasında əldə edilən rəqəmlərin müqayisəsindən aydın olur ki, sözün aksent-ritmik strukturunun formalaşmasında temporal komponent özünü relevant əlamət kimi göstərməmişdir. Sözlərin temporal strukturları onları əmələ gətirən hecaların struktur xüsusiyyətlərindən, sözdaxili mövqelərindən, hecanın özəyini təşkil edən saitin kəmiyyət xüsusiyyətlərindən asılı məsələdir. Bu çoxhecalı sözün 1-ci və 4-cü hecalarının özəyini /a1/ diftonqu təşkil edir. Bu saitin tələffüzünə sözdəki digər saithlərlə müqayisədə daha çox vaxt sərf olunub. Birinci hecadakı /a1/ saitinin tələffüzünə 1-ci diktor 0,2 san., 2-ci diktor isə 0,16 san., 4-cü hecada çıxış edən eyni saitin tələffüzünə 1-ci diktor 0,2 san., 2-ci diktor isə 0,23 san. vaxt sərf etmişdir. İstər bu sözdə, istərsə də digər sözlərdə diftonqların hecadüzəldən element kimi çıxış etdikləri hecaların

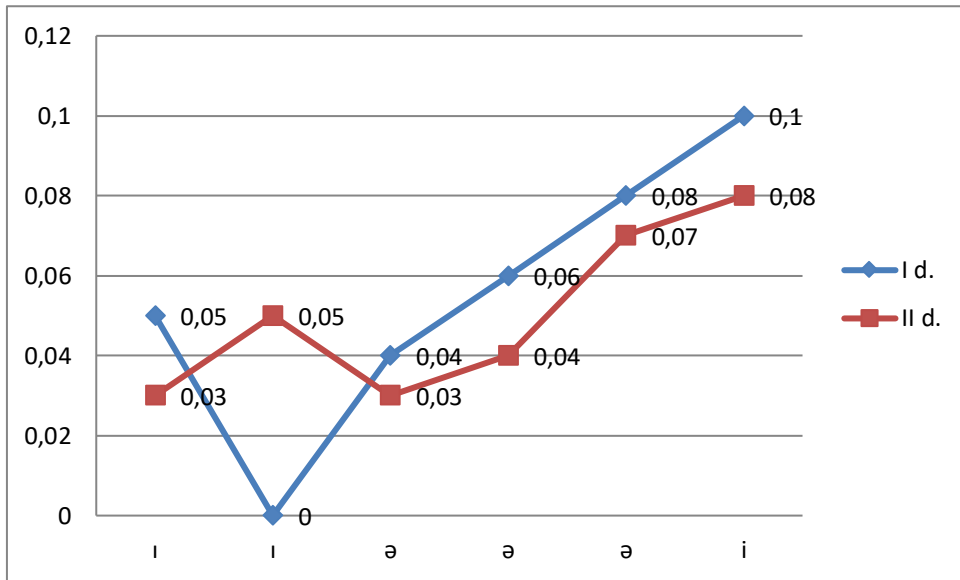
təhlilindən məlum oldu ki, diftonqların birinci komponentlərinin tələffüzünə ikinci komponentlərə nisbətən çox vaxt sərf olunmuşdur. Müqayisədən aydın olur ki, 1-ci ilə müqayisədə, 2-ci diktör sözün tələffüzünə daha çox vaxt sərf etmişdir. Bu da onu deməyə əsas vermişdir ki, çoxhecalı sözlərə daxil edilmiş hecalar tələffüz edilərkən modifikasiyaya uğrayır.

Çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik strukturunda ƏTT və İ parametrlərinin quruluşunda izomorfluq əlaqəsi olduğu halda, temporal parametr haqqında bunu söyləmək qeyri-mümkündür.

“İmpracticable”[ɪmˈpræk.tɪ.kə.bəl] çoxhecalı sözündə 1-ci /ɪ/ saiti söz daxilindəki bütün açıq və qapalı saitlərdən temporal göstəricisinə görə pik səviyyədə olmuşdur. Bizcə, /ɪ/ saitinin temporal xüsusiyyətinə burada iki faktor təsir göstərmişdir: 1) hecanın söz daxilində, saitin isə heca daxilində mövqeləri; 2) saitdən sonra /m/ sonor samitinin işlənməsi.

Təhlil vastəsi ilə /illimitableness/, /unquestionableness/, /unexceptionable/, /hendecasyllable/ və s. bu model çoxhecalı sözlərdə də oxşar temporal strukturun olduğu müəyyən edilmişdir. Lakin “immutability” sözünün temporal-ritmik strukturu əvvəl təhlil edilmiş strukturlardan fərqlənir, çünki bu sözdə 2-ci hecanın nüvəsini uzun sait təşkil etmişdir. O saitin temporal göstəricisi də ümumi temporal strukturda dominant olmuşdur. Beş hecanın birləşməsindən əmələ gələn “antihistamine” sözünün tələffüzündə fərqli temporal struktur reallaşmışdır, çünki uzun saitli heca son mövqedə işlənməmişdir. Buna bənzər struktur /commander in chief/, /strawberry leaf/, /mather in low/, /gentleman at arms/ və s. kimi sözlərdə də üzə çıxarılmışdır. Bu sözlərdə də son hecadakı sait uzun olduğundan ümumi temporal strukturda pik səviyyəyə çatmışdır.

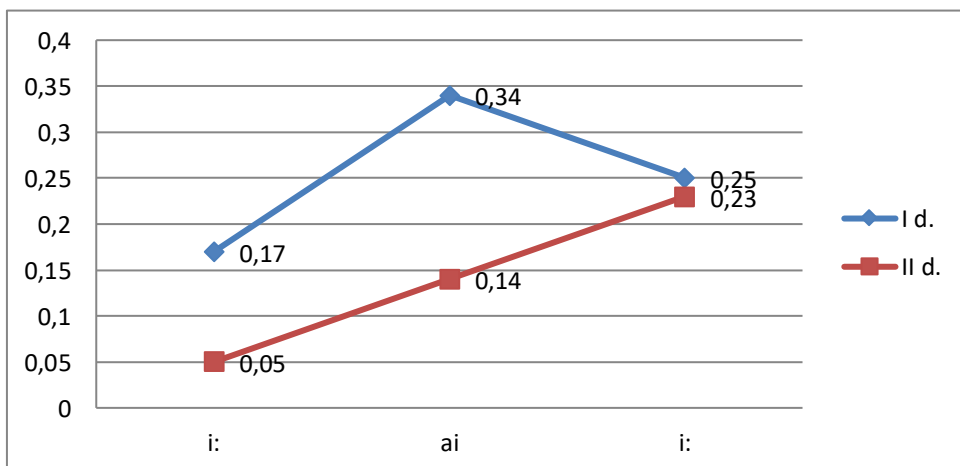
Bu strukturun fərqli xüsusiyyətlərini müəyənləşdirmək üçün bu model sözlərdən olan “invincibility” çoxhecalı sözünün qrafikini nəzərdən keçirmək kifayətdir (bax: qrafik 3.4.1).

Qrafik 3.4.1. Invincibility [ɪnˌvɪnt.səˈbɪl.ə.ti] çoxhecalı sözünün kompüter təhlili əsasında hesablanmış temporal strukturu.

Məlum olmuşdur ki, bu çoxhecalı sözdə son hecada işlənən /i/ saiti temporal göstəricilərinə görə digər saitlərdən (/ɪ/, /ə/) fərqlənir. Bu mövqedə /i/ saitinin yüksək temporal göstəriciyə malik olmasını, onun açıq hecada işlənərək, tam tələffüz olunması ilə izah etmək olar.

Çoxhecalı abbreviaturların tələffüzündə aksent-ritmik strukturda temporal parametrin dəyişməsinin təhlilindən aydın olmuşdur ki, sonuncu hecadakı saitin tələffüzünə, əsasən, daha çox vaxt sərf olunmuşdur. Bunun üçün eyni saitli abbreviaturlardan istifadə olunmuşdur. Onlardan biri sözün birinci hecasında ikincisi isə auslautdakı hecanın tərkibində işlənmişdir. Məsələn, “VIP” - /v i: aɪ p i:/. Bu sözün 1-ci və sonuncu hecasında eyni /i:/ saiti işlənib. Sonuncu hecadakı /i:/ saitinin tələffüzündə çox vaxtdan istifadə olunub. Müqayisə üçün bu vahidin temporal xüsusiyyətini əks etdirən qrafiki nəzərdən keçirək (bax: qrafik 3.4.2).

Qrafik 3.4.2. VIP /vi: aɪ pi:/ sözünün kompüter təhlili əsasında hesablanmış temporal strukturu.

İkinci hecanın temporal parametrə görə yüksək olması onu yaradan saitin diftonq olması ilə bağlıdır, çünki ingilis dilində diftonqların tələffüzünə monoftonqlarla müqayisədə çox vaxt sərf olunur (D.Counz). Təhlildən də göründüyü kimi /aɪ/ diftonqunun 1-ci komponenti davamlı tələffüzü ilə fərqlənmişdir. Lakin 2-ci diktorun göstəriciləri birincidəkindən fərqlidir.

Plastic bag – /p læ s t ɪ k b æ g/ çoxhecalı vahidində də 1-ci və 3-cü hecalar eyni /æ/ saiti ilə yaranmışdır. Burada da 2-ci /æ/ saiti daha çox vaxt sərf olunmaqla tələffüz olunmuşdur. Müqayisə et:

$$/æ /_1 = 0,08 \text{ san.}; /æ /_2 = 0,15 \text{ san.}$$

Həmin ifadənin ritmik strukturunda akustik parametrlərin göstəricilərinin variasiya xüsusiyyətləri qrafiklərdə də öz ifadəsini tapmışdır.

Temporal parametrin ƏTT və İ-lə həmahəng olmadığı təhlil əsasında öz həllini tapmışdır.

Təhlil CNN / si: en en / abbreviaturunun fərqli ritmik-temporal struktura malik olduğunu göstərmişdir. Burada birinci heca temporal göstəricisinin yüksək olması ilə seçilmişdir. Bu həmin hecanın özəyinin uzun, son hecada isə qısa olması ilə izah oluna bilər. Aparılmış təhlillər bir daha belə bir faktı təsdiqləmişdir ki, ingilis dilində çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik strukturlarının formalaşmasında əsas vurğu daşıyan heca ƏTT və İ-yə görə fərqləndiyi halda, temporal parametr belə bir xüsusiyyətə malik deyil.

Çoxhecalı sözlərin ritmik-aksent strukturlarının təhlili əsasında aşağıdakı ümumiləşdirilmiş fikirləri söyləmək mümkün olmuşdur:

- Sözlər heca tərkiblərinə görə eyni olsalar da, onların aksent-ritmik və melodik strukturları fərqlidir.

- Çoxhecalı sözlərin tələffüzündə ingilis dili üçün nəzəri cəhətdən irəli sürülmüş aksent-ritmik strukturlu düzülüşə əməl olunmuşdur.

- İngilis dilində çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik strukturlarında, əsasən, bir və

ikinci hecalar ƏTT və İ parametrlərinin yüksəkliyinə görə daha çox işlənmə tezliyinə malik olmuşdur.

- ƏTT nəinki söz daxilindəki saitlərdə, eləcə də saitlərin özlərinin daxilində fərqlənmişdir.

- İngilis dilində mövcud olan saitlərin melodik, intensivlik və kəmiyyət xüsusiyyətləri hecaların uyğun xüsusiyyətlərinə, hecaların da bu xüsusiyyətləri son nəticədə sözlərin melodik, dinamik və temporal xüsusiyyətlərinə təsir göstərmişdir.

- Çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik strukturunda ƏTT və İ parametrlərinin quruluşunda izomorfluq əlaqəsi olduğu halda, temporal parametrin onlara münasibəti haqqında bunu söyləmək qeyri-mümkündür.

- İngilis dilində əsas vurğu daşıyan (ƏTT və İ-lə fərqlənən) hecanın saitinin temporal parametrə görə yüksək olması heç də əsas şərt deyil.

Aparılmış eksperimental təhlil bir daha təsdiq etmişdir ki, ingilis dilində vurğu yüksək gərginliklə reallaşır. Lakin çoxhecalı sözlərdə bu struktur vurğulu hecanın mövqeyindən asılı olaraq (əvvəldə, ortada, sonda) variasiya olunur. Vurğulu heca çoxhecalı sözün son hecası ilə bağlı olduqda onun nüvəsini təşkil edən saitin akustik göstəriciləri həmin sözün əvvəlində işlənən saitin akustik parametrləri ilə müqayisədə zəif olmuşdur.

NƏTİCƏ

İngilis dilində söz vurğusunun aksentoloji xüsusiyyətlərinin, sözlərin aksent-ritmik strukturunun və aksent tiplərinin araşdırılması və təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Araşdırmalar göstərir ki, istər xarici dilçilikdə, istərsə də ingilis və postsovet germanistikasında ingilis dilində söz vurğusunun təbiətinə dair dilçilər arasında yekdil bir fikir yoxdur. Hətta çağdaş ingilis dilçiliyində söz vurğusunun təbiətinə dair ənənəvi olaraq güc, yaxud dinamik təbiətli vurğudan uzaqlaşma halları özünü göstərir və qeyd edilir ki, sözdə vurğulu hecanın qabarıqlığı daha çox səs tonunun yüksəkliyi ilə ifadə olunur. Uzunluq da qabarıqlıq yaratmaq üçün güclü faktorlardan biridir. Vurğu üçün səsin (hecanın) ucalığı və keyfiyyət faktorları az təsirə malikdir.

2. İngilis dilində vurğunun yerinin sərbəstliyi onun sözdə başqa hecalar üzərinə keçməsinə imkan verdiyindən bu dildə vurğu həm də hərəkidir. Bununla belə, ingilis dilində vurğunun yeri bir sıra faktor və meyillərlə də şərtlənir. Semantik faktor vurğunun sözün kök hissəsi üzərinə düşməsinə, qrammatik faktor omoqrafikləşmiş sözlərdə vurğunun yerinə görə nitq hissələrinin fərqləndirilməsini, sillabik-ritmik faktor çoxhecalı, mürəkkəb sözlərdə və mürəkkəb birləşmələrdə ikinci dərəcəli və əsas vurğunun yer dəyişməsinə və itməsini nəzərdə tutur. İngilis dilində sözlərdə vurğunun yerini müəyyənləşdirən meyillər də (resessiv, retentiv, prototipik) vardır. Resessiv meyil sözdə vurğunun mümkün qədər kök hecada olmasını, retentiv meyil eyni kökdən yaranan söz formalarında əsas və ikinci dərəcəli vurğunun kök hecaların birində saxlanılmasını, prototipik meyil alınma sözlərdə vurğunun yerinin orijinalda olduğu kimi qalmasını nəzərdə tutur. İngilis dilində söz vurğusunun yerini şərtləndirən faktor və meyillər bu dildə yerinə görə söz vurğusu nisbi sabit və nisbi hərəkətli vurğu kimi müəyyənləşdirilə bilər.

3. İngilis dilində söz vurğusunun aksentoloji kateqoriya kimi xarakterizə edilən əlamətlərdən biri də onun dərəcələridir. İngilis dilində söz vurğusunun dərəcələrinə dair ingilis, Amerika dilçilərinin və postsovet germanistlərinin müxtəlif fikir və

yanaşmaları vardır. Britaniya fonetistlərinin əksəriyyəti ingilis dilində söz vurğunun üç (əsas, ikinci dərəcəli və zəif vurğu), Amerika deskriptivistlərinin əksəriyyəti isə dörd vurğu dərəcəsi (əsas, ikinci dərəcəli, üçüncü və zəif vurğu) fərqləndirirlər.

4. İngilis dilində söz vurğusunun yerinə görə sərbəstliyi, nisbi hərəkiliyi və müxtəlif vurğu dərəcələri ilə səciyyəvi olması onun söz formaları və mənalarını fərqləndirməyə imkan verir. Araşdırmalar göstərir ki, leksik tərkibi, heca strukturu eyni olan çoxlu sayda sözlər, birləşmələr vurğunun yerinə və dərəcələrinə görə müxtəlif korrelyasiya cütləri yaradır və bu zaman müxtəlif söz və birləşmələrin forma və mənaları bir-birindən fərqləndirilir.

5. Araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilində çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik strukturu müxtəlifçəşidli aksent-ritmik modellərlə müşayiət olunur. Sözlərin aksent-ritmik strukturunda müxtəlif çeşidlilik, fikrimizcə, ingilis dilində daxil olmuş xarici mənşəli, xüsusilə roman və yunan mənşəli sözlərin leksik və fonetik strukturlarının özlərinə xas səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə şərtləndirilə bilər. Bu baxımdan roman mənşəli sözlərin aksent-ritmik strukturunu hecaların sayından, prefikslərin mənə yükündən və suffikslərin yeri və kəmiyyətindən asılı olaraq, müxtəlifçəşidli aksent modellər müşayiət edir.

Yunan mənşəli sözlər, birləşmələr iki və daha çox aydın nəzərə çarpan kökdən olur və eyni zamanda elə hiss edilir ki, onların hər birinin özünə xas müstəqilliyi vardır. Bununla belə, onlar bir qayda olaraq, tam bütöv bir söz kimi çıxış edə bilmir. Odur ki, yunan mənşəli sözlərin birləşmələrinin aksent-ritmik strukturu müxtəlif aksent modellərlə səciyyəvi olur.

6. İngilis mənşəli mürəkkəb birləşmələr iki və daha çox müstəqil sözlərdən ibarətdir. Bu baxımdan, ingilis mənşəli birləşmələrin aksent-ritmik strukturu roman və yunan mənşəli sözlərlə müqayisədə çoxçəşidli aksent-ritmik modellərlə səciyyəvi deyildir.

7. Eksperimentin nəticələri göstərir ki, ingilis dilində sözlər heca tərkibinə görə eyni olsalar da, onların aksent-ritmik strukturları fərqlidir. Çoxhecalı sözlərin tələffüzündə ingilis dili üçün xarakterik olan aksent-ritmik prinsipə, düzülüşə əməl olunmuşdur.

8. İngilis dilində çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik strukturlarında əsasən birinci və ikinci hecalar əsas tonun tezliyi və intensivlik parametrlərinin yüksəkliyinə görə daha çox işlənmə tezliyinə malik olmuşdur.

9. Aparılmış eksperimental təhlil bir daha təsdiq etmişdir ki, ingilis dilində əsas vurğu yüksək gərginliklə başlayır. Lakin çoxhecalı sözlərdə bu struktur vurğulu hecanın mövqeyindən asılı olaraq (əvvəldə, ortada, sonda) variasiya olunur. Vurğulu heca çoxhecalı sözün penaltimit hecası ilə bağlı olduqda onun nüvəsini təşkil edən saitın akustik göstəriciləri həmin sözün əvvəlində işlənən saitın akustik parametrləri ilə müqayisədə zəif olmuşdur.

10. İngilis dilində çoxhecalı sözlərin aksent-ritmik strukturlarında əsas tonun tezliyi və intensivlik parametrlərinin quruluşunda izomorfluq əlaqəsi olduğu halda, temporal parametrin onlara münasibəti haqqında bunu söyləmək qeyri-mümkündür. İngilis dilində əsas vurğu daşıyan (intensivlik və əsas tonun tezliyi ilə fərqlənən) hecanın saitinin temporal parametərə görə yüksək olması heç də əsas şərt deyil. İngilis dilində mövcud olan saitlərin kəmiyyət xüsusiyyətləri hecaların kəmiyyət xüsusiyyətlərinə, hecalarında temporal xüsusiyyətləri son nəticədə sözlərin temporal xüsusiyyətlərinə təsir göstərmişdir. Odur ki, eksperimentin nəticələrinə əsaslanaraq, ingilis dilində vurğunun təbiətini, dinamik-melodik vurğu kimi müəyyənləşdirmək olar.

11. Eksperimen materialının təhlili göstərir ki, tərkibində qüvvətli prefikslər olan sözlərdə, mürəkkəb ixtisar sözlərdə, eləcə də iki və daha çox komponentləri olan birləşmələrdə əsas tonun tezliyi və intensivliyə görə eyni akustik qiymətə malik olan vurğulu hecalar müşahidə edilməmişdir və maksimum akustik parametrlərin daşıyıcıları bir hecada qeydə alınmışdır ki, bu da sözlərdə bir əsas, nüvə vurğusunun olmasına dəlalət etdiyini söyləmək olar. Eksperimental materialın akustik təhlil çoxhecalı və mürəkkəb ixtisar sözlərdə, birləşmələrdə ikinci dərəcəli vurğunun və vurğuların mövcudluğunu da (vurğulu+vurğusuz+əsas vurğulu+vurğusuz) aşkara çıxarmışdır. Bu baxımdan ingilis dilində sözlərin üç dərəcə (bir əsas, ikinci dərəcəli, zəif vurğulu) ilə xarakterik olduğu aşkara çıxır.

12. Eksperimental-fonetik təhlilin nəticələri göstərir ki, sözlərdə hecaların sayı

artdıqca, sözlərin aksent quruluşunda ikinci dərəcəli vurğunun təzahürünə səbəb olur ki, bu da akustik parametrlərin akustik qiymətlərində müşahidə edilir. Bu baxımdan ingilis dilində sözlərin heca tərkibinin kəmiyyəti ilə vurğunun dərəcələri arasında bir asılılıq olduğunu demək olar. Sözlərin heca strukturunun müqayisəsi göstərir ki, ingilis dilində iki hecalı, çoxhecalı mürəkkəb sözlərdə vurğunun distribusiyası əsasən ritmik amillərlə şərtlənir. Semantik amilə gəlincə, bu amil əsasən qüvvətli prefikslərlə əlaqədar olduğundan əsas vurğu ilə deyil, ikinci dərəcəli vurğu ilə reallaşa bilər. Bununla belə, ikinci dərəcəli vurğunun mövcudluğu fonetik kontekstdən asılıdır. Bu halda da ritmik amil semantik amili üstələmiş olur.

13. İngilis dilində çoxhecalı və mürəkkəb sözlərdə hecaların sayı artdıqca vurğunun kəmiyyəti də artır. Eksperimentin nəticələri göstərir ki, iki ikinci dərəcəli vurğu özünü pretonik, bir ikinci dərəcəli vurğu isə posttonik mövqedə nümayiş etdirir. Eksperimentin nəticələrindən alınan müəyyən edilən beş aksent tip mövcud ədəbiyyatlarda qeyd edilən on bir tipin altı tipini bir növ sıxışdırıb aradan çıxarır. İngilis dilində beş aksent tipin / \perp \perp /, / \perp \perp \perp /, \perp \perp \perp \perp /, / \perp \perp \top /, / \perp \top \top /, / \perp \top \perp / aksent tiplərinin qüvvədən tələffüzdə düşməsinin əsas səbəbi çoxhecalı və mürəkkəb sözlərin hecalarında bir əsas (nüvə) vurğusunun olması şərti prinsipi ilə izah edilə bilər. Altıncı aksent tipin (\perp \top \top) tələffüzdən düşməsi onunla şərtlənir ki, iki ikinci dərəcəli vurğu posttonik mövqedə işlənməsi məqbul hesab edilmir, çünki nüvə vurğusundan sonra intensivliyin zəifləməsi baş verir. Bu fonetik mövqedə yalnız bir ikinci dərəcəli vurğu özünü biruzə verir.

14. Aparılmış eksperimental-fonetik təhlilinin nəticələrindən çıxış edərək ingilis dilində ikihecalı, çoxhecalı, mürəkkəb ixtisar sözlərin və birləşmələrin aksent tiplərini, mövcud ədəbiyyatlarda qeyd edilən on bir tiptən fərqli olaraq, aşağıdakı tiplər kimi müəyyənləşdirmək olar:

- 1) / \perp – –/ bir əsas vurğudan ibarət olan aksent tip;
- 2) / \top – \perp / bir ikinci dərəcəli və bir əsas vurğudan ibarət olan aksent tip;
- 3) / \perp – – \top / bir əsas və bir ikinci dərəcəli vurğudan ibarət olan aksent tip;
- 4) / \top – \top – \perp / iki ikinci dərəcəli və bir əsas vurğudan ibarət olan aksent tip;
- 5) / \top – \perp \top / bir ikinci dərəcəli, bir əsas və bir ikinci dərəcəli aksent tip.

Yuxarıda qeyd edilən aksent tiplərin hər biri öz daxildə sözdəki hecaların sayından və vurğuların yeri və dərəcələrindən asılı olaraq, müəyyən qədər aksent-sillabik (dinamik-ritmik) strukturlar formalaşdırır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Adilov, M.F. İzahlı dilçilik terminləri. / M.F.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva – Bakı: Maarif, – 1973. – 302 s.
2. Axundov, A.A Kontrastiv fonetika və onun nəzəri dilçilik üçün əhəmiyyəti // A.A.Axundov. Ümumi dilçilik. – Bakı: Mütərcim, – 2002. – 11-14 s.
3. Axundov, A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. / A.A.Axundov. – Bakı: Maarif, – 1973. – 302 s.
4. Axundov, A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasını. / A.A.Axundov – Bakı: Maarif, – 1984. – 392 s.
5. Axundov, A.A. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri. / A.A.Axundov, S.Babayeva, F.H.Zeynalov. – Bakı: BDU, – 1996. – 252 s.
6. Alırzayeva, K. Sözüün fonetik strukturunun komponentləri (ingilis dilinin materialı əsasında). / K.Alırzayeva. – Bakı: Mütərcim, – 2014. – 139 s.
7. Aslanov, F.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində cümlələrin sintaqmatik üzvlənməsi prinsipləri. / F.Ə.Aslanov. – Bakı: Mütərcim, – 2005. – 160 s.
8. Babayev, S.M. Cümlədə ritmik və sintaktik quruluşların vəhdətinə dair // S.M.Babayev. Seqment supraseqment vahidlərin variativliyinin fonetik təsviri. – Bakı: BDU, – 1990. s. 17-23.
9. Babayev, S.M. Nitqi fəaliyyətdə seqment vahidlərin supraseqment vahidlərlə qarşılıqlı vəhdəti // – Bakı: S.M.Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri (dil və ədəbiyyat), – 1974. № 2, – s. 42-53.
10. Bəşirova, A.Q. Azərbaycan dilində vurğu. / A.Q.Bəşirova. – Bakı: BDU, – 1994. – 112 s.
11. Dəmirçizadə, Ə.M. Müasir Azərbaycan dili / Ə.M.Dəmirçizadə. 1-ci hissə. – Bakı: Maarif, – 1984. – 308 s.

12. Dilçilik ensiklopediyası. / Red. hey. sədri F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – c. 2. – 2006. – 526 s.
13. Əliyev, K., Nitq mədəniyyəyinin prosodik aspektinə dair / K.Əliyev, F.H.Zeynalov // Bakı Universitetinin xəbərləri, – Bakı: – 1999. – s. 15-19.
14. Əzizov, S.A. İngilis dilində sözlərin aksent-ritmik strukturu məsələləri / S.A.Əzizov, M.M.Ağamirov // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – Bakı: Mütərcim, – 2000. №3, – s. 10-15.
15. Əzizov, S.A. İngilis dilində sözlərin aksent-variantları / S.A.Əzizov, Z.V.İsmayılova. // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – Bakı: Mütərcim, – 2000. №4, – s. 186-191.
16. Fəxrəddin Yadigar. Fonetika və fonologiya məsələləri / Fəxrəddin Yadigar. – Bakı: Maarif, – 1993. – 1992 s.
17. Fəxrəddin Yadigar. German dilçiliyinə giriş / Fəxrəddin Yadigar. – Bakı: Təhsil, – 2003. – 408 s.
18. Fərman Hüsənoğlu (Zeynalov). Dil və real gerçəklik: sistem və struktur münasibətləri / Fərman Hüsənoğlu. – Bakı: Mütərcim, – 1999. – 268 s.
19. Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasısı / H.Ə.Həsənov. – Bakı: BDU, – 1999. – 269 s.
20. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət / O.İ.Musayevin redaktəsi ilə – Bakı: Qismət, – 2003. – 1674 s.
21. Qocayeva, Ş.M. Çoxhecalı sözlərin ritmik-melodik strukturunun formalaşmasında intensivlik parametrinin rolu // – Bakı: ADU, Elmi xəbərlər. – 2015, №4. – s. 166-171
22. Qocayeva, Ş.M. İngilis dilində fonemlərin variativliyini şərtləndirən fonetik faktorlara dair // Bakı: Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII respublika elmi konfransı, – 2013. – s. 207
23. Qocayeva, Ş.M. İngilis dilində söz vurğusunun faktorlarına dair // – Bakı: ADU, Elmi xəbərlər. – 2014, №2. – s. 71-76
24. Qocayeva, Ş.M. İngilis dilində sözlərin aksent tipləri və sillabik-ritmik strukturu- na dair // – Bakı: ADU: Elmi xəbərlər, – 2013, №2. – s. 75-78

25. Qocayeva, Ş.M. Söz birləşməsi və mürəkkəb sözlərdə vurğunun yeri // – Bakı: Tağıyev oxuları, – 2017, № 2. – s. 70-73
26. Qocayeva, Ş.M. Tərcümə fonem səviyyəsində // – Bakı: Gənc tədqiqatçıların I beynəlxalq elmi konfransı, 2013. – s. 603
27. Qocayeva, Ş.M. Vurğunun üçkomponentli və dördkomponentli birləşmələrdə yeri // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2017, №4. – s. 375-378
28. Quliyev, C.K. Mürəkkəb söz və onun strukturu (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) / C.K.Quliyev. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2011. 196 s.
29. Meçkovskaya, N.B. Ümumi dilçilik / N.B.Meçkovskaya. – Bakı: Mütərcim, – 2013. – 300 s.
30. Musayev, O.İ. İngilis dilinin qrammatikası / O.İ.Musayev. – Bakı: Qismət, – 2007. – 587 s.
31. Orucov, R.M. Nitqdə ritm və ritmik bölgünün bəzi məsələləri // Bakı: M.F.Axundov adına APRDƏİ-nin elmi əsərləri, –1975. №4, – s. 80-85.
32. Seyidov, Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri / Y.Seyidov. – Bakı, – 1992. – 408 s.
33. Səlimova, S.İ. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində hecanın struktur-prosodik təhlili: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası / – Bakı: BSU, – 2013. – 130 s.
34. Sössür F. Ümumi dilçilik kursu / tərcümə edəni N.Cəfərov. Bakı, – 2003. – 408 s.
35. Trubetskoy, N.S. Fonologiyanın əsasları / Alman dilindən tərcüməsi, “Qeydlər və Son söz” Fəxrəddin Yadigarındır. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2012. – 388 s.
36. Verdiyeva, Z. Azərbaycan dilinin semasiologiyası / Z.Ağayeva, F.Ağayeva, M.Adilov – Bakı: Maarif, – 1979. – 306 s.
37. Verdiyeva, Z.N. Eksperimental fonetika. 1-ci hissə / Z.N.Verdiyeva, F.Y.Veysəlov, F.M.Ağayeva – Bakı: ADU, – 1980. – 84 s.
38. Verdiyeva, Z.N. Eksperimental fonetika. 2-ci hissə / Z.N.Verdiyeva, F.Y.Veysəlov, F.M.Ağayeva – Bakı: ADU, – 1981. – 98 s.
39. Veysəlli, F.Y. Seçilmiş əsərləri / F.Y.Veysəlli. – Bakı, c.1. – 2009. – 640 s.

40. Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studio Filolocika / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Təhsil, – 2005. – 344 s.
41. Veysəlov, F.Y. Alman dilinin fonetikasi / F.Y.veysəlov. – Bakı: Maarif, – 1980. – 192 s.
42. Zeynalov, F.H. Dillərin quruluş müxtəlifliyi və ritmik strukturların izomorfluğu problemi: / filologiya elmləri doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / – Bakı, 2001. – s. 57
43. Zeynalov, F.H. İngilis dilində orfofonik çalışmalar / F.H.Zeynalov, Ə.O.Məmmədova. – Bakı, –1996. – 138 s.
44. Zeynalov, F.H. İngilis dilində vurğu korrelyasiyasının modellərinə dair / F.H.Zeynalov, Q.N.Heybətov // Bakı: Humanitar elmlərinin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2003. №1, – s. 67-74.
45. Zeynalov, F.H. Nitq prosesində sözlərin və söz birləşmələrinin səddini signal edən fonetik vasitələrə dair / F.H.Zeynalov, M.M.Ağamirov // Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2001. №1, – s. 22-29.
46. Zeynalov, F.H. Vurğu və onun ingilis dilində bəzi fonetik hadisələrlə əlaqəsi // Bakı: APDİ-nin Elmi əsərləri, – 1974. №1, – s. 81-84.

rus dilində

47. Абдуллаева, Ш.М. Место и природа словесного ударения в современном азербайджанском языке: – автореферат диссертации кандидата филологических наук / – Баку, – 1964. – 18 с.
48. Азизов, С.А. Вопросы силлабической структуры слова в английском языке // Баку: Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук, – 1999. № 1, – с. 10-14.
49. Азизов, С.А. К исследованию ритмов английской прозы / С.А.Азизов. – Баку: Мутарджим, – 1999. № 3, – с. 14-22
50. Алекберли, Г. Природа ударения слова в азербайджанском и русском языках // Баку: Ученые записки. АГИ им СМ.Кирова, – 1949. – с. 69-84.

51. Алимарданов, Р. Акустическая структура предложения в современном английском литературном произношении: / автореферат диссертации кандидата филологических наук / – Москва, – 1997. – с. 24.
52. Антипова, А.М. Ритмическая система английской речи / А.М.Антипова. – Москва, – 1984. – 119 с.
53. Антипова, А.М. Система английской речевой интонации / А.М.Антипова. – Москва, – 1979. 132 с.
54. Антрушина, Г.Б. Лексикология английского языка / Г.Б.Антрушина. – Москва, – 2001. – 288 с.
55. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С.Ахманова. – Москва, – 1969. – 606 с.
56. Блумфильд, Л. Язык / Л.Блумфильд. – Москва: Прогресс, – 1968. – 606 с.
57. Бодуэн де Куртене, И.А. Избранные труды по общему языкознанию / И.А.Бодуэн де Куртене. – Москва: АН СССР, –1963, т.1. – 383 с., т. 2, – 394 с.
58. Большой англо-русский словарь / под общим руководством И.Р.Гальперина. В 2-х томах: Том 1, – Москва. – 822 с.; том 2. Москва, – 1972. – 863 с.
59. Бондарко, Л.В. Звуковой строй / Л.В.Бондарко. – Москва, – 1977. – 175 с.
60. Бровченко, Т.А. Проблема словесного ударения / Т.А.Бровченко. – Ленинград, – 1973. – 455 с.
61. Буланин, Л.Л. Фонетика современного русского литературного языка / Л.Л.Буланин. – Ленинград, – 1970. 220 с.
62. Буранов, Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков / Дж.Буранов. – Москва: Высшая школа, – 1983. – 267 с.
63. Бурлакова, В.В. Основы структуры словосочетания в современном английском языке / В.В.Бурлакова. – Ленинград: Ленинградский университет, – 1975. – 128 с.
64. Вейсалов, Ф.Я. О просодии в азербайджанском языке // Учение записки БСУ (серия языка и литературы). – Баку, – 2005. №1-2, – с. 3-9.

65. Вейсалов, Ф.Я. Проблема варьирования фонем современной фонологии // Вопросы языкознания. Москва, – 1990. №3, – с. 72-80.
66. Вейсалов, Ф.Я. Уровень, норма и орфофония // Материалы международной конференции «Тагиевские чтения». Баку, – 2006. – с. 46-52
67. Венцкуте, Д.П. Свободное варьирование звукового состава слов в современном английском литературном произношении: / автореферат диссертации кандидата филологических наук / – Москва, 1974. – 29 с.
68. Витомская, В.Н. Основы английской фонетики / В.Н.Витомская. – Москва: Иностранная литература, – 1948, – 382 с.
69. Гинтовт, К.П. Фразовое ударение в современном английском языке: / автореферат диссертации кандидата филологических наук / – Москва, 1995. – 17 с.
70. Глисон, Г.А. Введение в дескриптивную лингвистику / Г.А.Глисон. – Москва, – 1959. – 486 с.
71. Годжаева, Ш.М. Роль акустических параметров в акцентно-ритмической структуре сложных коротких слов // – Уфа, Актуальные вопросы современной науки. – Сборник статей по материалам международной научно-практической конференции, – 2019, – с. 205
72. Горбачевич, К.С. Вариантность слова и языковые нормы / К.С.Горбачевич. – Ленинград, – 1978. – 364 с.
73. Дербилова, Ж.И. Вариативность просодической структуры слов в различных коммуникативных типах предложений: / автореферат диссертации доктора филологических наук / – Москва, 1980. – 20 с.
74. Джаппарзаде, З.Н. Основные вопросы перцептивной фонетики: / автореферат диссертации доктора филологических наук / – Тбилиси, 1974. – 51 с.
75. Джафаров, Дж.М. О некоторых вопросах динамики и статики ударения // Баку: Общее языкознание, – 2002. – с. 52-59.
76. Джафаров, Дж.М. Динамика слога и динамика слова // Баку: фонетические описание варьирования сегментных и супraseгментных единиц, – 1990. – с. 3-8.

77. Джафаров, Дж.М. О некоторых вопросах динамики и статики ударения // Сəfər Mehdi oğlu Cəfərovun 100 illiyinə həsr olunmuş toplu, – Bakı: Mütərcim, – 2005. – s. 74-81.
78. Дикушина, О.И. Фонетика английского языка / О.И.Дикушина. – Москва, – 1952. – 350 с.
79. Дубовский, Ю.А. Анализ устного текста и его составляющих / Ю.А.Дубовский. – Минск: Высшая школа, – 1978. – 138 с.
80. Зейналов, Ф.Т. Сопоставительное исследование фонетических характеристик фразового ударения в английском и азербайджанском языках: / автореферат диссертации кандидата филологических наук / – Тбилиси, 1984. – с. 28.
81. Зиндер, Л.Р. Общая фонетика / Л.Р.Зиндер. – Москва: Высшая школа, – 1979. – 312 с.
82. Златоустова, Л.В. Фонетическая структура слова в потоке речи / Л.В.Златоустова. – Казань, – 1962. – 155 с.
83. Златоустова, Л.В. Фонетические единицы русской речи / Л.В.Златоустова, – Москва: МГУ, – 1981. – 105 с.
84. Иванов, И.П., Теоретическая грамматика современного английского языка / И.П.Иванов, В.В.Бурлакова, Г.Г.Почепцов. – Москва: Высшая школа, – 1981. – 285 с.
85. Клейнер, Ю.А. Фонология сонантов в английском языке // Краснодар: Лингвистические единицы разных уровней в языке и речи, – 1988. – с. 10-14.
86. Комиссарова, О.И. Качественно-количественные модификации английских монофтонгов в двух видах речевой деятельности (говорение и чтение): / автореферат диссертации кандидата филологических наук / – Москва, 1984. – 16 с.
87. Кукальщикова, Л.Э., Некоторые тенденции в варьировании фонемного состава слов в современном английском языке / Л.Э.Кукальщикова, В.А.Маркова // – Иваново: Фонетика устного текста, – 1987. – с. 68-73.

88. Либерман, А.С. Долгота гласных в современном английском языке // – Москва: Иностранные языки в школе. – 1966. № 2. – с. 25-30.
89. Мартине, А. Принцип экономии в фонетических изменениях / А.Мартине. – Москва: Иностранная литература, – 1960. – 261 с.
90. Маслов, Ю.С. Введение в языкознание / Ю.С.Маслов. – Москва, – 1975. 328 с.
91. Мюллер, В.К. Англо-русский словарь / В.К.Мюллер. 5-ое изд. – Москва, – 1961. – 912 с.
92. Мюллер, В.К. Новый англо-русский словарь / В.К.Мюллер. 6-ое изд. – Москва: Русский язык, – 1999. – 880 с.
93. Николаева, Т.М. Семантика акцентного выделения / Т.М.Николаева. – Москва: Наука, – 1982. – 104 с.
94. Оруджев, Р.Б. Акцентная структура слова и ее место в ритмической конфигурации (на материале английского и азербайджанского языков) // – Баку: Ученые хаписки АПИРЯЛ им. М.Ф.Ахундова. – 1977. №3, – 100-104 с.
95. Плоткин, В.Я. Очерк диахронической фонологии английского языка / В.Я.Плоткин. – Москва: Высшая школа, – 1976. – 152 с.
96. Плоткин, В.Я. Строй английского языка / В.Я.Плоткин. – Москва, – 1989. – 239 с.
97. Реформатский, А.А. Введение в языкознание / А.А.Реформатский. – Москва, – 1967. – 542 с.
98. Реформатский, А.А. Из истории отечественной фонологии / А.А.Реформатский. – Москва: Наука, – 1970. – 527 с.
99. Смирницкий, А.И. Лексикология английского языка / А.И.Смирницкий. – Москва: Иностранная литература, – 1956. – 260 с.
100. Соколова, М.А. Практическая фонетика английского языка / М.А.Соколова. – Москва: Высшая школа, – 1984. – 352 с.
101. Соколова, М.А. Экспериментально-фонетическое исследование словесного ударения в английском языке // – Москва: Ученые записки МГПИИЯ, т. XX. – 1960. – с. 373-375.

102. Соссюр Ф. Труды по языкознанию / Ф.Соссюр. – Москва: Прогресс, – 1977. – 595 с.
103. Степанов, Ю.С. Основы общего языкознания / Ю.С.Степанов, – Москва: Просвещение, – 1975. – 271 с.
104. Торсуев, Г.П. Вопросы акцентологии современного английского языка / Г.П.Торсуев. Москва-Ленинград: АН СССР, – 1960. – с. 92.
105. Торсуев, Г.П. Вопросы фонетической структуры слова (на материале английского языка) / Г.П.Торсуев. – Москва-Ленинград: АН СССР, – 1962. – 155 с.
106. Торсуев, Г.П. Константность и вариативность в фонетической системе / Г.П.Торсуев. – Москва, – 1977. – 125 с.
107. Торсуев, Г.П. Проблемы теоретической фонетики и фонологии / Г.П.Торсуев. – Ленинград: Наука, – 1969. – 100 с.
108. Торсуев, Г.П. Строение слога и аллофоны в английском языке / Г.П.Торсуев. – Москва: Наука, – 1975. – 239 с.
109. Торсуев, Г.П. Фонетика английского языка / Г.П.Торсуев. – Москва: Издательство литературы на иностранных языках, – 1950. – 332 с.
110. Торсуев, Г.П. Экспериментальные исследования английского словесного ударения // Москва: Ученые записки МГПИИЯ. Т.18. – 1960. – 1-130 с.
111. Трахтерев, А.Л. Английская фонетическая терминология / А.Л.Трахтерев. – Москва: Издательство литературы на иностранных языках, – 1962. – 350 с.
112. Трахтерев, А.Л. Практический курс фонетики английского языка / А.Л.Трахтерев. – Москва: Высшая школа, – 1976. – 312 с.
113. Федянина, Н.А. Ударение в современном русском языке / Н.А.Федянина. Москва: Русский язык, – 1982. – 304 с.
114. Щерба, Л.В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков. – Москва, – 1956. – с. 252-264
115. Щерба, Л.В. Фонетика французского языка / Л.В.Щерба. – Москва: Издательство литературы на иностранных языках, – 1953. – 312 с.

116. Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В.Щерба. – Ленинград: Наука, – 1974. – 428 с.
117. Якобсон, Р.О. Фонология и ее отношение к фонетике / Р.О.Якобсон, М.Халле // – Москва: Новое в лингвистике. – Вып. 2, – 1962. с. 231-278.
118. Якобсон, Р.О. Избранные работы / Р.О.Якобсон. – Москва: Прогресс, – 1985. – 460 с.

ingilis dilində

119. Abdulgani, A. Physiological-acoustic and functional characteristics of the glottal stop in the English language (experimental-phonetic research) / Dissertation of philosophy doctor / – Baku, – 2011. – 133 p.
120. Abercrombie, D. Elements of general phonetics / D.Abercrombie. – Edinburgh University Press, –1967. – 203 p.
121. Aitchison, J. Linguistics / J.Aitchison. – London, – 1992. – 232 p.
122. Anderson, S.R. Phonology in twentieth century (Theories of rules and theories of representation) / S.R.Anderson. – Chicago, – 1985. – 373 p.
123. Arnold, I.V. The English Word / I.V.Arnold. – Moscow: High School, – 1986. – 295 p.
124. Babayev, S.M. English phonetics / S.M.Babayev, M.G.Garayeva. – 4th edition. – Baku, – 2009. – 322 p.
125. Babayev, S.M. English phonology / S.M.Babayev. – Baku: Nurlan, – 2004. – 204 p.
126. Bloomfield, L. Language / L.Bloomfield. – New York, – 1933. – 560 p.
127. Bolinger, D. Accent is predictable (If you are a Mind-Reader) // – Language Society of America, – September, – 1972. – p. 633-644; vol. 8.2 // <http://dx.doi.org/10.2307/412039>
128. Bolinger, D. Contrastive accent and contrastive stress / D.Bolinger. – Language, – 1961, – vol. 37. №1.
129. Bolinger, D.L. A theory of pitch accent in English // In: Word vol. 14. – 1958, – pp. 111-119.

130. Brown, G. Listening to spoken English / G. Brown. – Logman, – 1990. 172 p.
131. Catford, G.C. A practical introduction to phonetics / G.C.Catford. – Oxford, – 1994. – 241 p.
132. Chomsky, N. The Sound Pattern of English / N.Chomsky, M.Halle. – Harper Row, – 1968. – 488 p.
133. Close, R.A. A reference grammar for students of English / R.A.Close. – Moscow, – 1979. – 352 p.
134. Crystal, D. Prosodic System and Intonation in English / D.Crystal. – Cambridge, – 1969. – 381 p.
135. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of Language / D.Crystal. – Cambridge University Press, – 1987. – 472 p.
136. Cygan, J. Aspects of English syllable structure / J.Cygan. – Wroclaw, – 1971. 146 p.
137. Dauer, R. Stress-timing and syllable-timing reanalyzed // Journal of Phonetics. – Vol. 11, – pp. 51-62.
138. Egarov, G.G. Suprasegmental phonology / G.G.Egarov. – Moscow, – 1967. – 52 p.
139. Finch, G. Linguistic terms and concepts / G.Finch. – New York, – 2000. – 251 p.
140. Fromkin, V. An introduction to language. 4th edition / V.Fromkin, R.Rodman. – Winston, – 1998. – 474 p.
141. Fry, D.B. Experiments in the perception of stress // Language and Speech. – №1. 1958, – pp. 126-134.
142. Fudge, E. Syllables // Journal of Linguistics. vol. 5, – pp. 253-286
143. Fudge, E. Words and Feet // Journal of Linguistics. – 1999, vol. 35, – pp.273-96.
144. Giegerich H. English phonology / H.Giegerich. – Cambridge University Press, – 1992. – 333 p.
145. Gimson, A.C. An introduction to the pronunciation of English / A.C.Gimson. – London, – 1970. – 320 p.
146. Gimson, A.C. Gimson's pronunciation of English. 6th edition / F.C.Gimson. – London, – 2001. – 339 p.

147. Grover, H. Essential introductory linguistics / H.Grover. – Blackmill Publishers, – 2000. – 533 p.
148. Haavel, R. On the significance of some parameters of a pitch contour //Auditory analysis and perception of speech. – London, – 1975. – pp. 511-520.
149. Halle, M. 8 Stress Rules in English: a new version. Essays on sound patterns of English / – John Benjamins publishing company. – January, – 1975. – p. 261-276 // <http://dx.doi.org/10.1075/ssls.1.12hal>
150. Hancock, M. English pronunciation in Use / M.Hancock. – Cambridge University Press, – 2004. – 199 p.
151. Hornby, A.S. Oxford Advansed Learner's Dictionary / A.S.Hornby. 7th edition. – Oxford University Press, – 2001. – 1539 p.
152. Householder Fred, W. The Phoneme: its Nature and use / International Journal of linguistics, April, 1952, vol. 18, issue 2 // <http://dx.doi.org/10.1086/464155>
153. Jones, D. An outline of English phonetics / D.Jones. – 8th edition. – 1957. – 350 p.
154. Jones, D. Cambridge English Pronouncing Dictionary / D.Jones. 17th edition. – Cambridge University Press, – 2006. – 599 p.
155. Jones, D. Everyman's English Pronouncing Dictionary / D.Jones. 11th edition. – Moscow: Soviet encyclopedia, – 1965. – 538 p.
156. Julia, S. Falk. Linguistic and language / S. Julia. – New York, – 1978. – 448 p.
157. Karnevsckaya, B. English phonetics / B.Karnevsckaya. – Minsk, – 1982. – 238 p.
158. Katamba, F. Morphology / F.Katamba. – London, – 1993. – 254 p.
159. Kinqdon, R. The Groundwork of English Intonation / R.Kinqdon. – London, – 1958. – 272 p.
160. Kinqdon, R. The Groundwork of English Stress / R.Kinqdon. – London, – 1958. – 224 p.
161. Kreidler, W. Describing Spoken English. An Introduction / W.Kreidler. – London-New York, – 1997. – pp. 144-154.
162. Kurisinga, E. The phonetic structure of English words. – Bibliotheca. Anglicana. vol, 2, – 1942, – pp. 141-148.

163. Qojayeva, Ş.M. Accentual structure of Spoken English-Has it been overanalysed // – International Journal of English Linguistics, – 2016. – s. 200-207
164. Quirk, R. A University Grammar of English / R.Quirk. – Longman, – 1982. – 392 p.
165. Ladefoged, P. A course in phonetics. 2nd edition / P.Ladefoged. – New York, – 1982. – 370 p.
166. Ladefoged, P. Syllable and Stress. Misculama Phonetics / P.Ladefoged. – London: International Phonetic Association, – 1958, – vol. 3, – pp. 1-14.
167. Lass, R. Phonology / R.Lass. – Cambridge, – 1998. – 363 p.
168. Laver, J. Principles of phonetics / J.Laver. – Cambridge University Press, – 1995. – 262 p.
169. Leonteva, S.F. A theoretical course of English phonetics / S.F.Leonteva. Moscow, – 1988. – 272 p.
170. Lyons, C. Introduction to the theoretical linguistics / C.Lyons. – Cambridge, – 1969. – 370 p.
171. Mortima, C. Clusters. A pronunciation practice book / C.Mortima. – Cambridge University Press, – 1980. – 32 p.
172. Mortima, C. Stress Time / C.Mortima. – Cambridge, – 1976. – 30 p.
173. O'Connor, J.D. Phonetics / J.D. O'Connor. – Penguin. Books, – 1977. – 320 p.
174. Potter, S. Our language / S.Potter. – Penguin. Books, – 1982. – 207 p.
175. Roach, P. Conversion between prosodic transcription systems / Standard British // Speech Communication, – 1994, vol. 15. – pp. 91-99.
176. Roach, P. English phonetics and phonology / P.Roach. – Cambridge University Press. – 4th edition, – 2009. – 231 p.
177. Roach, P. Illustration British English: Receives Pronunciation / Journal of the International Phonetic Association, – 2004, vol. 34. 2. – pp. 239-246.
178. Roach, P. Phonetics / P.Roach. – Oxford University Press, – 2002. – 116 p.
179. Rogerson, P. Speaking clearly / P.Rogerson, J.Gilbert. – Cambridge University Press, – 1996. – 136 p.

180. Schemerling, S.P. Aspects of sentence stress / S.P.Schemerling. – London, – 1976. – 127 p.
181. Selkirk, E. The role of prosodic categories in English word stress / Linguistic Inquiry 11, – 1980, – pp. 563-605.
182. Skuk Verena, G. Influences of Fundamental Frequency, Formant Frequencies, Aperiodicity, and Spectrum Level on the Perception of Voice Gender / G.Skuk Verena, S.R.Schweinberger / – Language and Hearing Research. – February, 2014 // [http://dx.doi.org/10.1044/1092-4388\(2013/12-0314\)](http://dx.doi.org/10.1044/1092-4388(2013/12-0314))
183. Sokolova, M.A. English phonetics (A theoretical course) / M.A.Sokolova. Moscow, – 1996. – 286 p.
184. Swan, M. Practical English Usage / M.Swan. – Oxford, – 2003. – 658 p.
185. Vasilyev, V.A. English phonetics (A theoretical course) / V.A.Vasilyev. – Moscow, – 1970. – 324 p.
186. Vasilyev, V.A. English phonetics / V.A.Vasilyev. – Moscow, – 1980. – 254 p.
187. Veysally, F.Y. Phonetic and phonology problems / F.Y.Veysally. – London: Cambridge International Press, – 2016
188. Vrabel, T.T. Theoretical phonetics of the English Language / T.T.Vrabel. – Ungivar, – 2009. – 276 p.
189. Wells J.C. Accent of English / J.C.Wells. – Cambridge, – 1982. – 510 p.
190. Wells J.C. Longman's pronunciation dictionary / J.C.Wells. – Longman group. UK, – 1995. – 802 p.

ƏLAVƏLƏR

I. One primary stress

involuntarily **in**'vɒl.ən.tər|i, ,m-, -ən-, -tr|i
conditional kən'diʃ.ən.əl, '-nəl
degeneracy **dɪ**'dʒen.ər.əsi, də-
denunciatory **dɪ**'nʌnt.si.ə.tər.i, də-, -fi-, -tri
depreciatory **dɪ**'pri:ʃi.ə.tər.i, də-, -si-, '-ʃə.tər-, -tri
extraordinary **ɪk**'strɔ:dn.ər|i, ek-, -dɪ.nər- ; ,ek.strə'ɔ:-
professionalism **prə**'feʃ.ən.əl.ɪ.zəm
unalienable **ʌn**'ei.li.ən.ə.bəl, ,ʌ
unconsecrated **ʌn**'kɒnt.si.kreɪ.tɪd, ,ʌn-, ,ʌŋ-, ,ʌŋ-, -sə-
unmodifiable **ʌn**'mɒd.ɪ.fai.ə.bəl, ,ʌn-
articulatory **ɑ:**'tɪk.jə.lə.tər.i, -jʊ- ; **ɑ:**'tɪk.jə'leɪ-, -jʊ'-
congratulate **kən**'græʃ.ʊ.leɪt, kəŋ-, '-græt.jʊ-, -jə-
depreciatory **dɪ**'pri:ʃi.ə.tər.i, də-, -si-, '-ʃə.tər-, -tri
take-off **'teɪk.ɒf**
sit-down **'sɪt.daʊn**
look-in **'lʊk.ɪn**
take-up **'teɪk.ʌp**

II. Two primary stresses

faultfinding **'fɔ:lt**, **fam.d-ɪŋ**
hosepipe **'həʊz.paɪp**
fountain pen **'faʊn.tɪnpən**, -tən

III. One primary and one secondary stress

-TelePrompter **'tel.ɪ**, **prɒmp.tər**
telework|ing **'tel.ɪ**, **wɜ:k|ɪŋ**
supercargo **'su:pə**, **kɑ:gəʊ**, 'sju:-
supercharger **'su:pə**, **ʃɑ:dʒər**, 'sju:-
supercomputer **'su:pə**, **kəm.pju:tər**, 'sju:-
superconductor **'su:pə**, **kən.dʌk.tər**, 'sju:-
superwoman **'su:pə**, **wʊm.ən**, 'sju:-
superwomen - ,wɪm.ɪn
unseaworthy **ʌn**'si:wɜ:ð|i, ,ʌn-
undergarment **'ʌn.də**, **gɑ:mənt**
underfeilt **'ʌn.də**, **feɪlt** -

IV. One secondary and one primary stress

indemnification **ɪn**, **dem.nɪ**, **fɪ'keɪ.ʃən**, -nə-
miniaturization , **miniaturisation** , **mɪn.ə**, **ʃr.ar'zeɪ.ʃən**, -ɪ-, -ɪ'-
multicultural **mʌl.ti**'kʌl.tʃər.əl - *stress shift*:
radioactivity **reɪ**.di.əʊ.æk'tɪv.ə.ti, -ɪ.ti
ritualistic **ri**, **tju:əl**'ɪs.tɪk, ,riʃ.u-
ritualistically **əl.i**, -li
telecommunications **tel.ɪ**, **kə**, **mju:nɪ'keɪ.ʃənz**, -nə'-
marginalization , **marginalisation** , **mɑ:dʒɪ.nəl.ar'zeɪ.ʃən**, -dʒən.əl-, -ɪ'- **invincibility** **ɪn**, **vɪnt.sə**'bɪl.ə.ti,
-sɪ'-, -ɪ.ti
insensitivity **ɪn**, **sent.sə**'tɪv.ə.ti, ,ɪn-, -sɪ'-, -ɪ.ti

experimentalism ɪkˌsperɪˈment.əl.ɪ.zəm, ek-, -ə' - ; ɪk.sper-, -ə'men-
 immunosuppressant ɪm.jə.nəs.ə'pres.ənt, -jʊ- ; ɪ,mju:-
 dependability dɪˌpen.də'bil.ə.ti, də-, -ɪ.ti
 environmentalism ɪnˌvaɪə.rən'men.təl.ɪ.zəm, en-, -rəm'-
 constitutionality ˌkɒn.stɪ.tjuː.ʃən'æ.l.ə.ti, -stə-, -tʃu:-, '-ɪ.ti
 contemporaneous kən
 extraterrestrial ˌeks.trə.tə'res.tri.əl, -ter'es-, -tɪ'res-
 attitudinal ˌæt.ɪ'tjuː.dɪ.nəl, -tʃu:-
 peculiarity pɪˌkjuː.li'ær.ə.ti, pə-, -ɪ.ti
 counteroffensive ˌkaʊn.tə'ə'fent.sɪv, 'kaʊn.tə'ə'fent-
 mathematical ˌmæθ.əm'æt.ɪ.kəl, -ɪ'mæt-, mæθ'mæt-
 mathematically -əl.i, -li
 ornithological ˌɔː.nɪ.θə'lɒdʒ.ɪ.kəl, -θəl'ɒdʒ-, -nə-
 unseaworthy ʌn'siː.wɜːðli, ʌn-
 unspecified ʌn'spes.ɪ.faɪd, ʌn-, -'ə-
 untrustworthy ʌn'trʌst.wɜːðli, ʌn-
 twenty-first ˌtwen.ti'fɜːst
stress shift: ˌtwenty-first 'birthday
 thirty two
 unstatesmanlike ʌn'steɪts.mən.laɪk, ʌn-
 interrogator ɪˌn.tə'rɒg.ə'tɔːr.i
 methodological ˌmeθ.ə.dəl'ɒdʒ.ɪ.kəl
 interrogator

V. Two secondary and one primary stress

intellectuality ɪnˌtel.ɪk.tju'æl.ə.ti, -tɪˌlek-, -tʃu'-, -ɪ.ti
 indemnification ɪnˌdem.nɪ.fɪ'keɪ.ʃən, -nə-
 intercontinental ɪnˌtə.kɒn.tɪ'nen.təl, -tə'-
 internationalization, internationalisation ɪnˌtə.næʃ.ən.əl.aɪ'zeɪ.ʃən, -nəl-, -ɪ'- superconductivity
 ˌsuː.pə.kɒn.dʌk'tɪv.ə.ti, ˌsju:-, -dæk'-, -ɪ.ti
 telecommunications ˌtel.ɪ.kə.mjuː.nɪ'keɪ.ʃənz, -nə'-
 unavailability ʌn.əˌveɪ.lə'bil.ɪ.ti, -ə.ti
 irreconcilability ɪˌrek.ən.sai.lə'bil.ə.ti, ɪrˌek-, -ɪ.ti
 inappropriate ɪn.ə'prəʊ.pri.ət, -ɪt
 incomprehensibility ɪnˌkɒm.priˌhent.sə'bil.ə.ti, ɪn-, ɪŋ-, ɪŋ-, -prə-, -sɪ'-, -ɪ.ti
 dissimilarity ˌdɪs.sɪm.ɪ'lær.ə.ti, dɪ-, -ə'-, -ɪ.ti
 unenthusiastic ʌn.ɪnˌθjuː.zi'æs.tɪk, -en-,
 overoptimistic ˌəʊ.vər.ɒp.tɪ'mɪs.tɪk, -tə'-
stress shift: ˌoveroptimistic 'outlook
 unpredictability ʌn.priˌdɪk.tə'bil.ɪ.ti, ʌm-, -prə-, -ɪ.ti
 declassific ˌdiː.klæs.ɪ.fɪ'k, -ə-
 oversimplification ˌəʊ.və.sɪm.plɪ.fɪ'keɪ.ʃən, -plə-

VI. Stress in compound words

headache 'hed|eɪk
 download ˌdaʊn'ləʊd, '--
 cellphone 'sel.fəʊn
 keyboard 'kiː.bɔːd
 'fire ex.tɪŋɡwɪʃər
 voicemail 'vɔɪs.meɪl
 touchdown ˌtʌʃ.daʊn
 oversea ˌəʊ.və'siː

stress shift: ,overseas 'applicant
 greenflies 'gri:n|.flaɪz
 earthquake 'ɜ:θ.kweɪk

VII. Stress in words with prefixes

overbalance ,əʊ.və' bæl.ənt s
 insubordination ,ɪn.sə' bɔ:..dɪ' nei.ʃən, -də'-
 intellectuality ,ɪn.təl' ek.tju' æl.ə.ti, -tɪ' lek-, -ʃu'-, -ɪ.ti
 indemnification ɪn' dem.nɪ. fi' keɪ.ʃən, -nə-
 overcoat 'əʊ.və.kəʊt
 intercontinental ,ɪn.tə' kɒn.tɪ' nen.təl, -tə'-
 overcome ,əʊ.və|' kʌm
 overcompensation ,əʊ.və' kɒm.pən' sei.ʃən, -pen'-
 overhand noun, adjective 'əʊ.və.hænd
 overland adjective 'əʊ.və.lænd
 overlook verb ,əʊ.və' lʊk
 overlord 'əʊ.və.lɔ:d
 overman verb ,əʊ.və' mæn
 overmatch ,əʊ.və' mætʃ
 overprint noun 'əʊ.və.pɪnt
 oversea ,əʊ.və' si:
 stress shift: ,overseas 'applicant
 overshoe 'əʊ.və.ʃu:
 underbelly 'ʌn.də' bel|i
 undercharge noun 'ʌn.də' ʃɑ: dʒ, ,--'-
 underachieve ,ʌn.də' ə' ʃi: v
 underdo ,ʌn.də|' du:
 underdeveloped ,ʌn.də. dɪ' vel.əp|t, -də'-
 stress shift: ,underdeveloped 'braɪ
 undercard 'ʌn.də.kɑ:d
 undercurrent 'ʌn.də' kʌr.ənt
 undercharge noun 'ʌn.də' ʃɑ: dʒ, ,--'-
 undercharges -ɪz
 dissimilarity ,dɪs' sɪm.ɪ' lær.ə.tɪ, dɪ-, -ə'-, -ɪ.tɪ
 irreconcilability ɪ' rek.ən' saɪ.lə' bɪl.ə.ti, ,ɪr' ek-, -ɪ.ti
 reconsideration ,ri: .kən' sɪd.ər' ei.ʃən
 re-examination ,ri: .ɪg' zæm.ɪ' nei.ʃən, -eg-, -ə'-
 rehabilitation ,ri: .hə' bɪl.ɪ' teɪ.ʃən, -ə-, -ə'-
 rehabilitations -z

VII. Abreviation

BBC ,bi: .bi: 'si:
 GPO ,dʒi: .pi: 'əʊ
 VIP ,vi: .aɪ' pi:
 GCSE ,dʒi: .si: .es' i:
 ISO ,aɪ. es' əʊ
 NASA 'næs. ə
 NATO , Nato 'nei.təʊ
 RN (*abbrev. for Royal Navy*) ,ɑ: r' en ; ,rɔɪəl' nei.vɪ
 AAA *Amateur Athletics Association*: ,θri: 'eɪz, ,ei. ei' ei ; *American Automobile Association*:
 ,trɪp. əl' ei
 YWCA ,waɪ, dʌb. əl. ju: .si: 'ei, -ju-

UEFA , Uefa ju:'ei.fə, -'i:-
 UFO ,ju:.ef'əʊ
 UCAS , Ucas 'ju:.kæs
 MBA ,em.bi:'ei
 CNN ,si:.en'en
 UNO 'ju:.nəʊ
 Waaf , WAAF wæf
 ACAS , Acas 'ei,kæs

Compound words consisting of three components

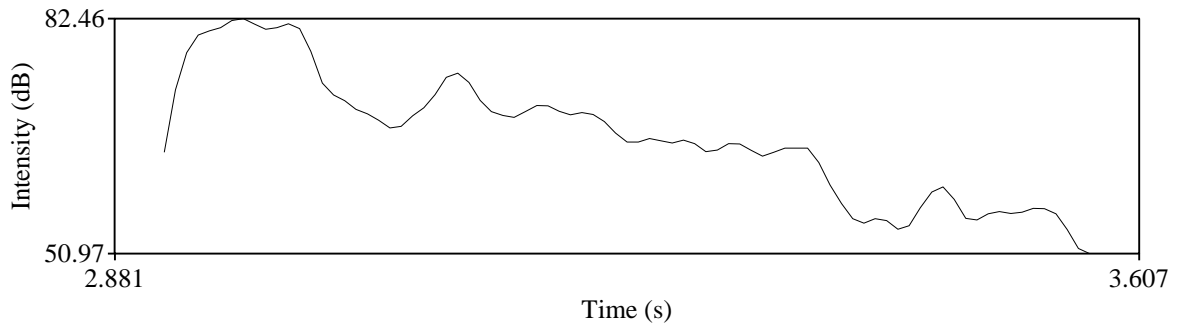
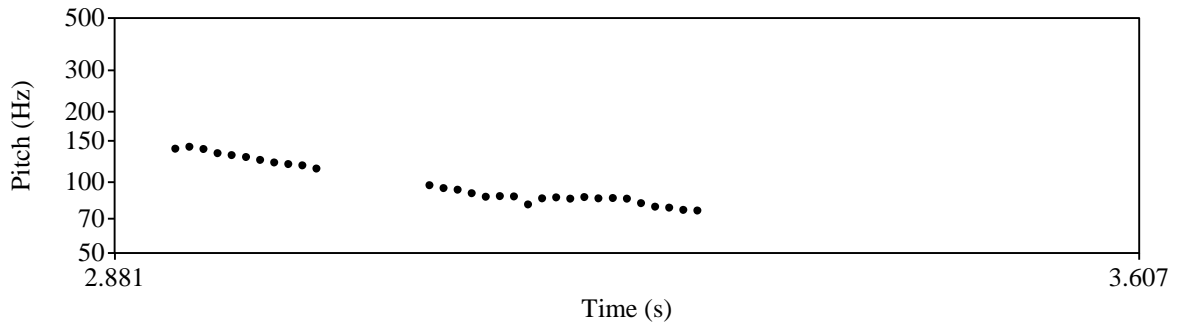
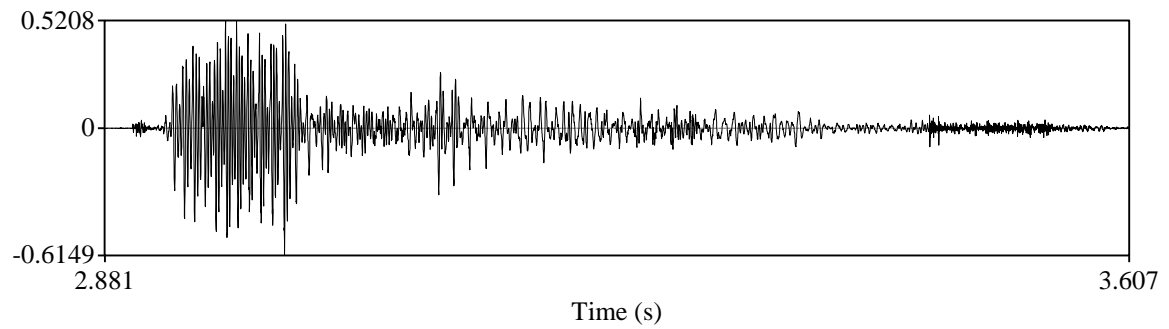
Rocky Mountain sheep -wild sheep of mountainous regions of western North America
 Rural district council -rural division of a county
 Urban district council An administrative district of England
 Air chief marshal -(Military) a senior officer of the Royal Air Force and certain other air forces-
 Mother of pearl - An iridescent substance that naturally appears in certain mollusk shells
 Deaf-and dumb -to hear or speak. (Used without any intended malice
 Bird of paradise -any of various banana-like plants of the genus *Strelitzia*,
 Commander -in chief -the officer in supreme command of an army
 House of Commons
 Aircraft carrier-having a long flat deck on which aircraft can take off and land at sea.
 Backwoodsman - a person from the backwoods
 Mother-in-law-the mother of one's wife or husband
 Forget-me-not -Any of several similar or related plants
 Wastepaper basket -a container with an open top;
 Walking gentleman -an actor who usually fills subordinate parts which require a gentlemanly appearance but few words.
 Strawberry leaf- The symbol of the rank or estate of a duke, because the ducal coronet is twined with strawberry leaves
 Lilly of the valley -A perennial herb that contains asparagine
 Snow in the mountains- Silver, grey, or white hair on one's head, as due to aging
 Toad – in the hole- a dish made of sausages baked in a batter
 Kiss-in the ring -a dish made of sausages baked in a batter
Stick-in the mud- One who lacks initiative, imagination, or enthusiasm
 Dog-in the manger- a person who prevents others from using something he or she has no use
 Gentleman-at arms- a member of the guard who attend the British sovereign on ceremonial and state occasions
 Jack-in – the green- a man who wore or supported a leaf-covered wooden framework while dancing in May-Day celebrations
 Grandfather clock- A pendulum clock enclosed in a tall, narrow cabinet.
 Gingerbread nut
 Picture postcard -very pretty or charming
 Dead –letter office- is a facility within a [postal system](#) where [undeliverable mail](#) is dealt with.
 barndoor
 bottle-headed whale
 headquartered staff
 black berry
 green house
 greenhouse
 dark-eyed
 kind-hearted

Derivative words

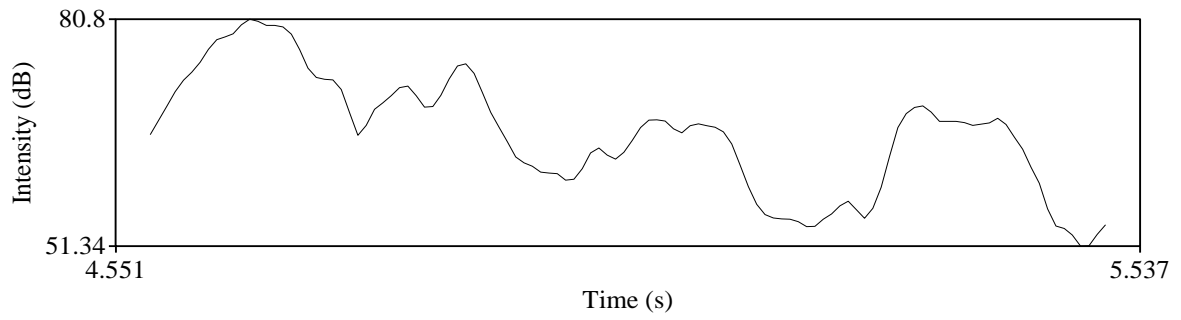
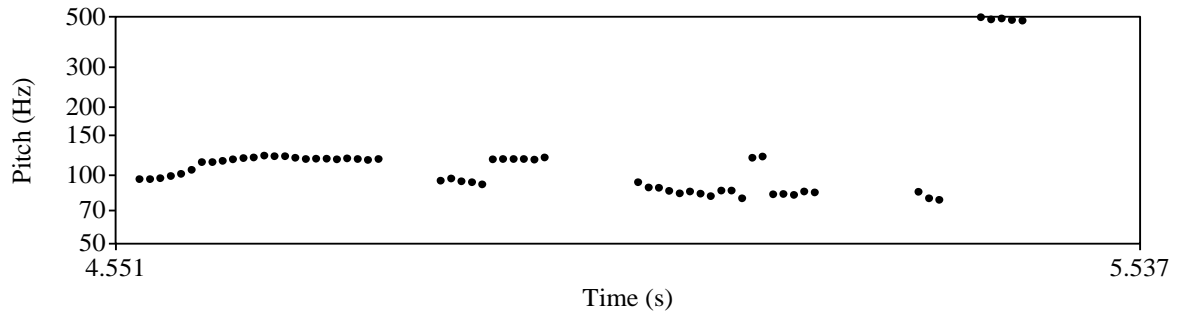
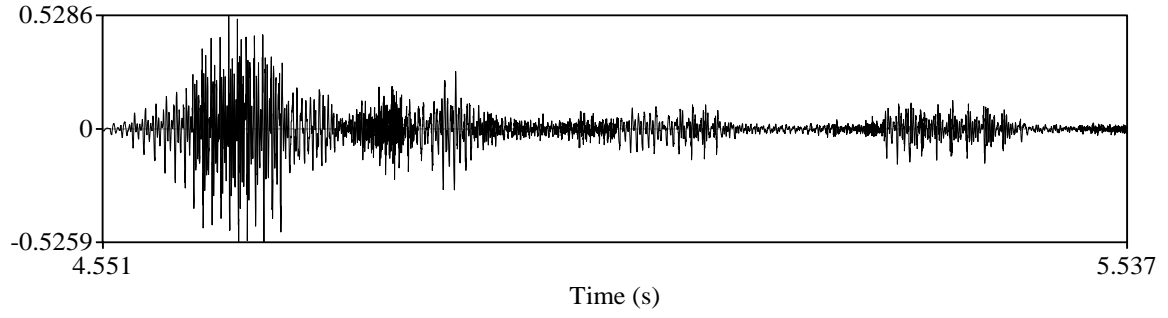
unknown
rewrite
exminister
anti-war
fourteen

QRAFİKLƏR

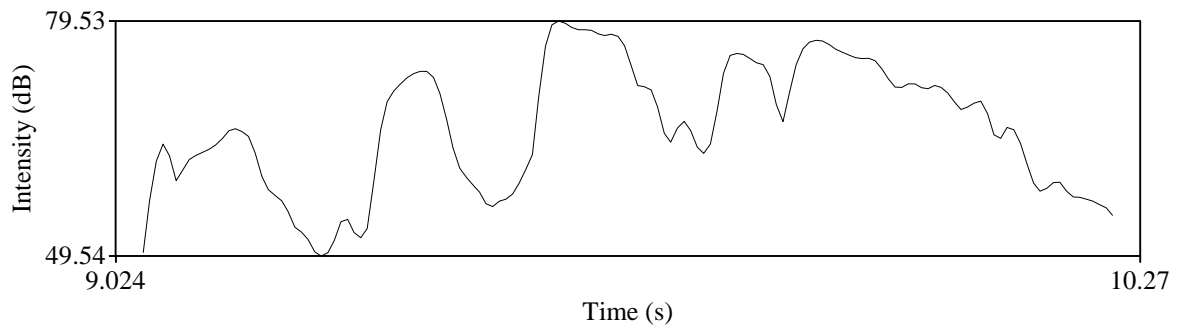
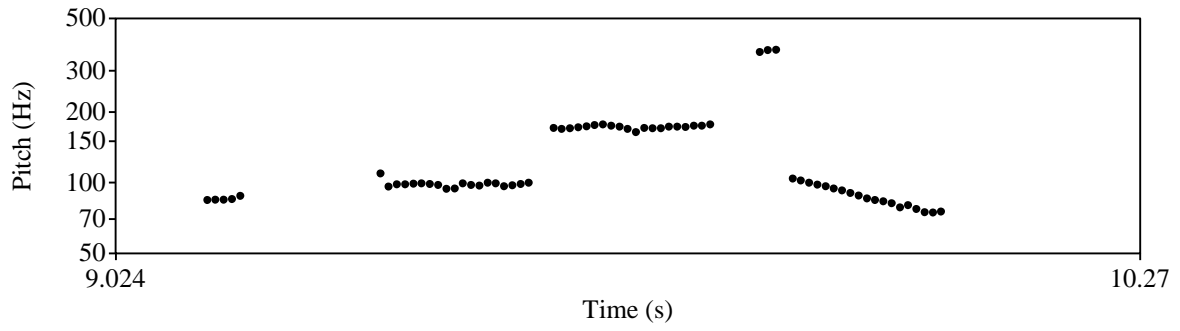
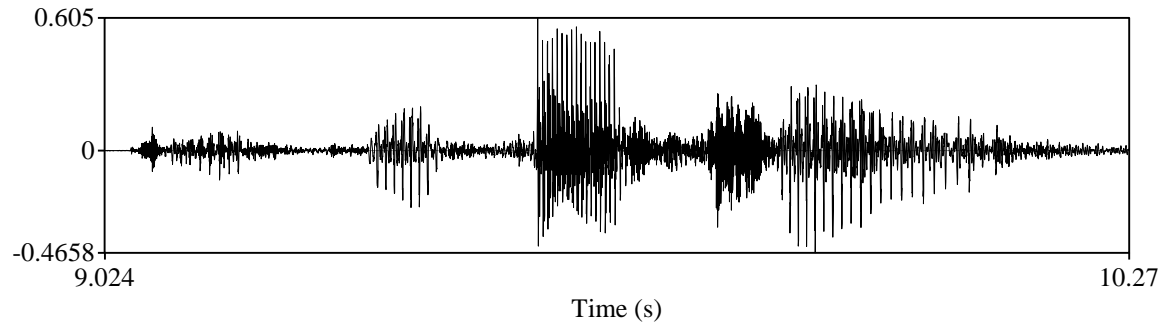
d. *Government* /goverment/ sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

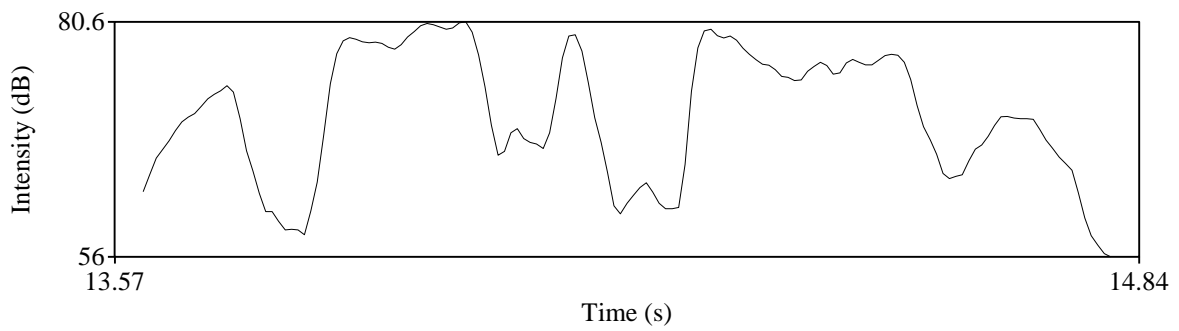
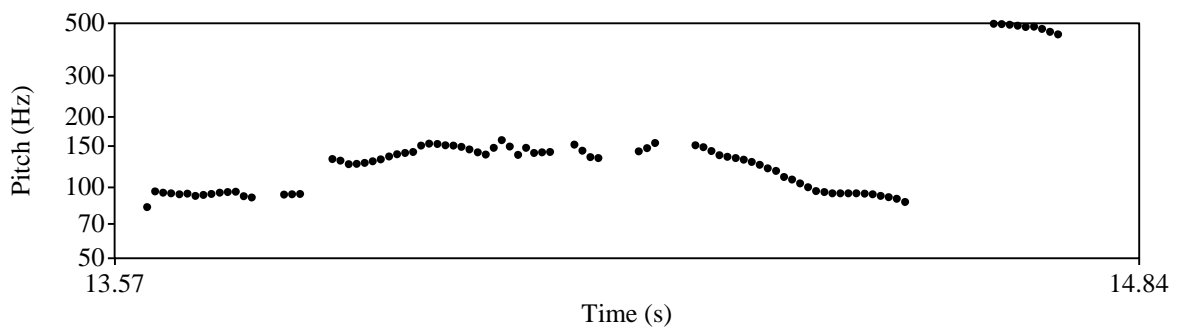
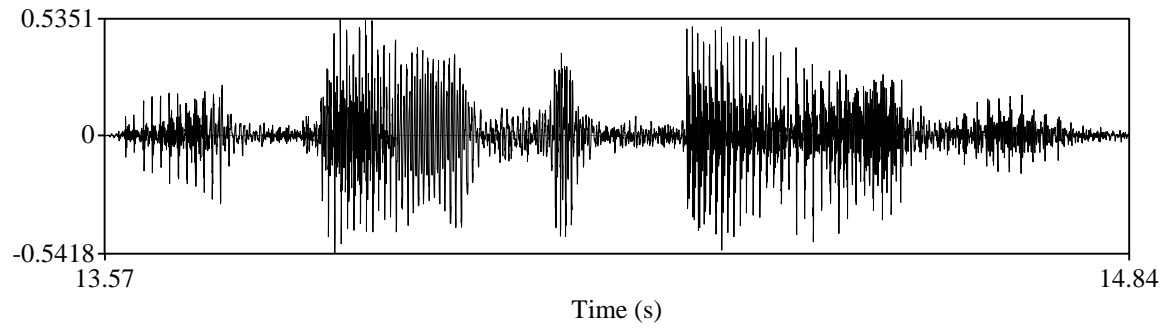
D.I *Legislative* sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

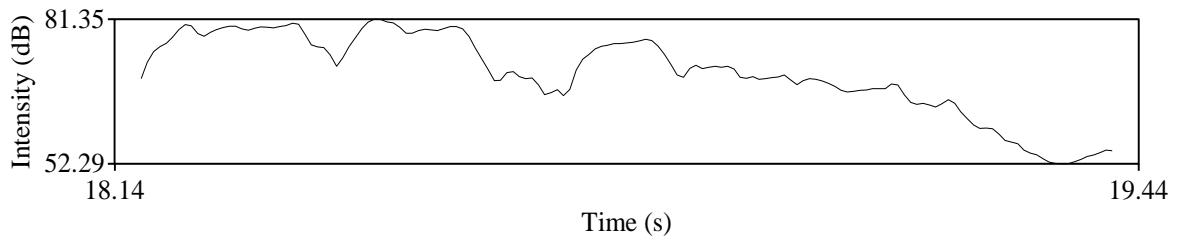
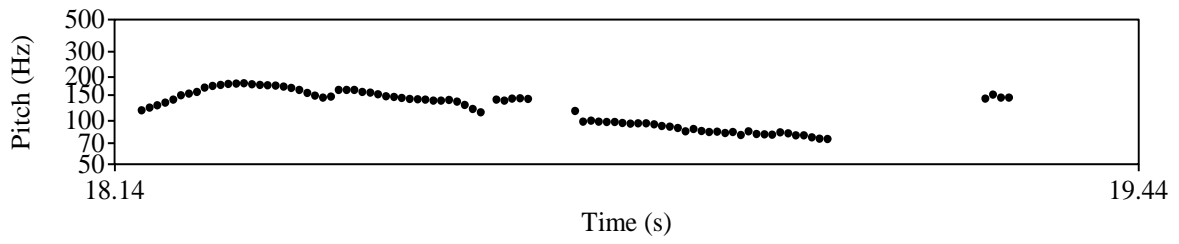
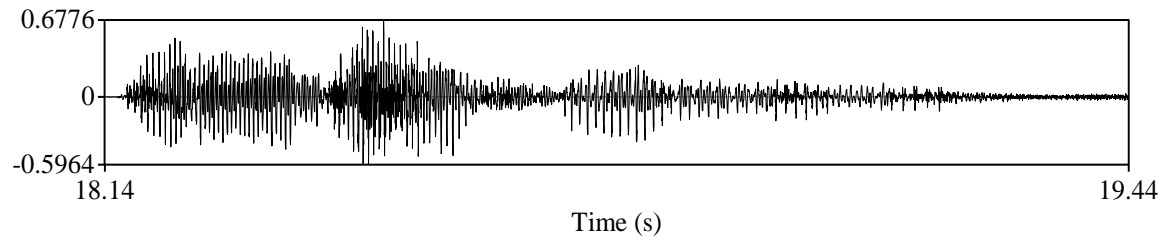
Justificatory sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər

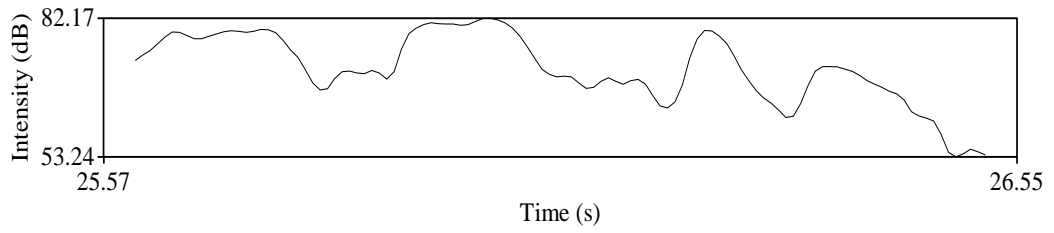
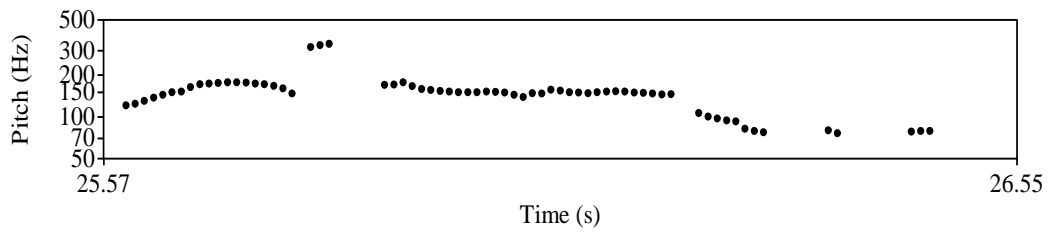
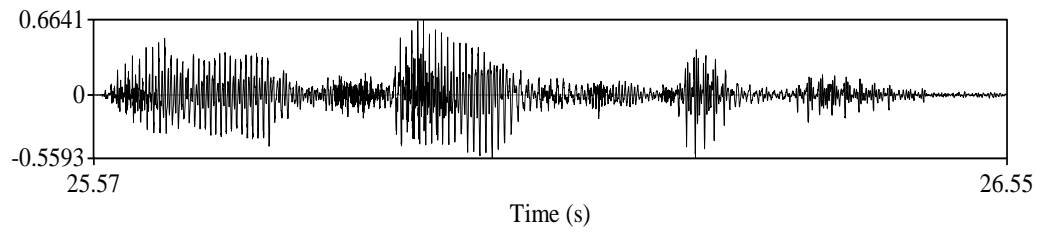
Identifiable sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

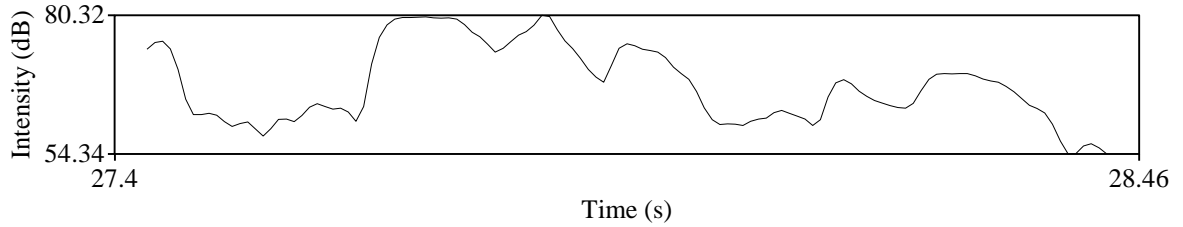
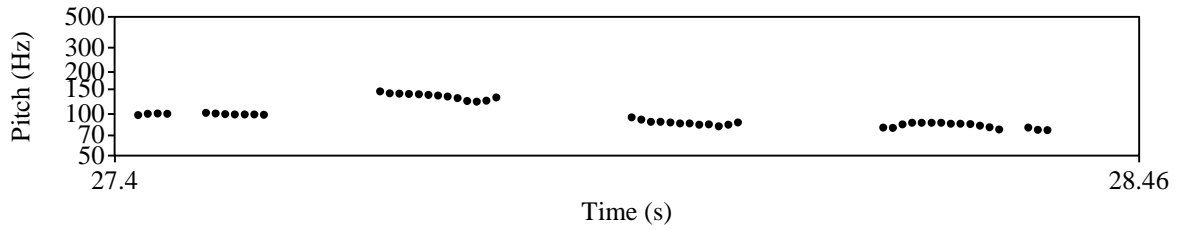
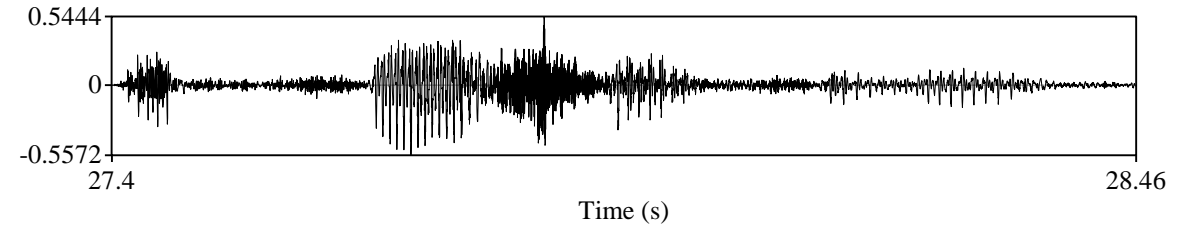
Ungentlemanliness sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

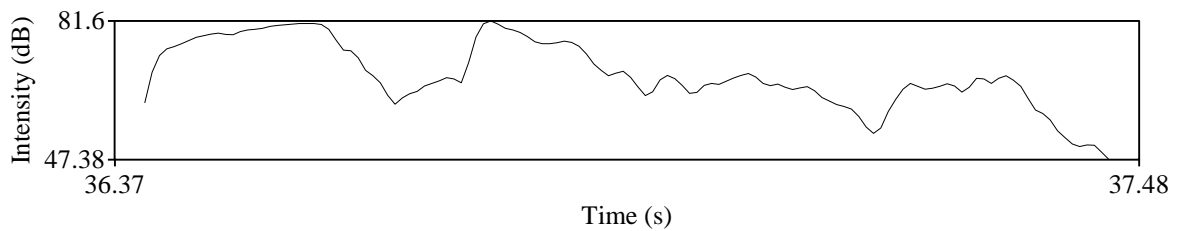
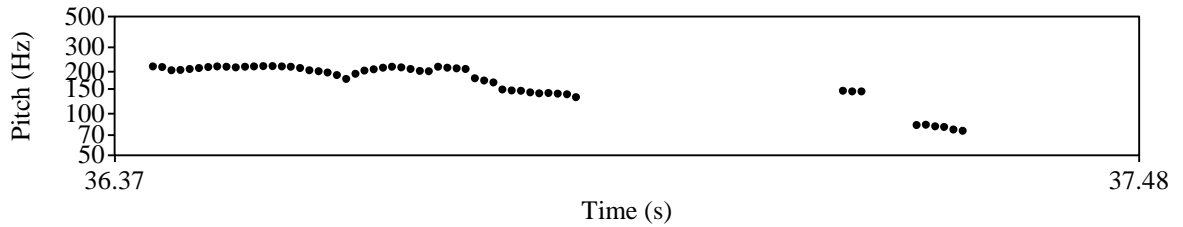
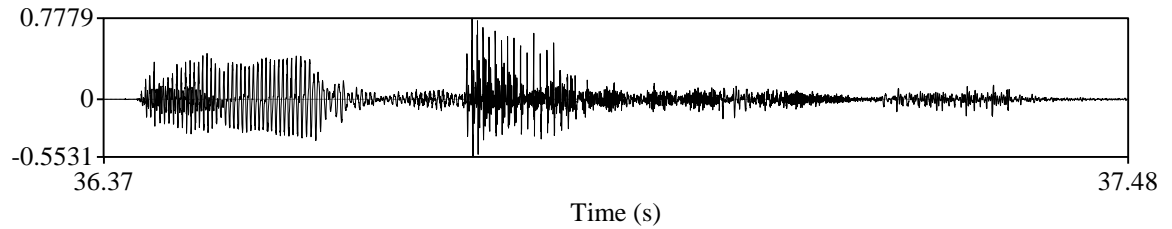
Uncomfortable sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

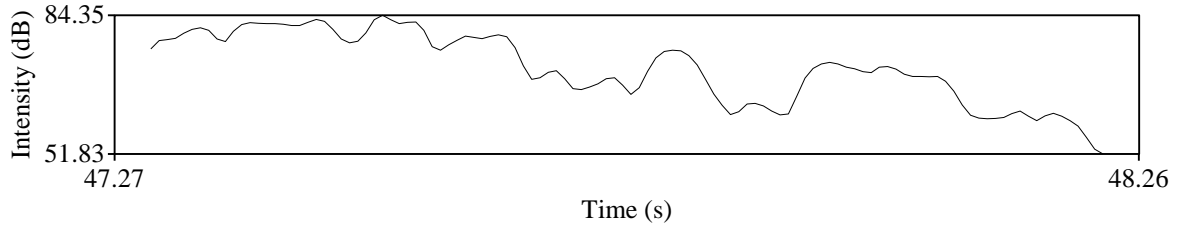
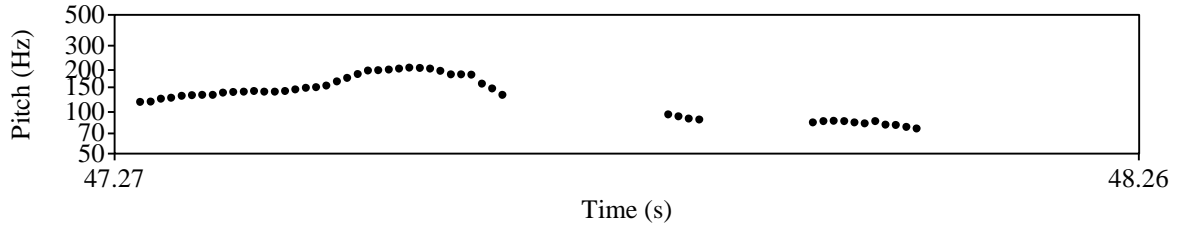
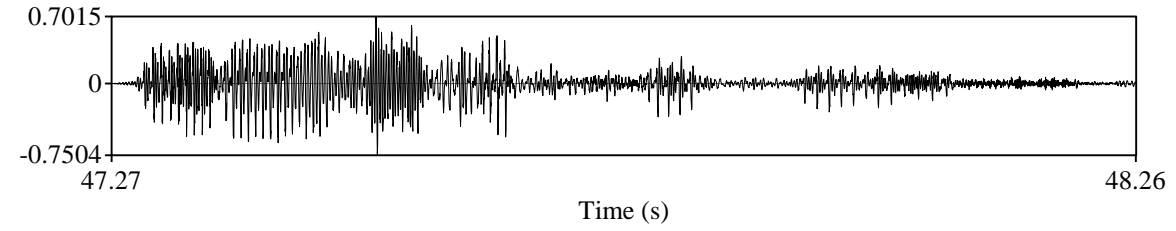
Appreclarory sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

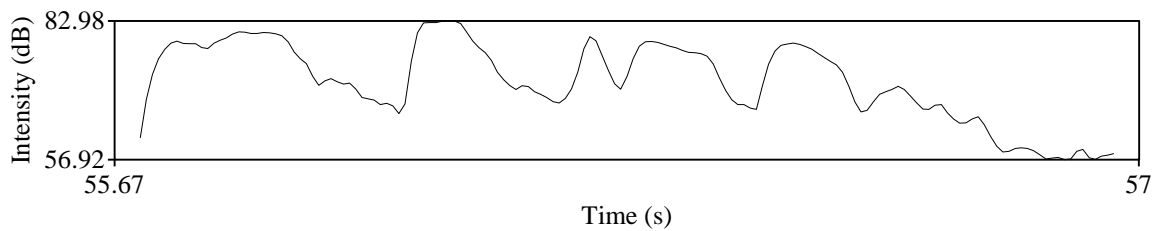
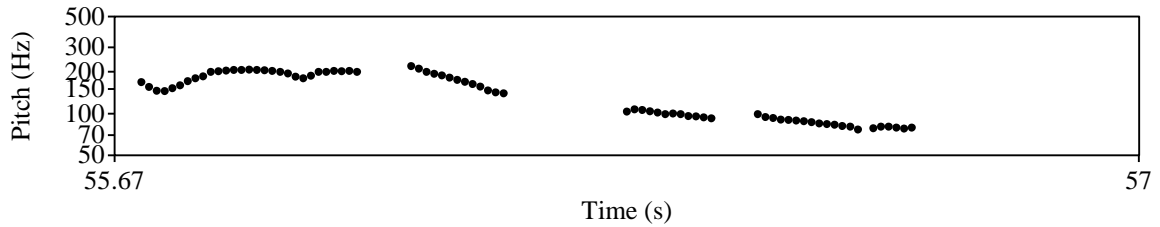
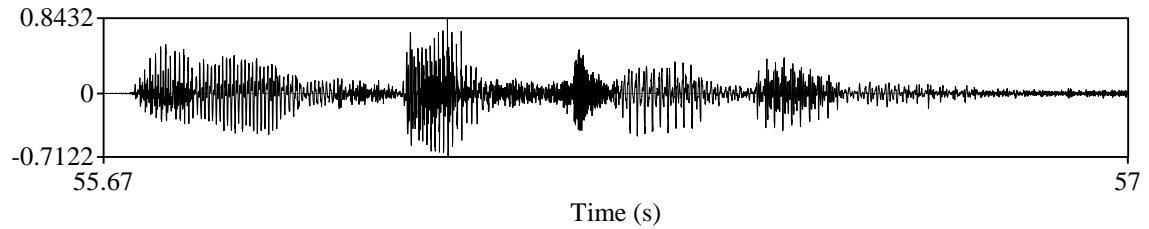
Impracticable sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

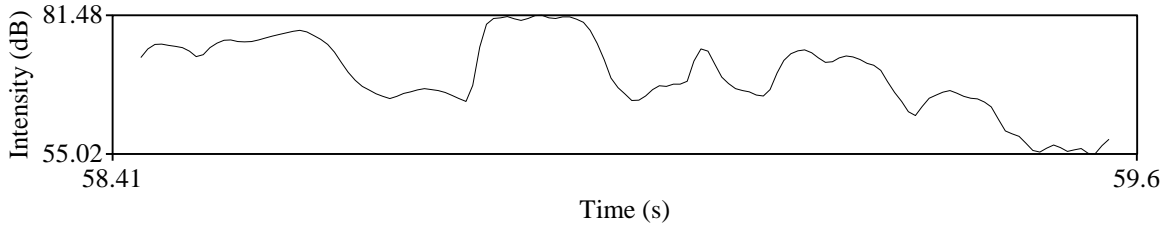
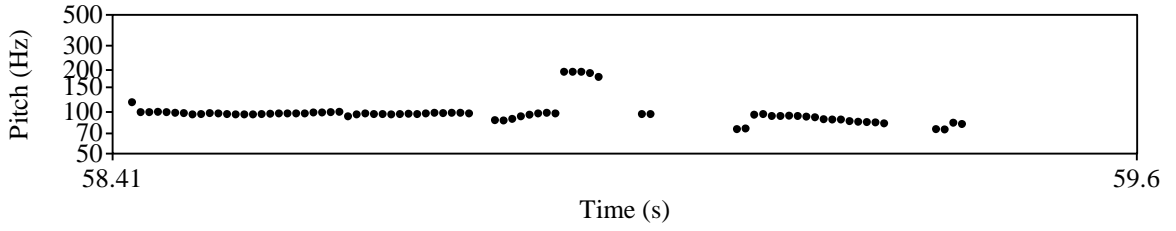
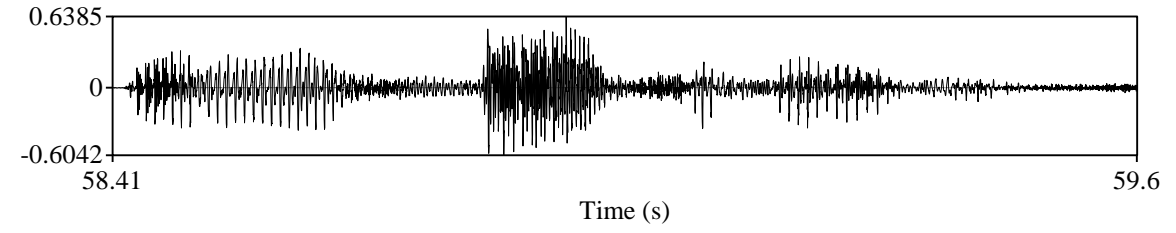
Illimitableness sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

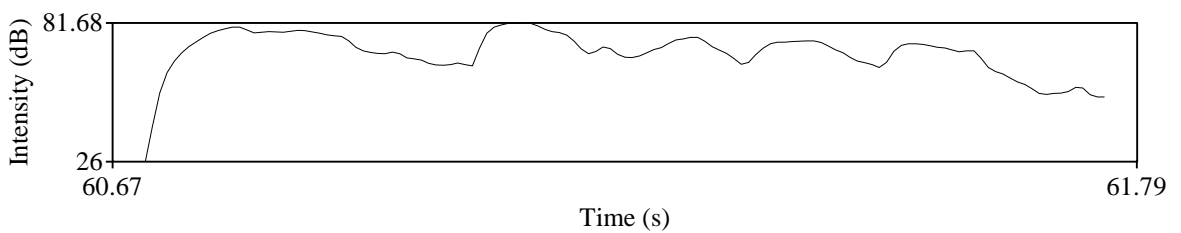
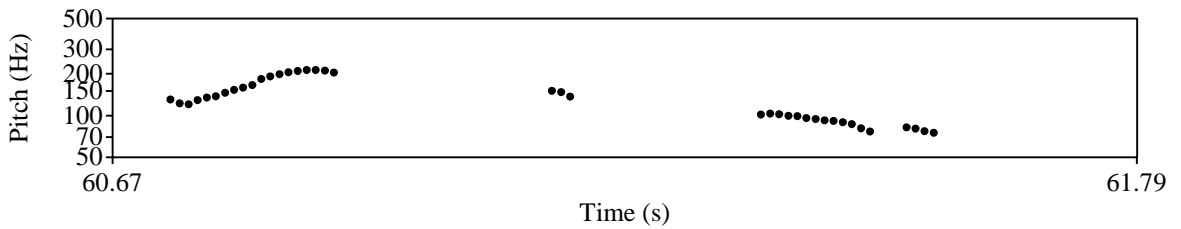
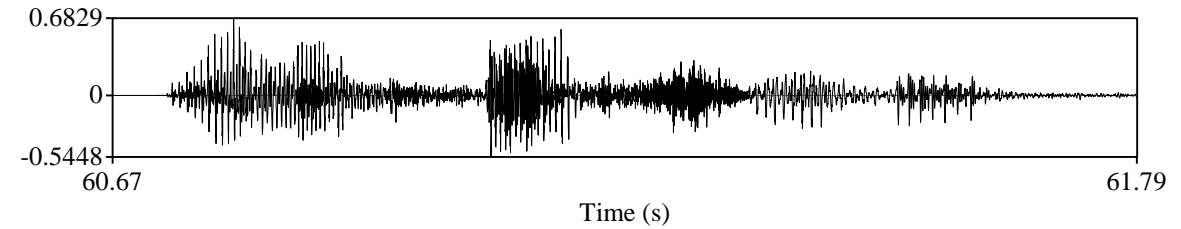
Unquestionableness sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

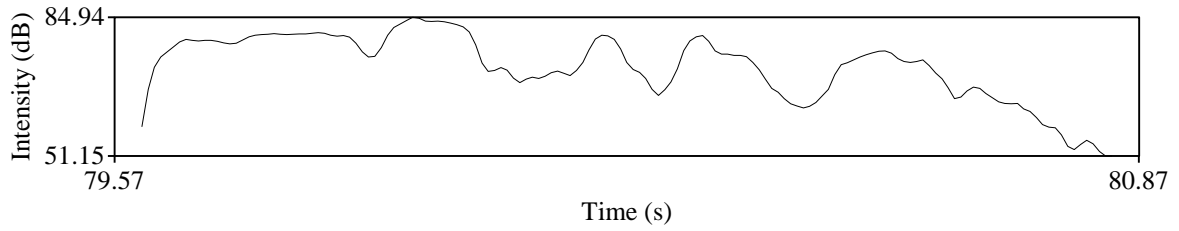
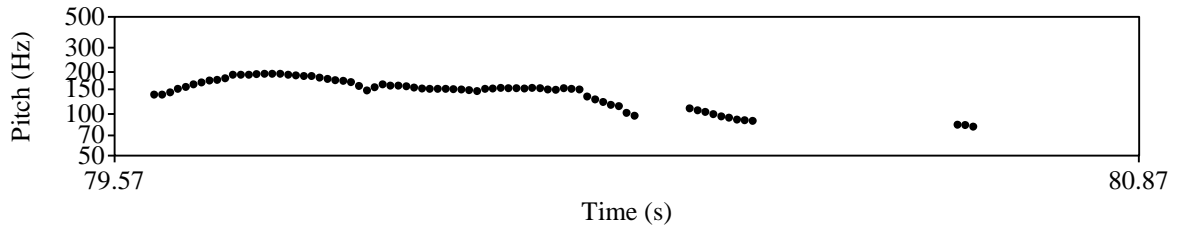
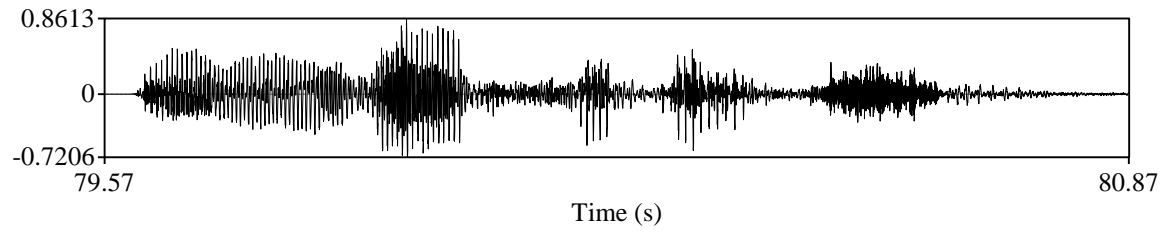
Unmistakableness sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

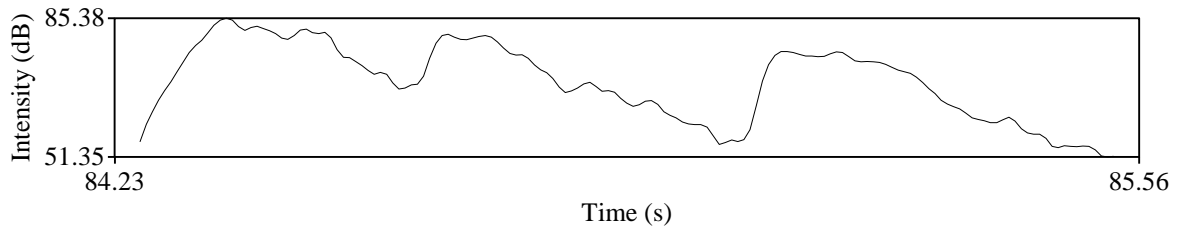
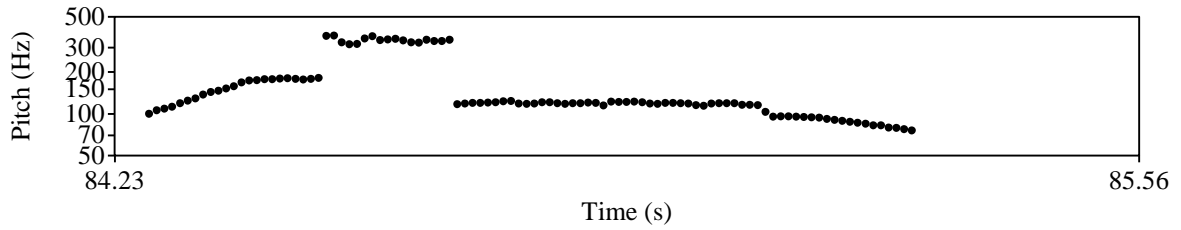
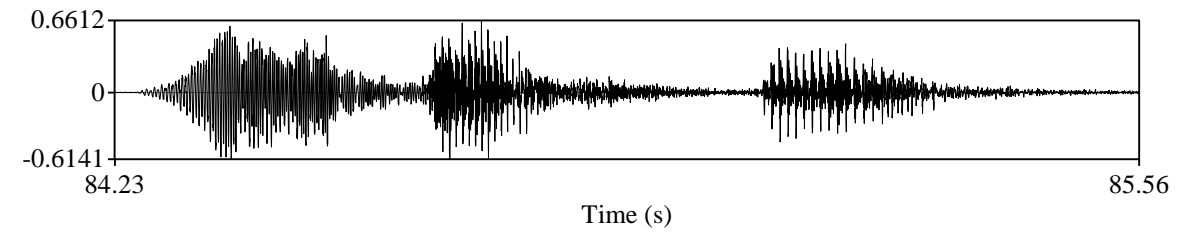
Unexceptionable sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

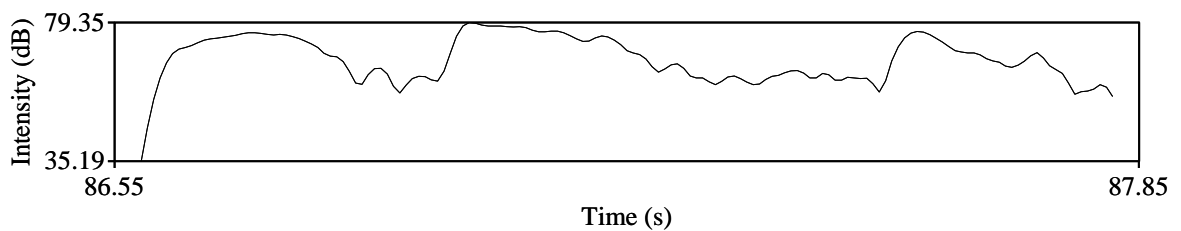
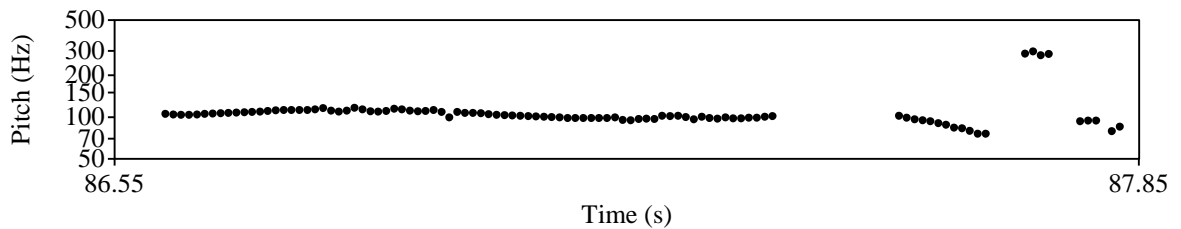
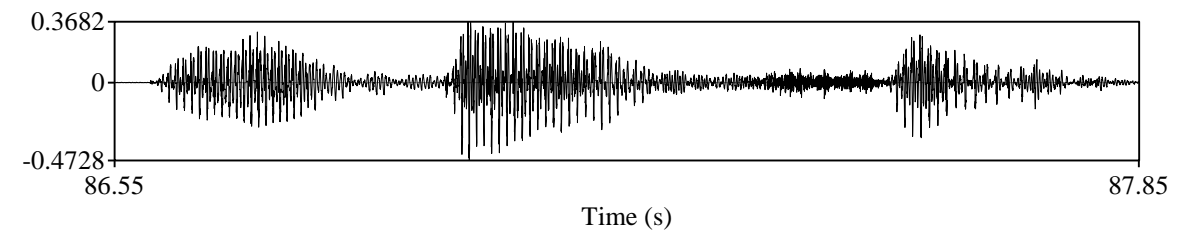
Underproduction sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

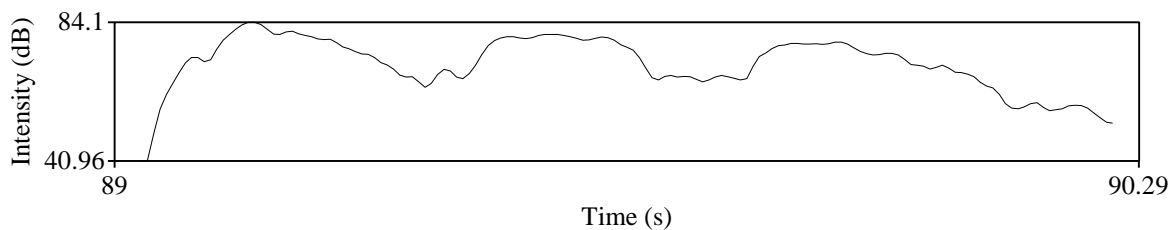
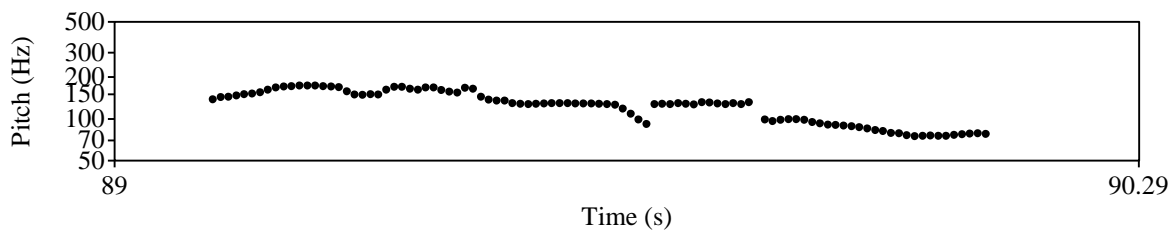
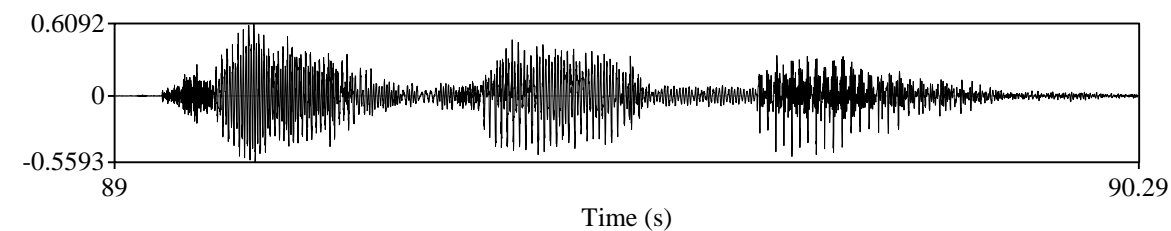
USA sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

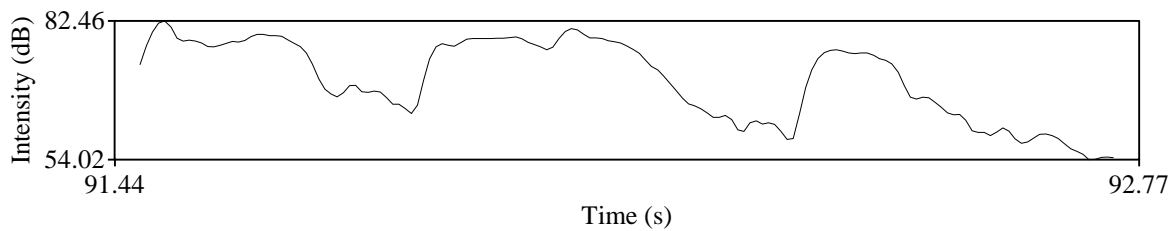
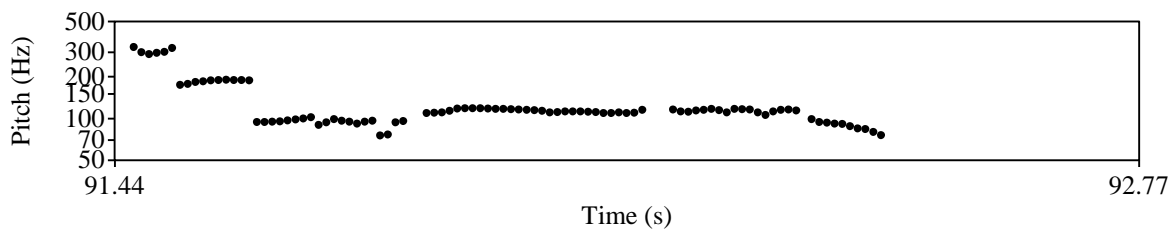
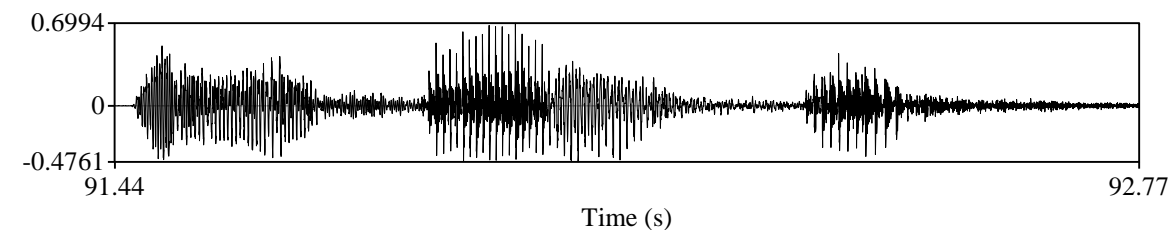
BBC sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

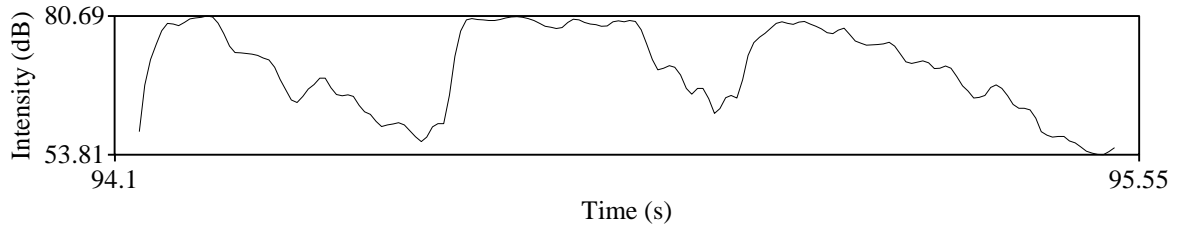
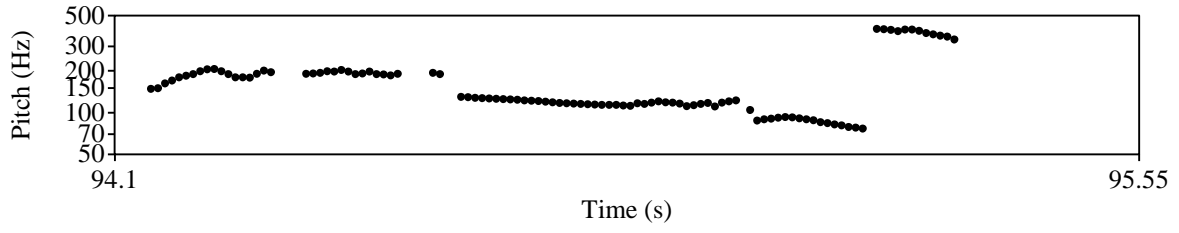
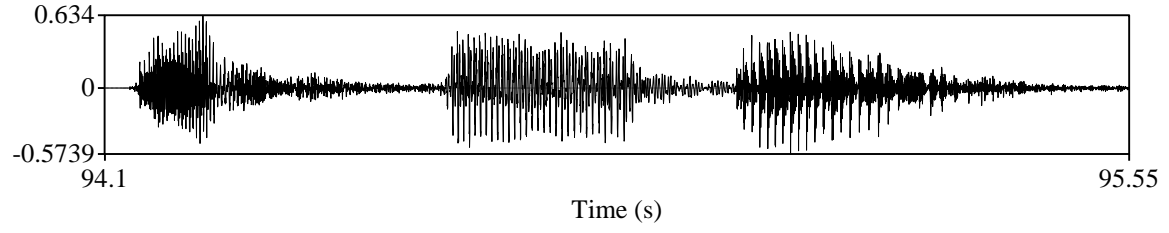
GPO sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

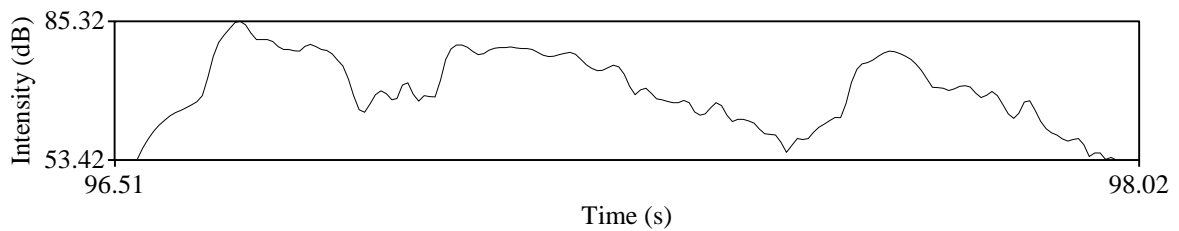
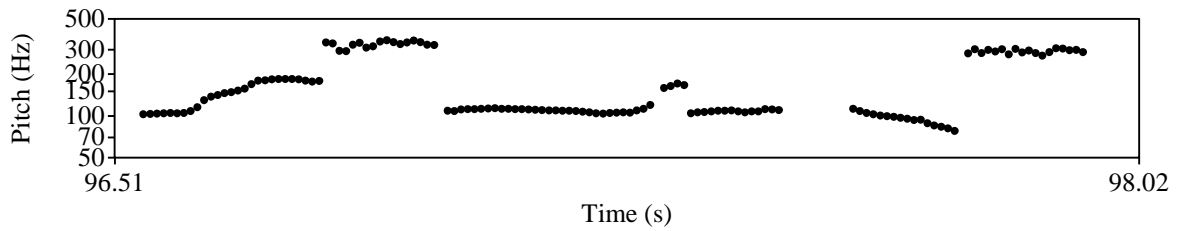
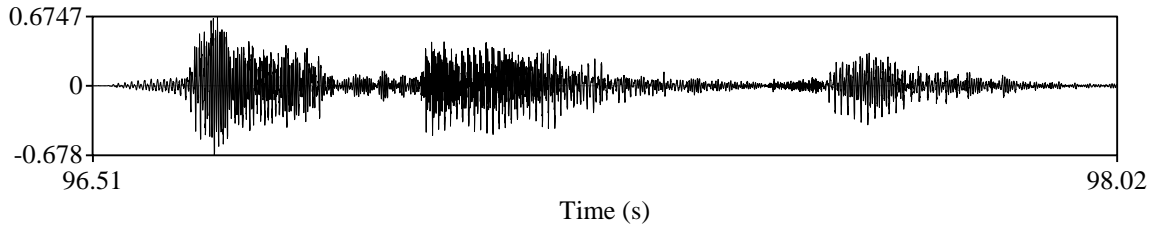
EMS sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

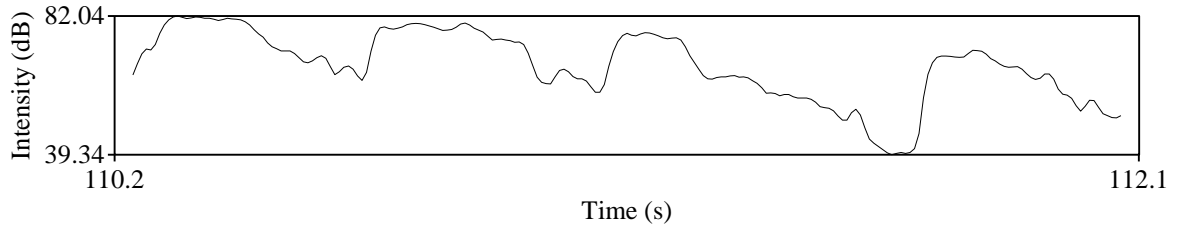
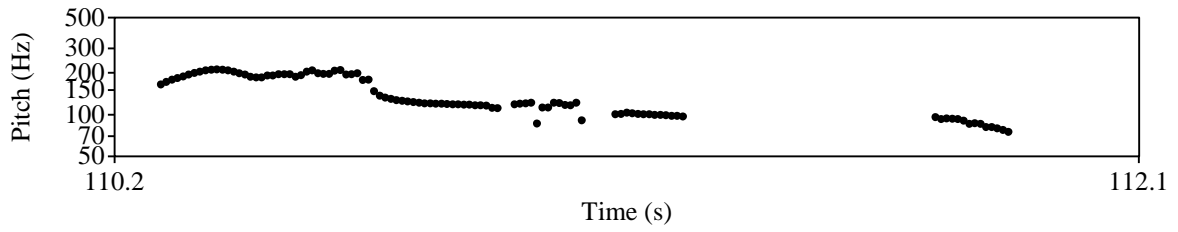
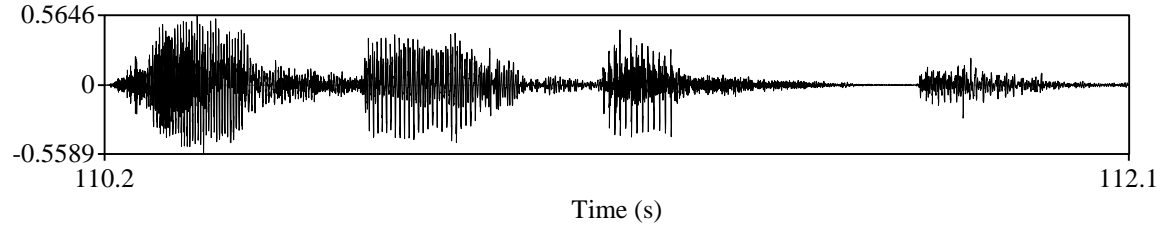
FBI sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

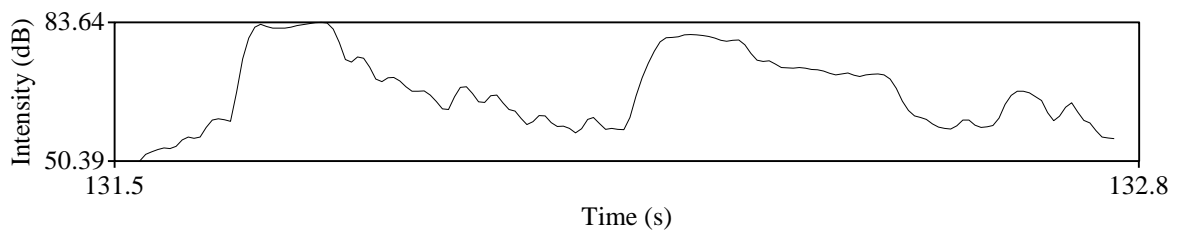
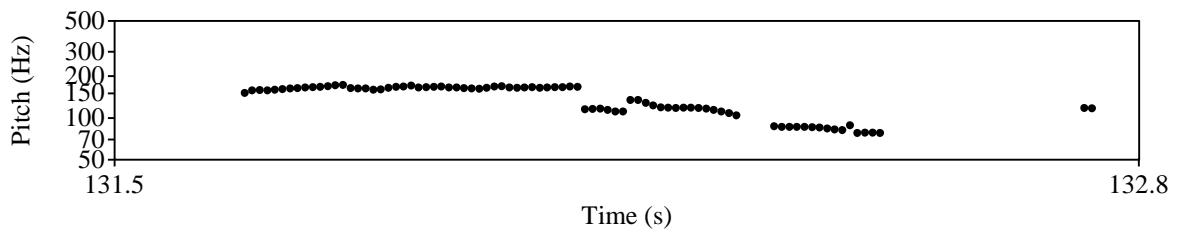
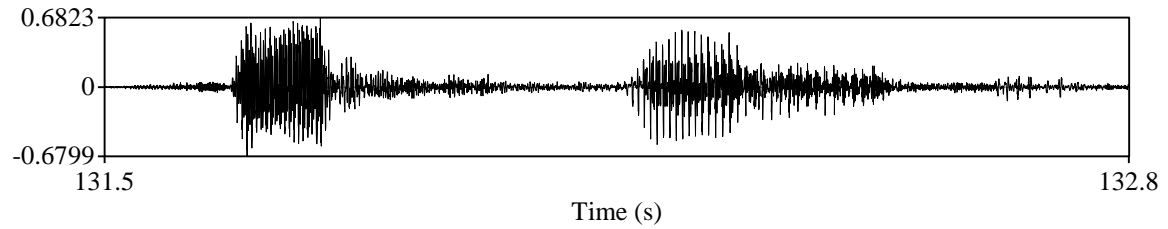
VAT sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

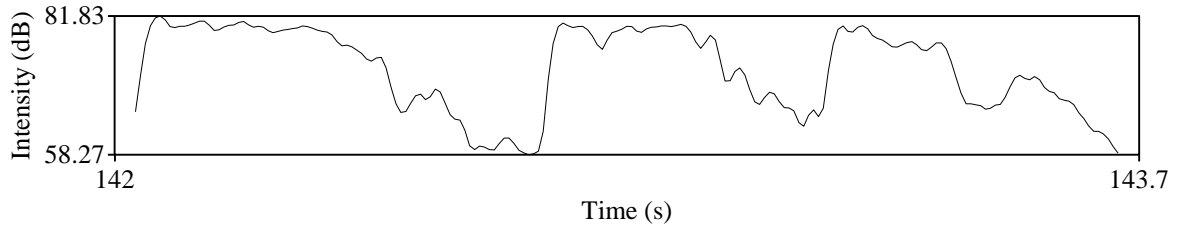
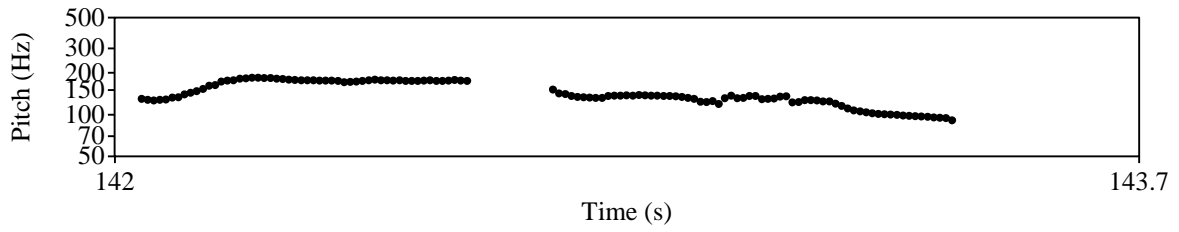
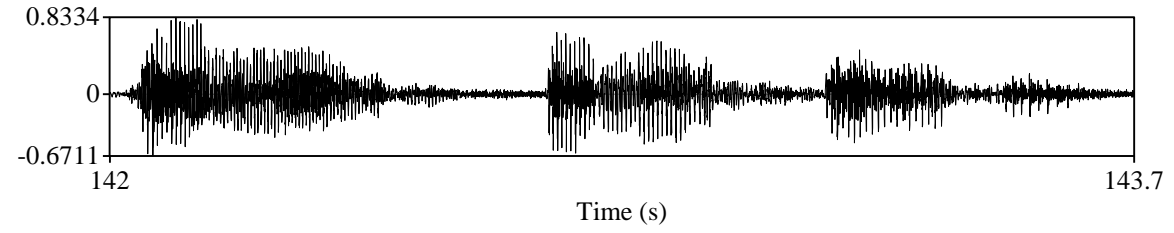
GCSE sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

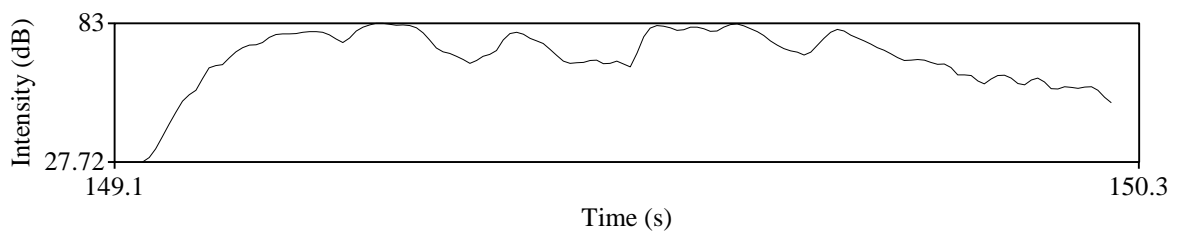
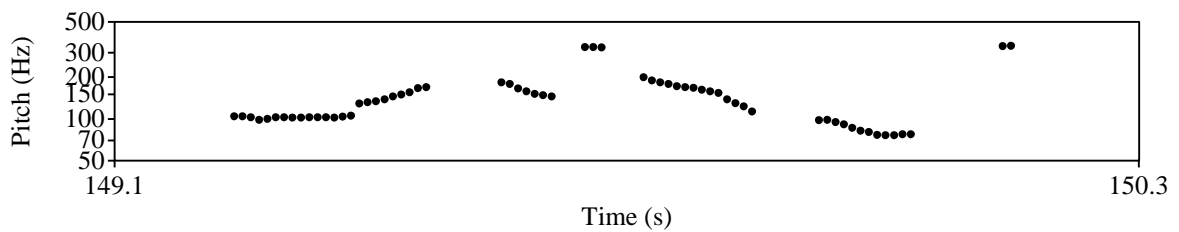
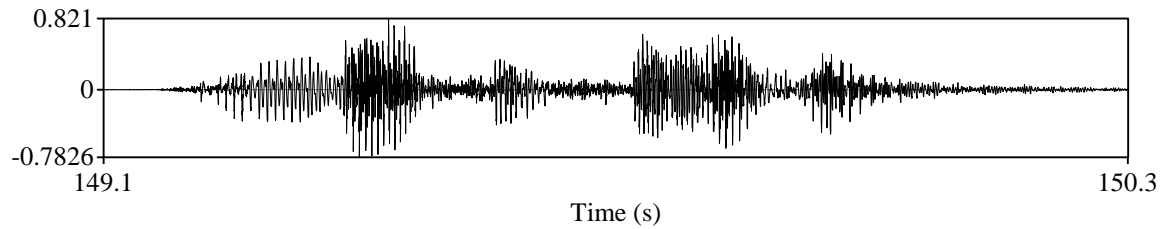
Subvariety sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

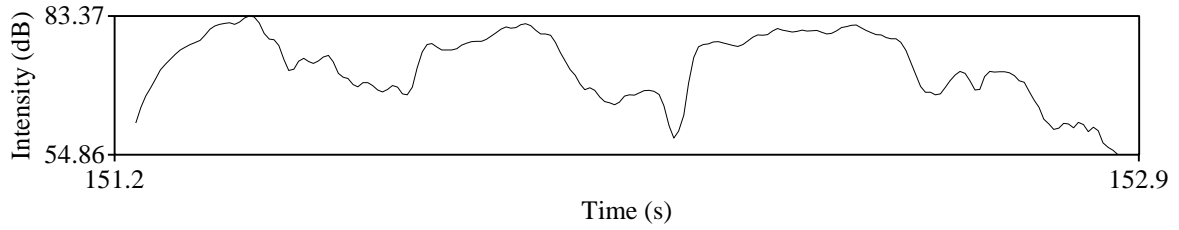
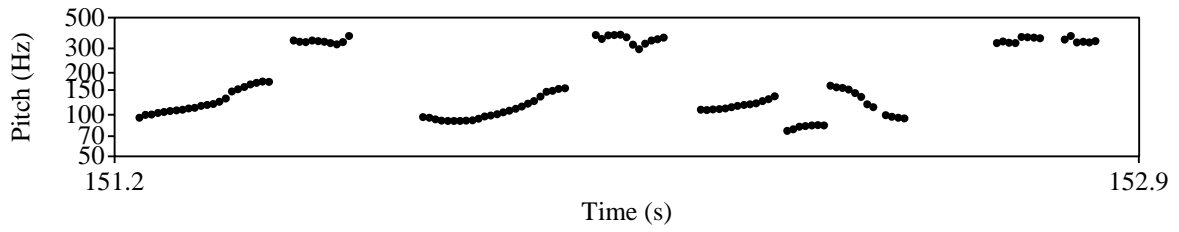
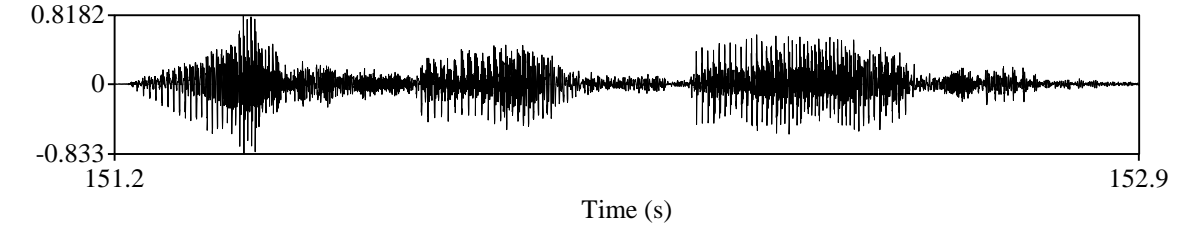
Demisemiqaver sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

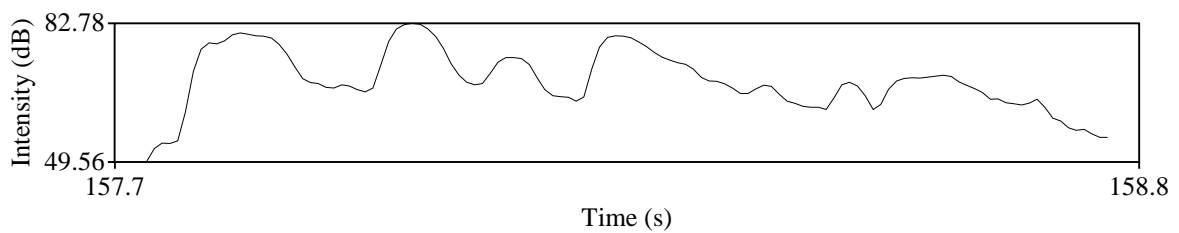
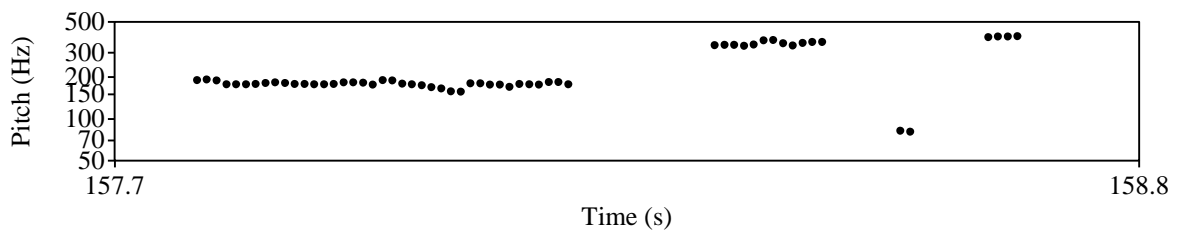
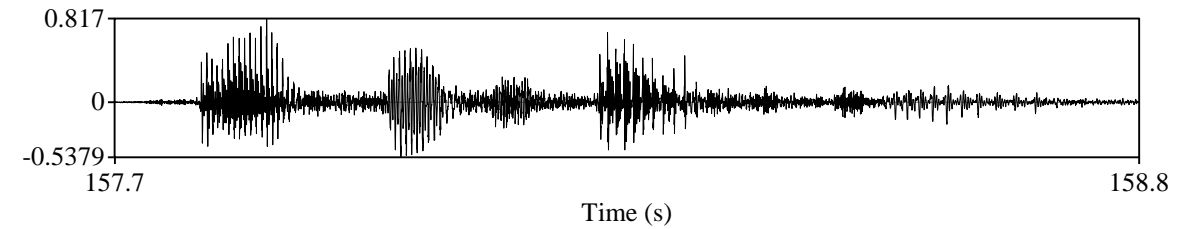
Hendeceasyllable sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

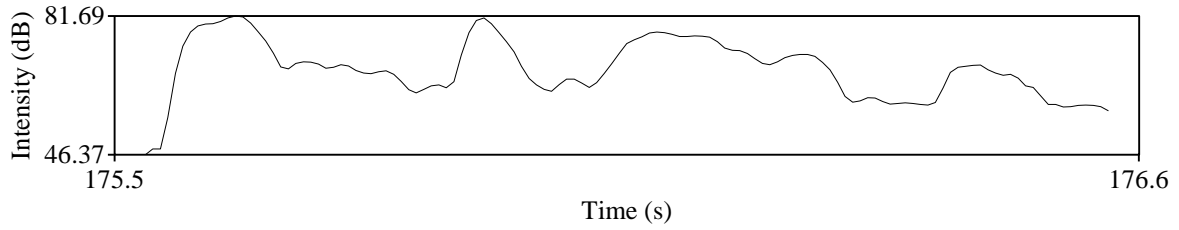
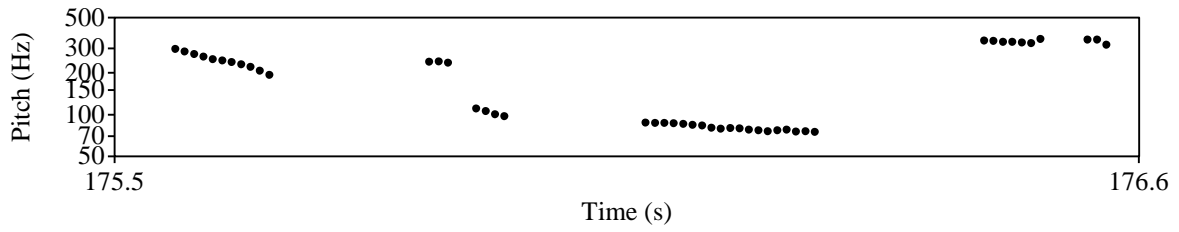
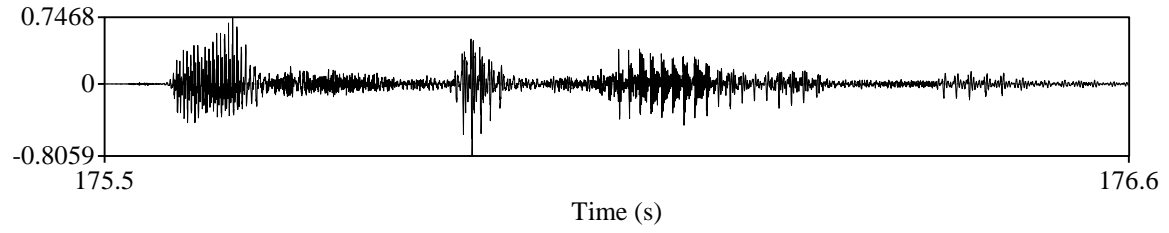
Electrobiology sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

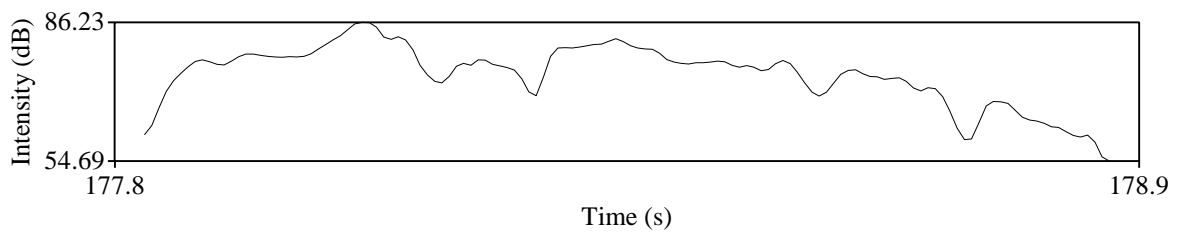
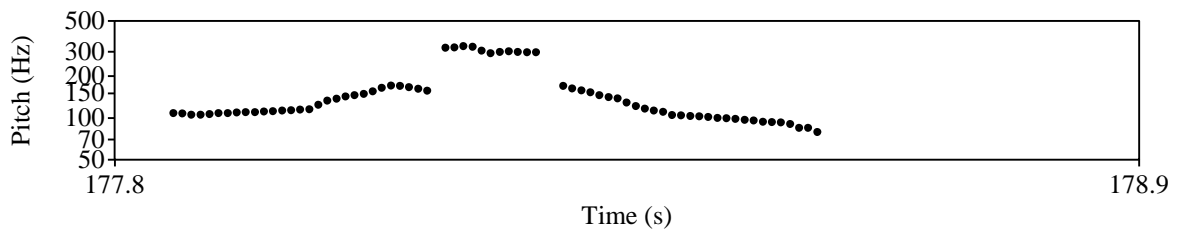
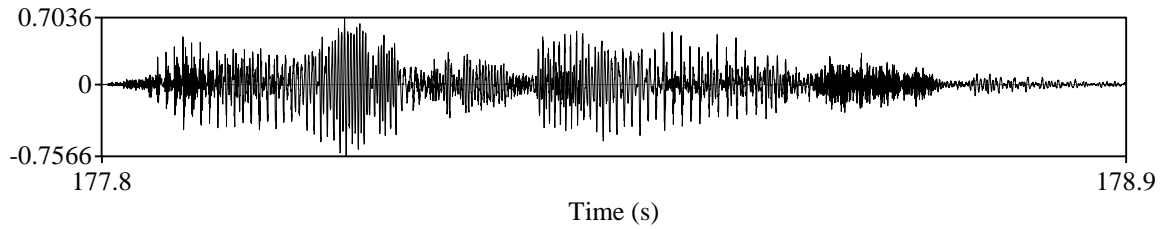
Satisfactory sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

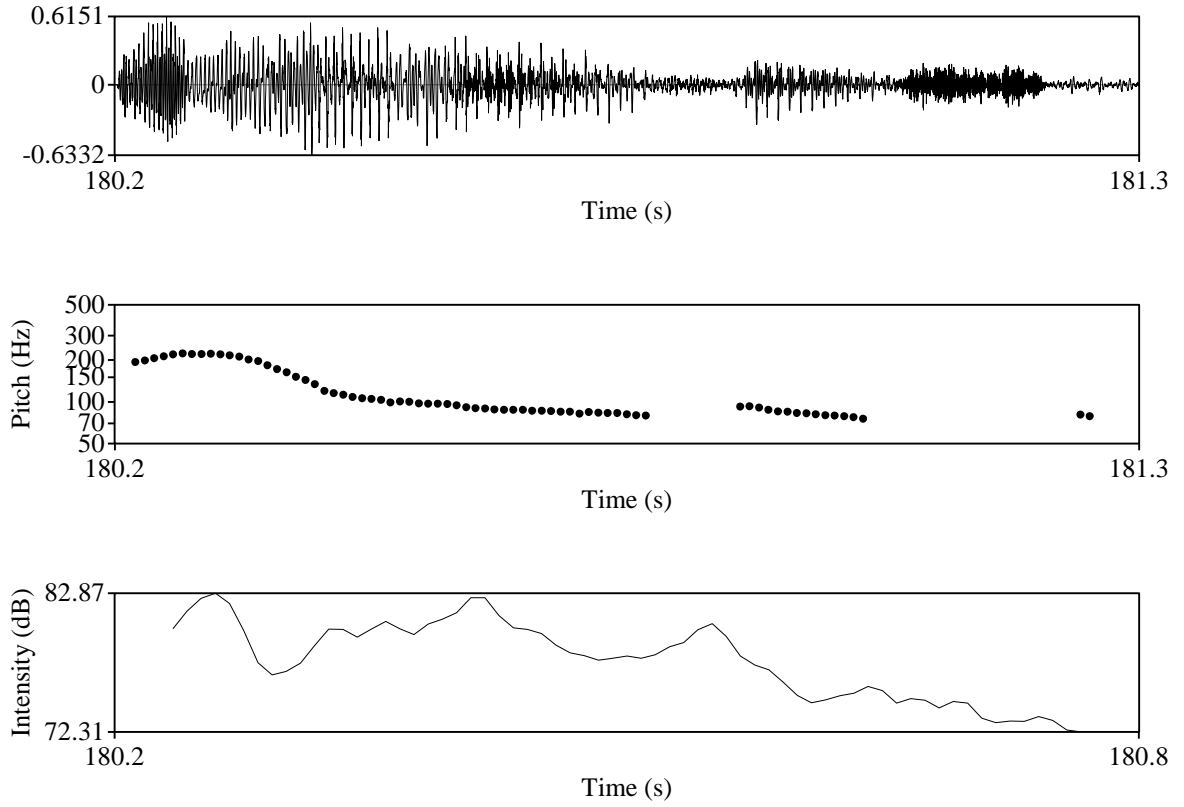
Hospitality sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

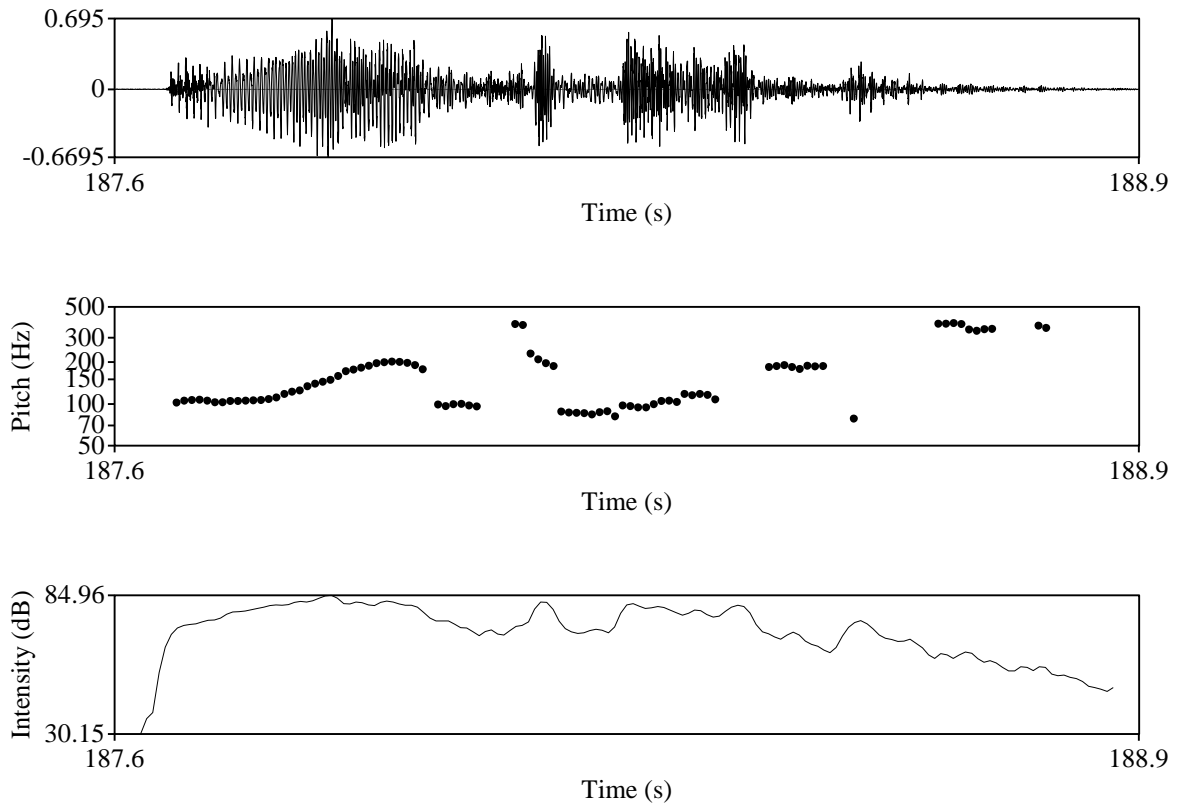
Hallucination sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

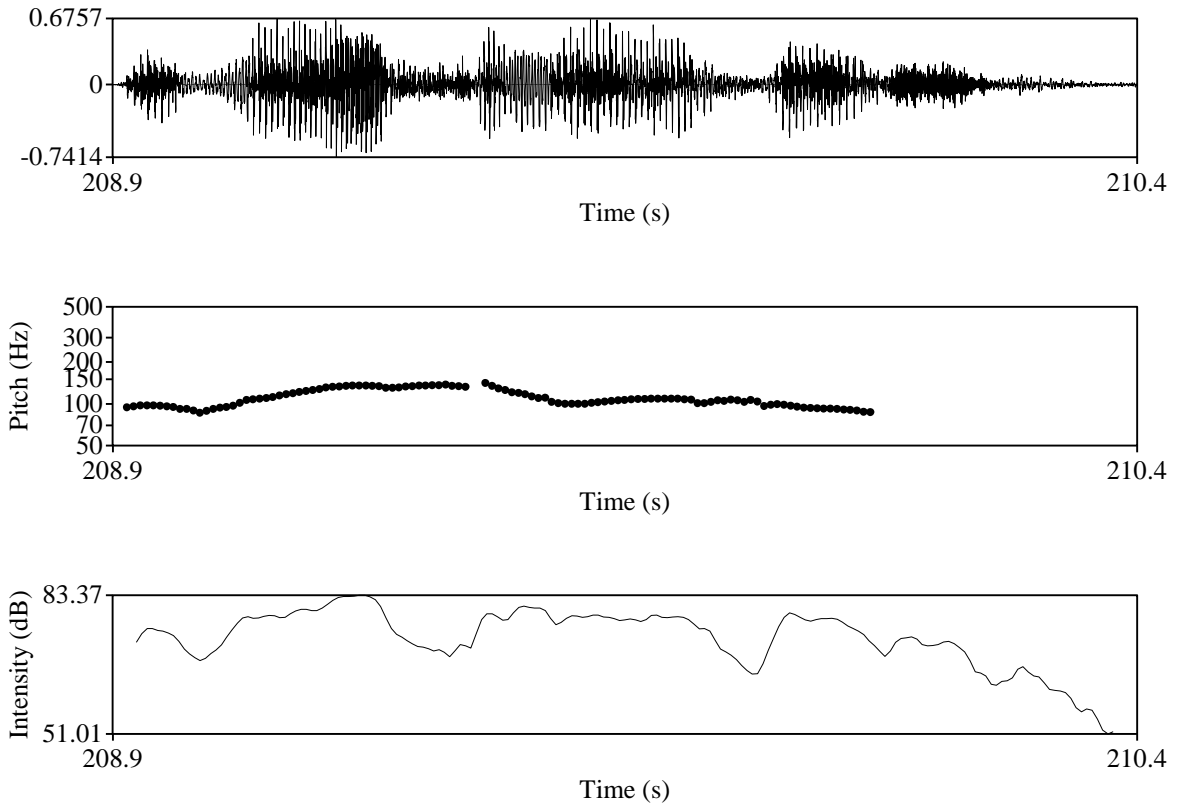
Immunization sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

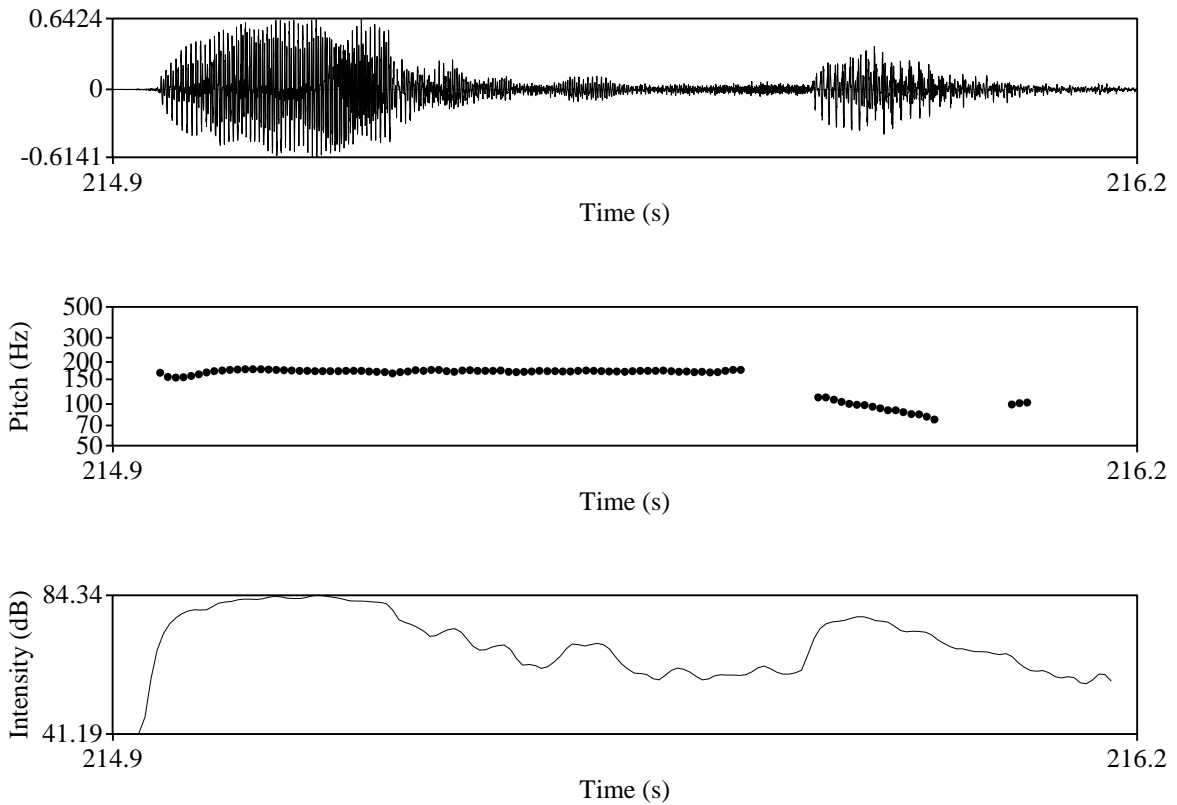
Immutability sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

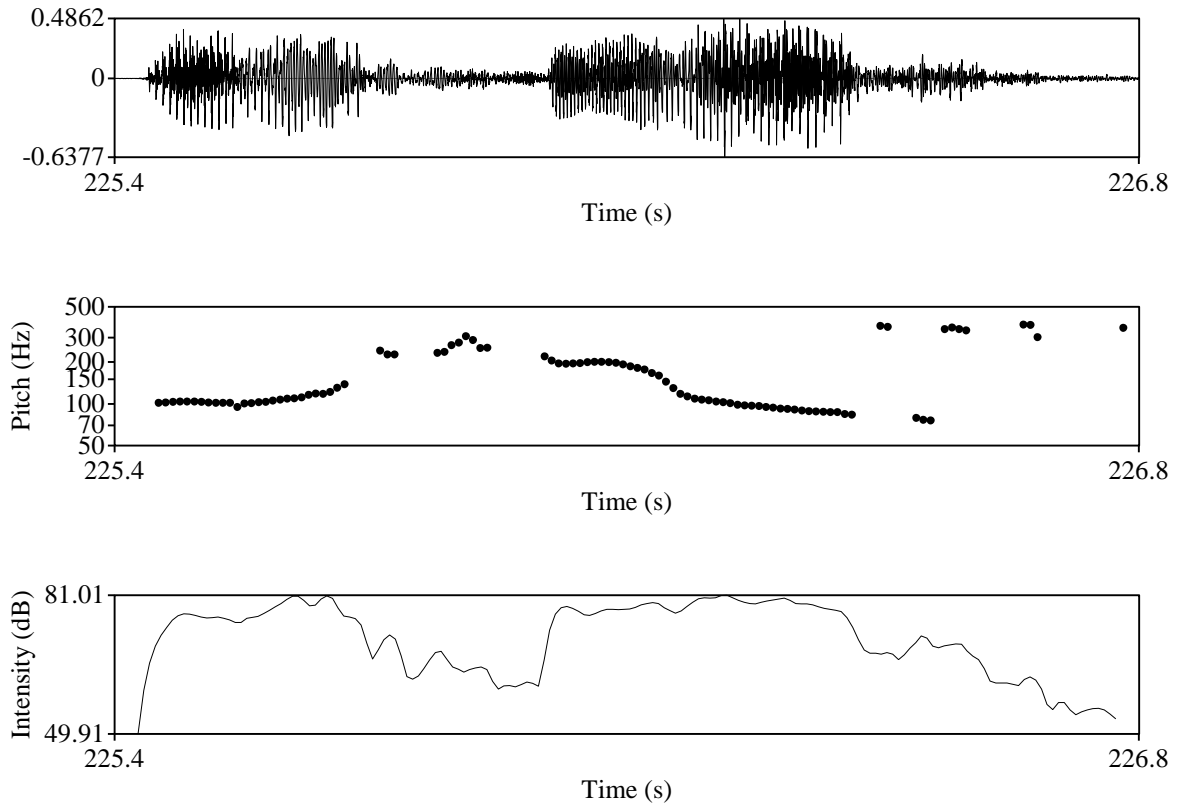
Americanization sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

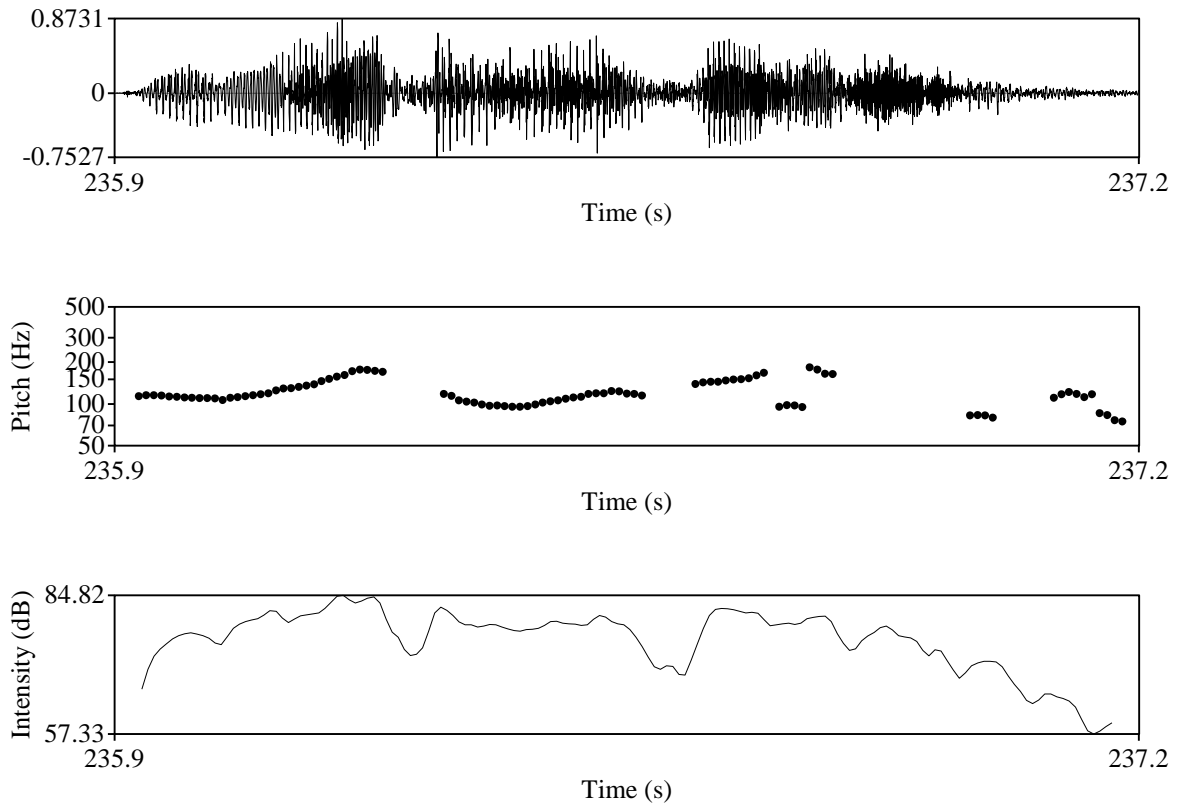
Broadseal sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

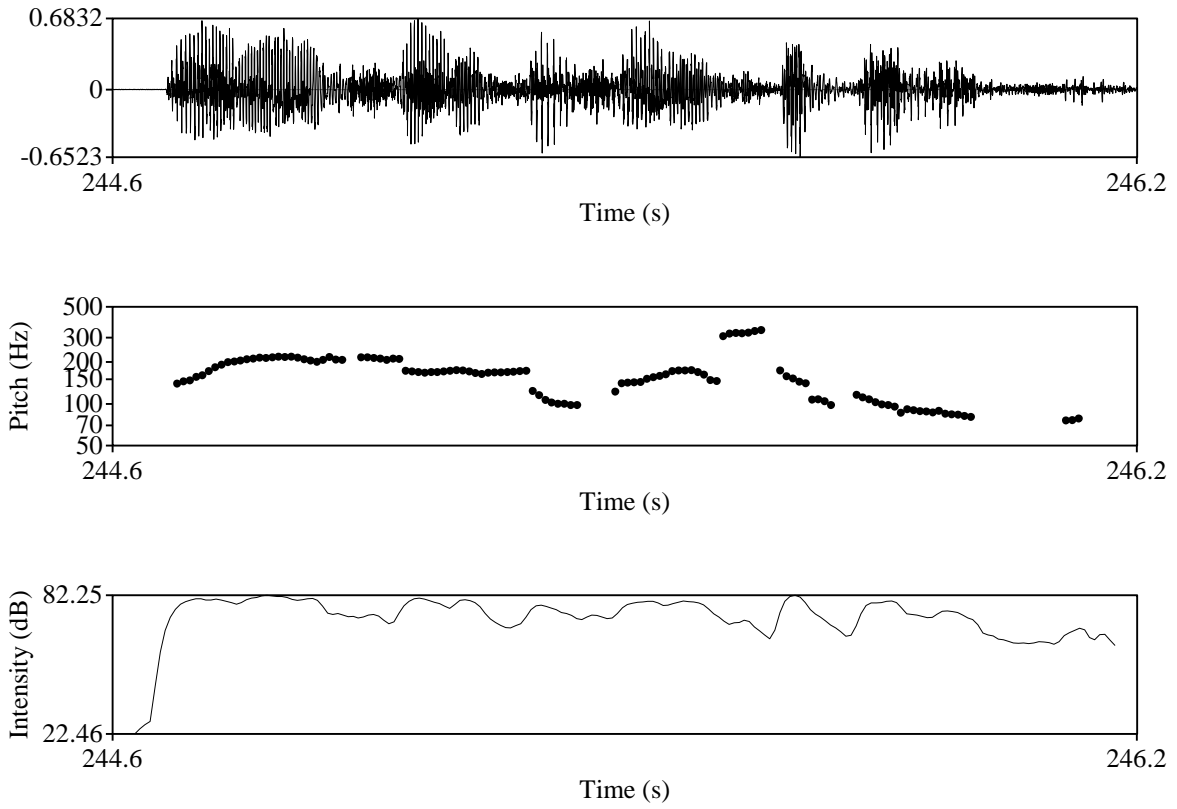
Unseaworthy sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

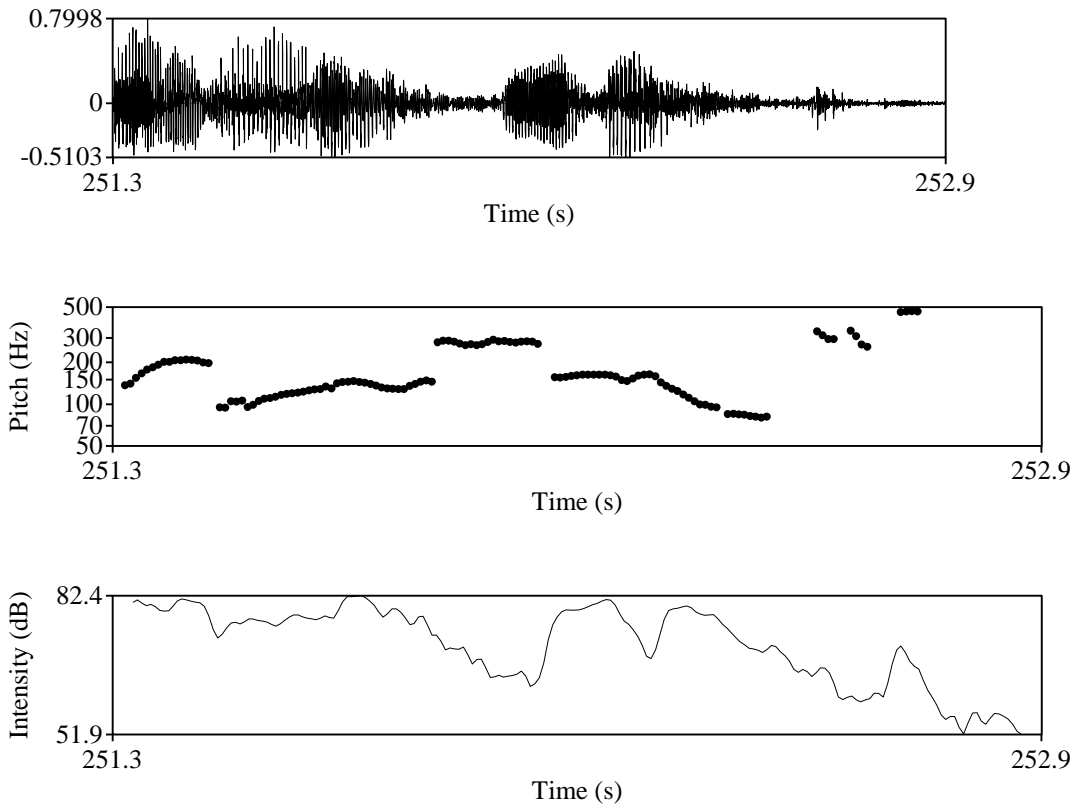
Demobilization sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

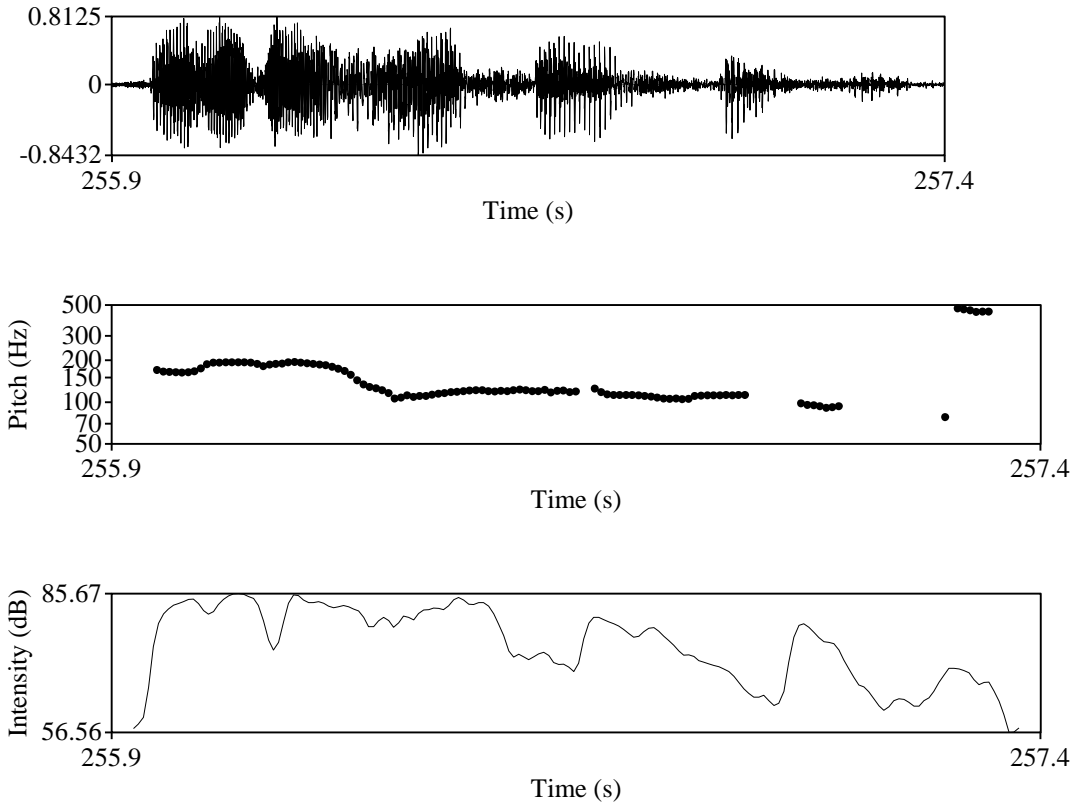
Incomprehensibility sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

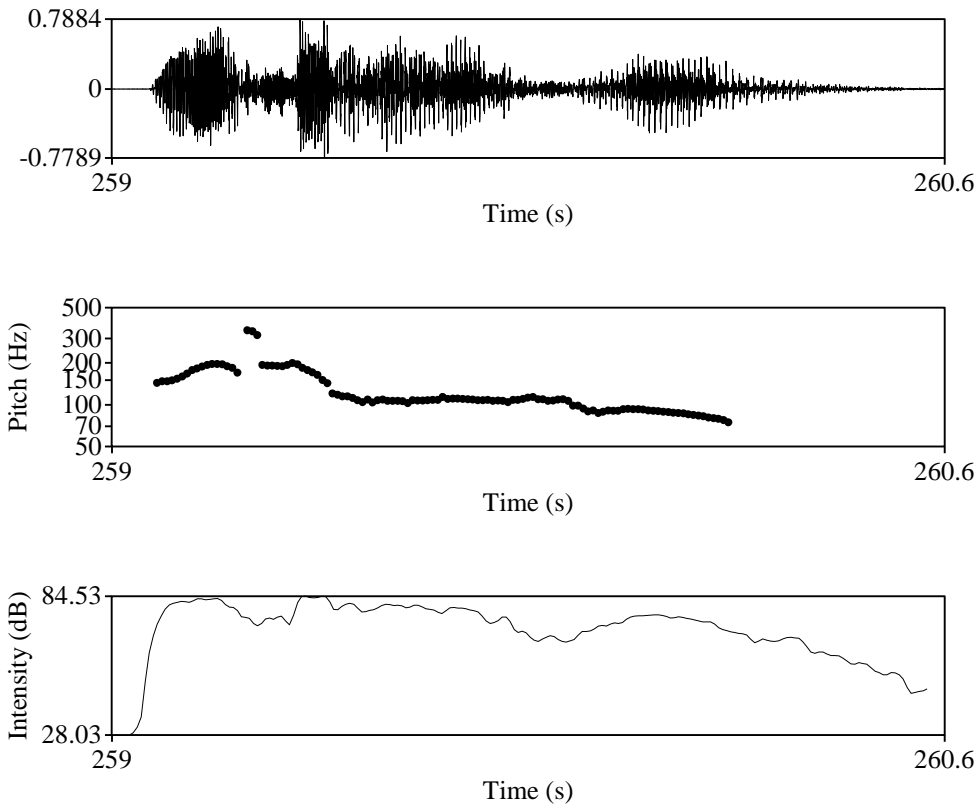
Unenthusiastik sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

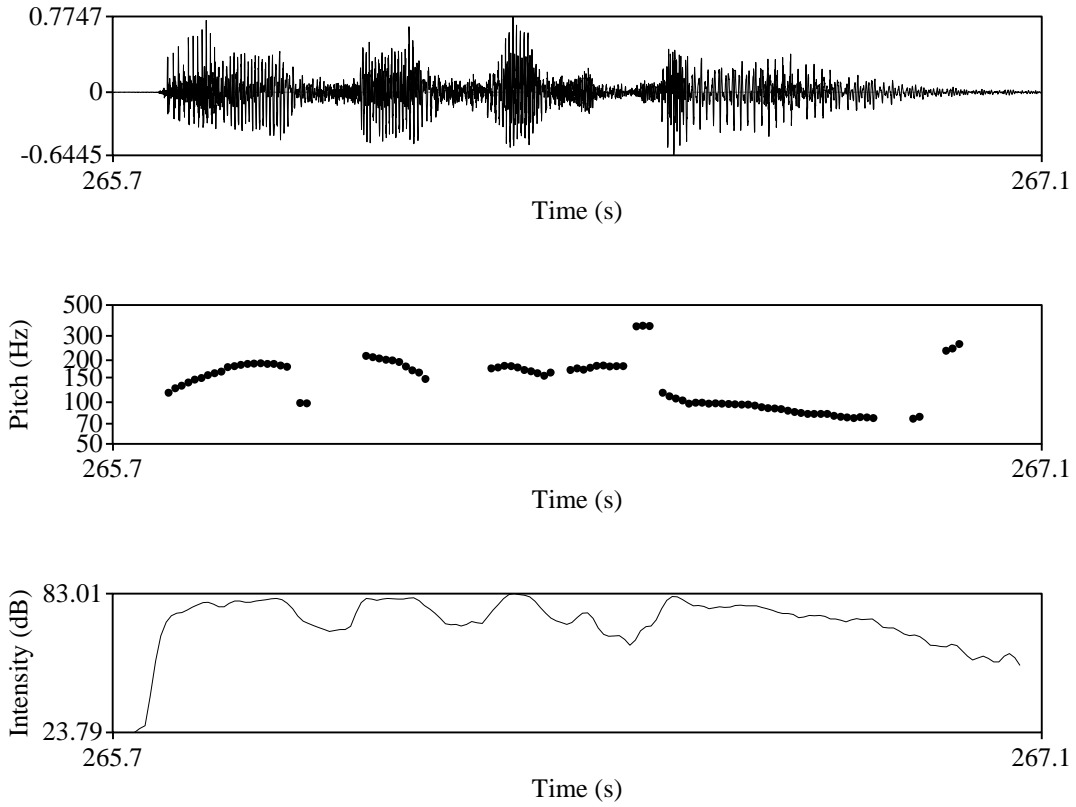
Soda water – bottle sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

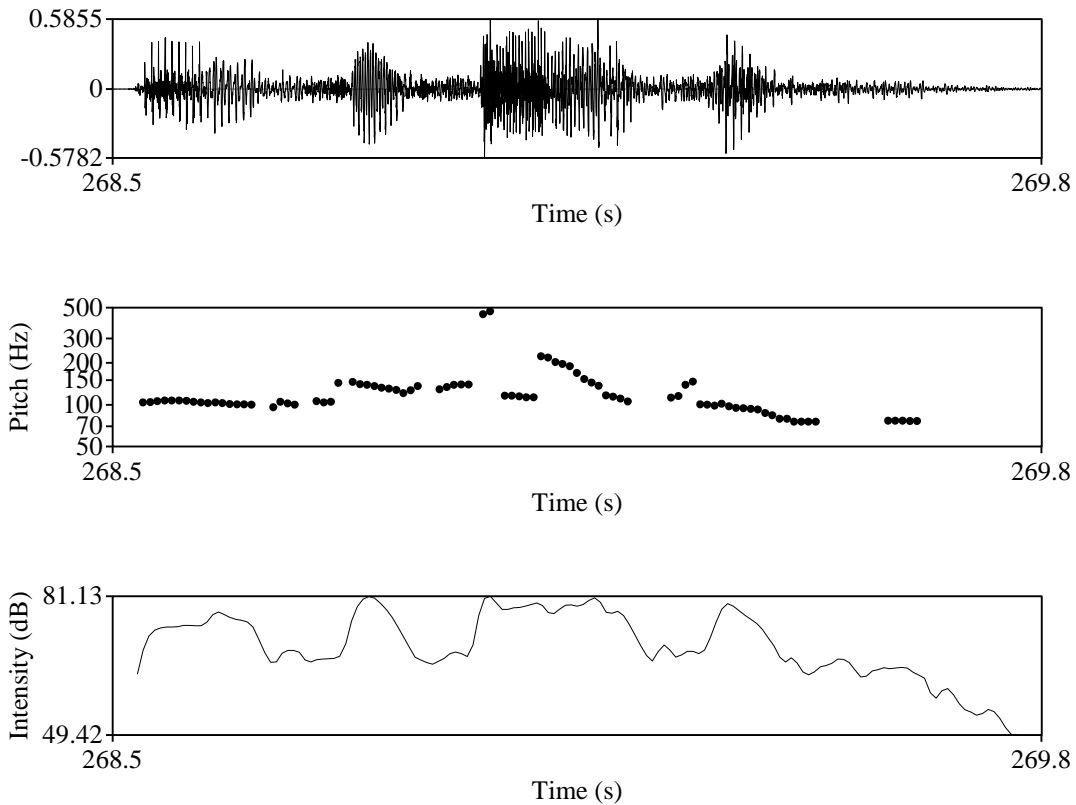
Watter=lilly=line sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

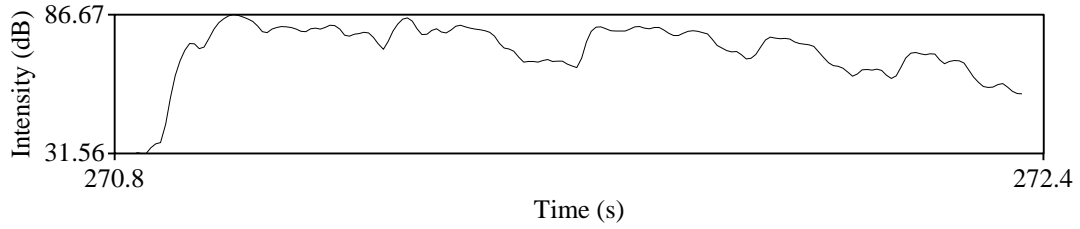
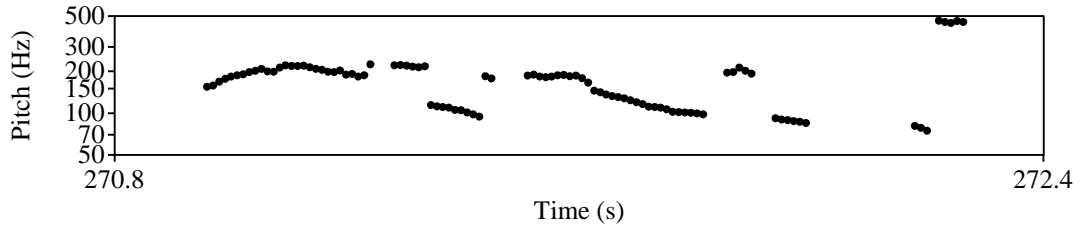
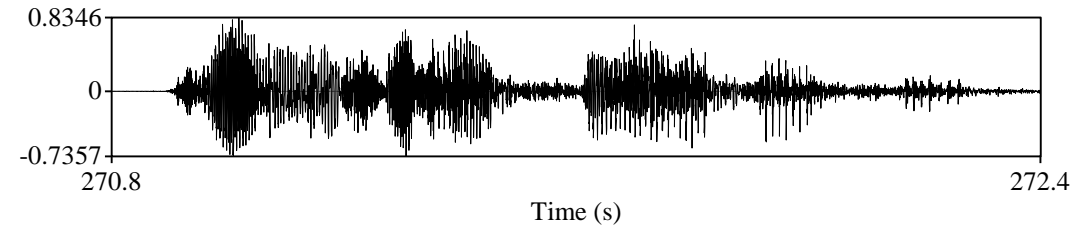
Antihistamine sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

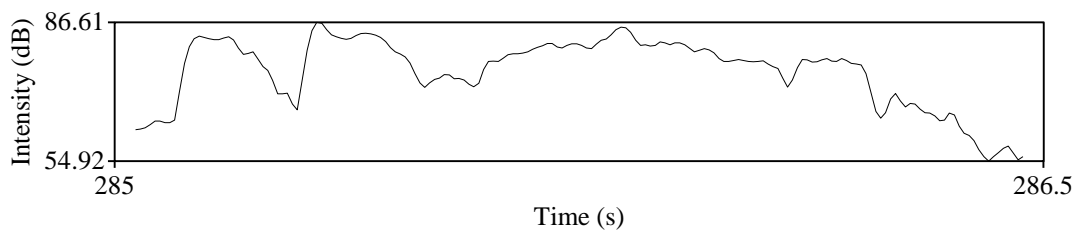
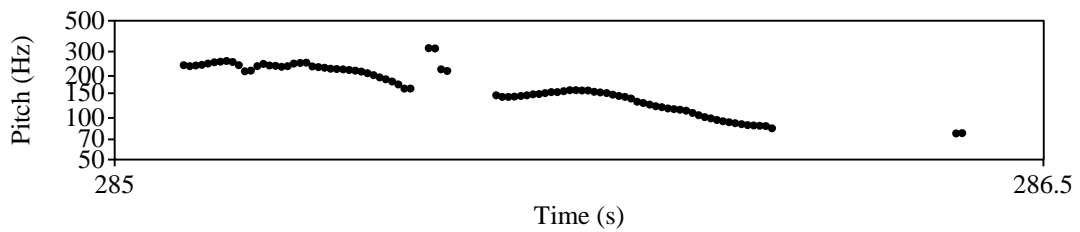
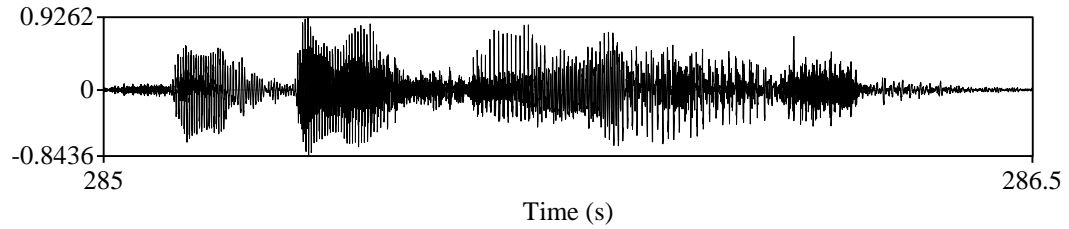
Anti-semitism sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

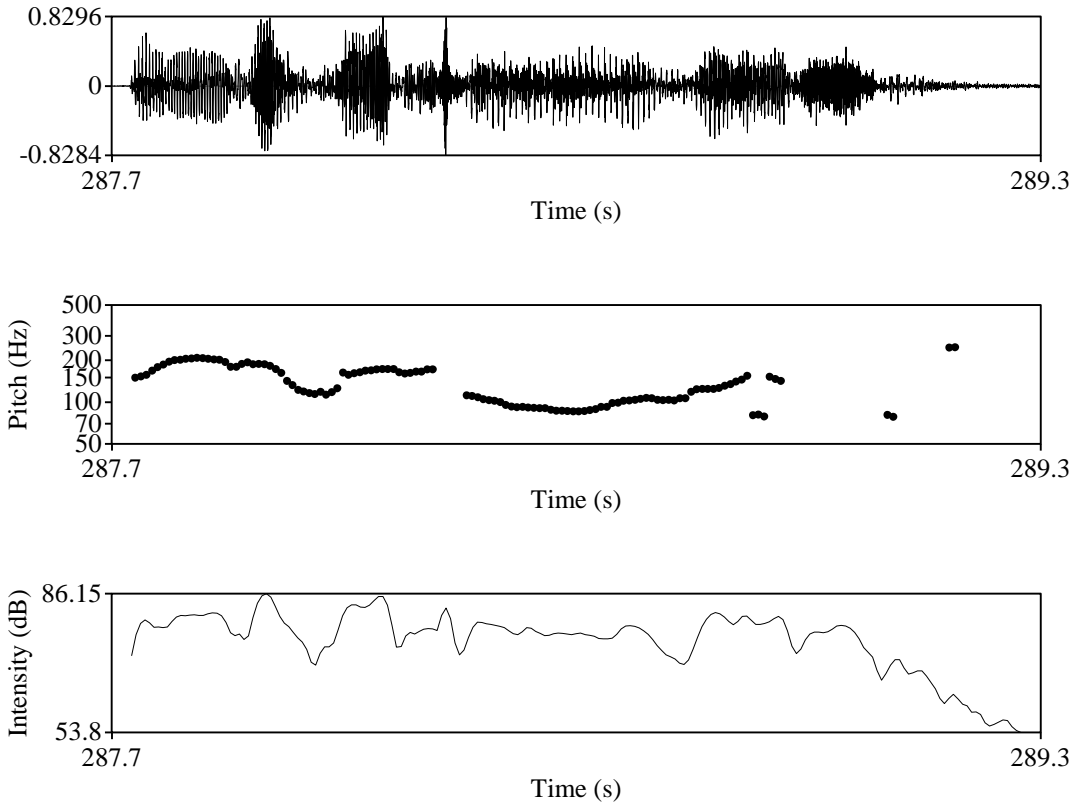
Ginger-beer - bottle sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

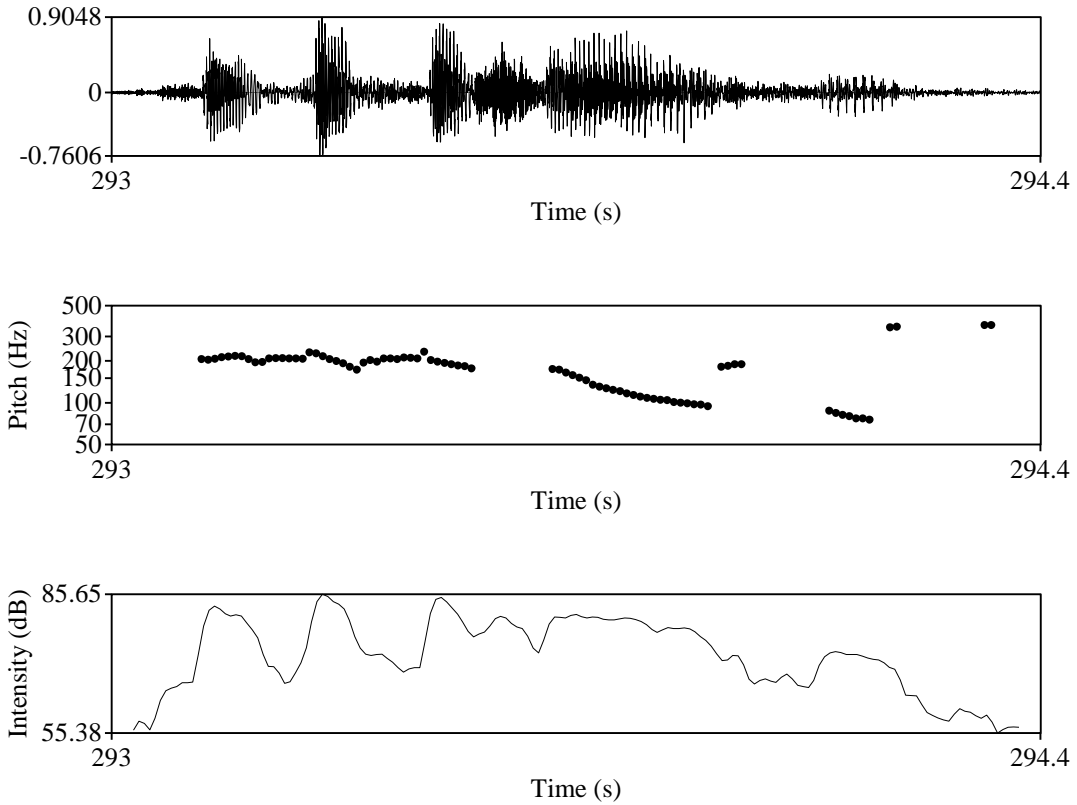
Superannuation sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

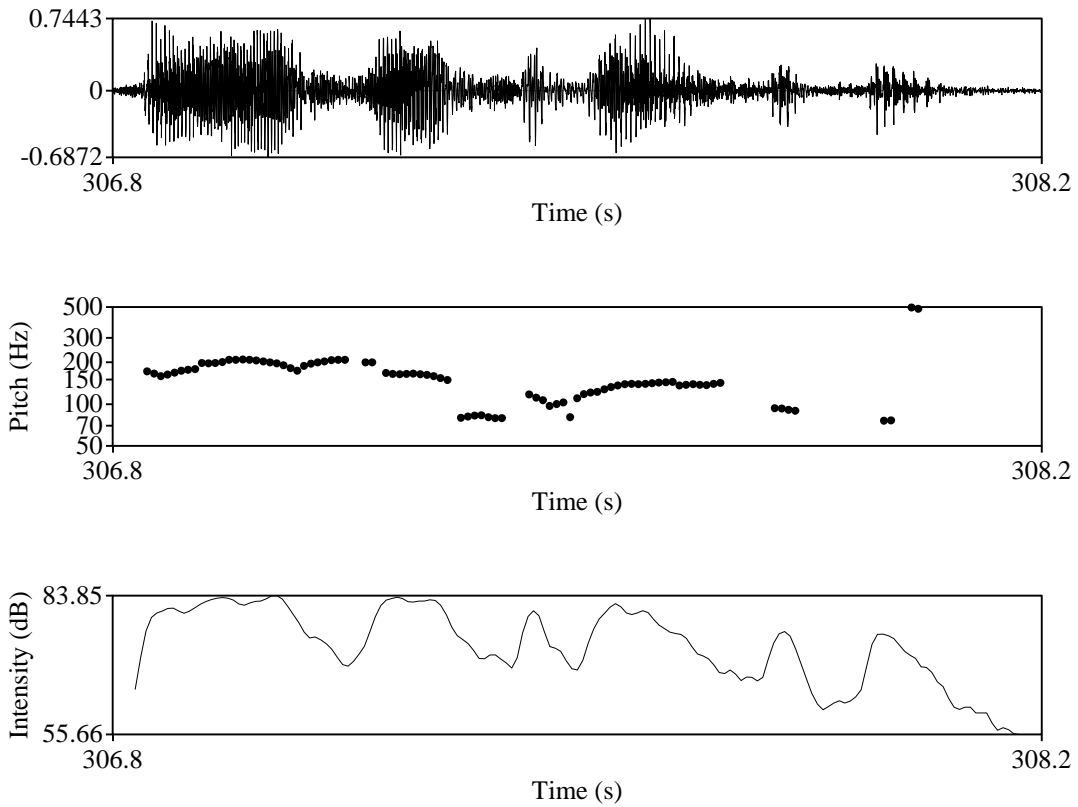
Individualization sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

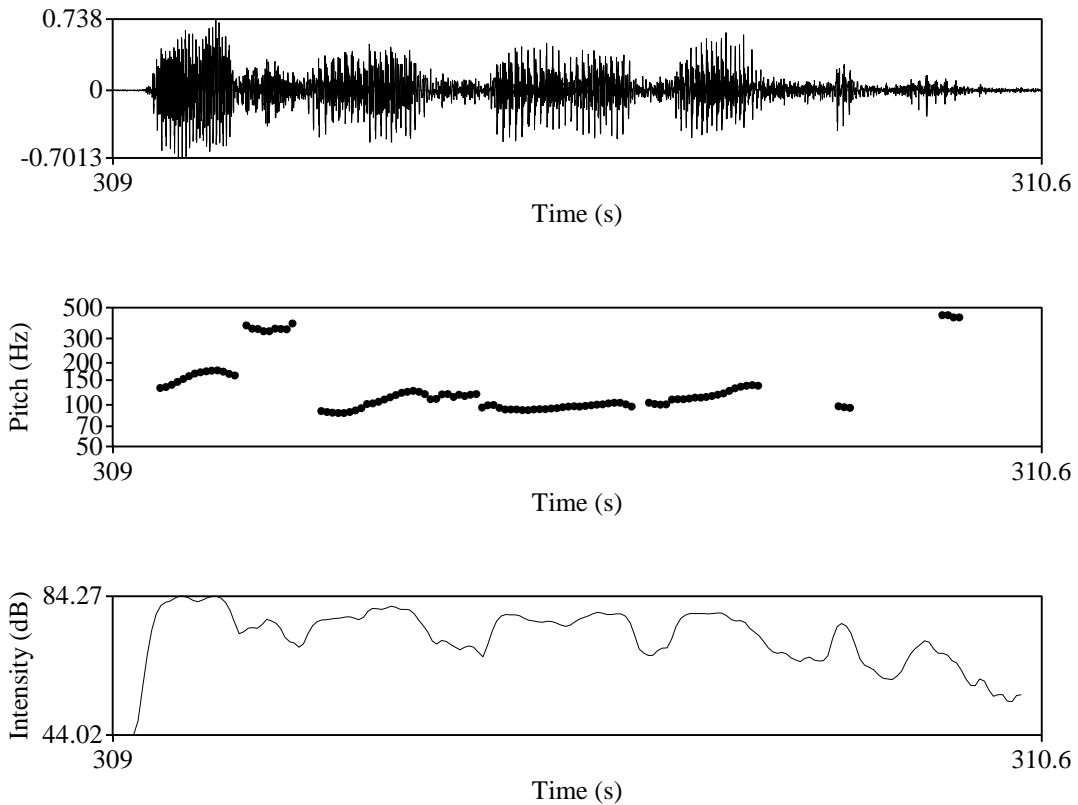
Superficiality sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

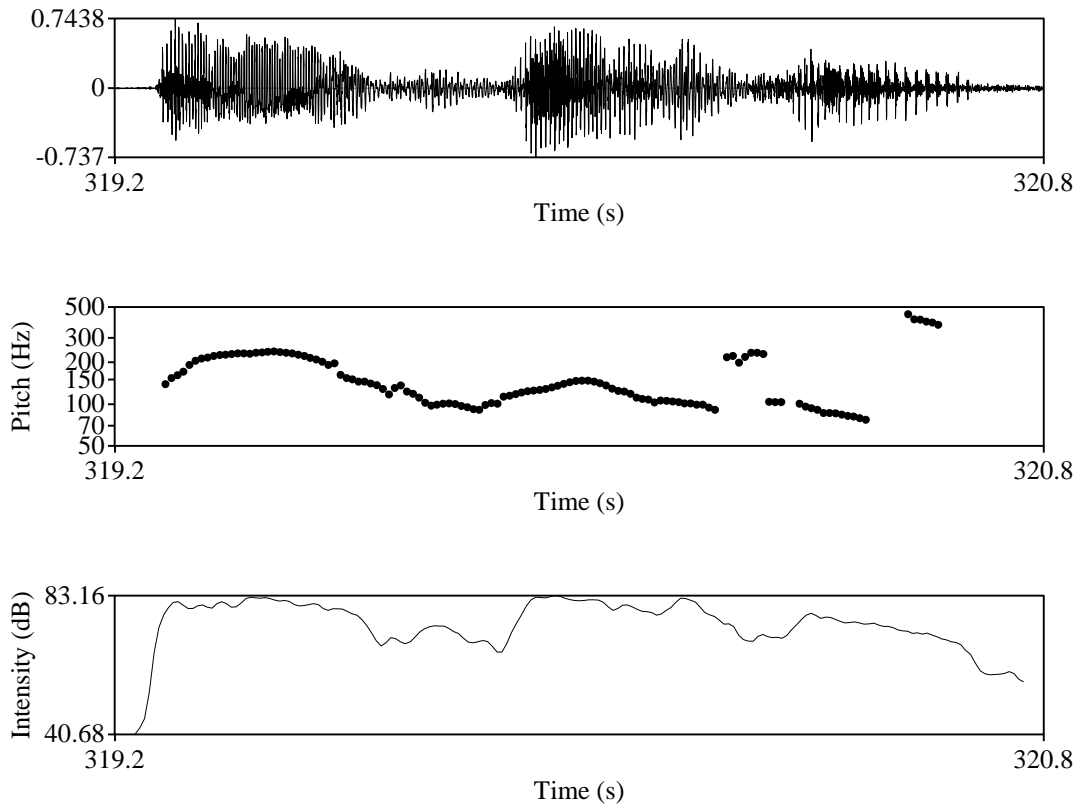
Telephotographical sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

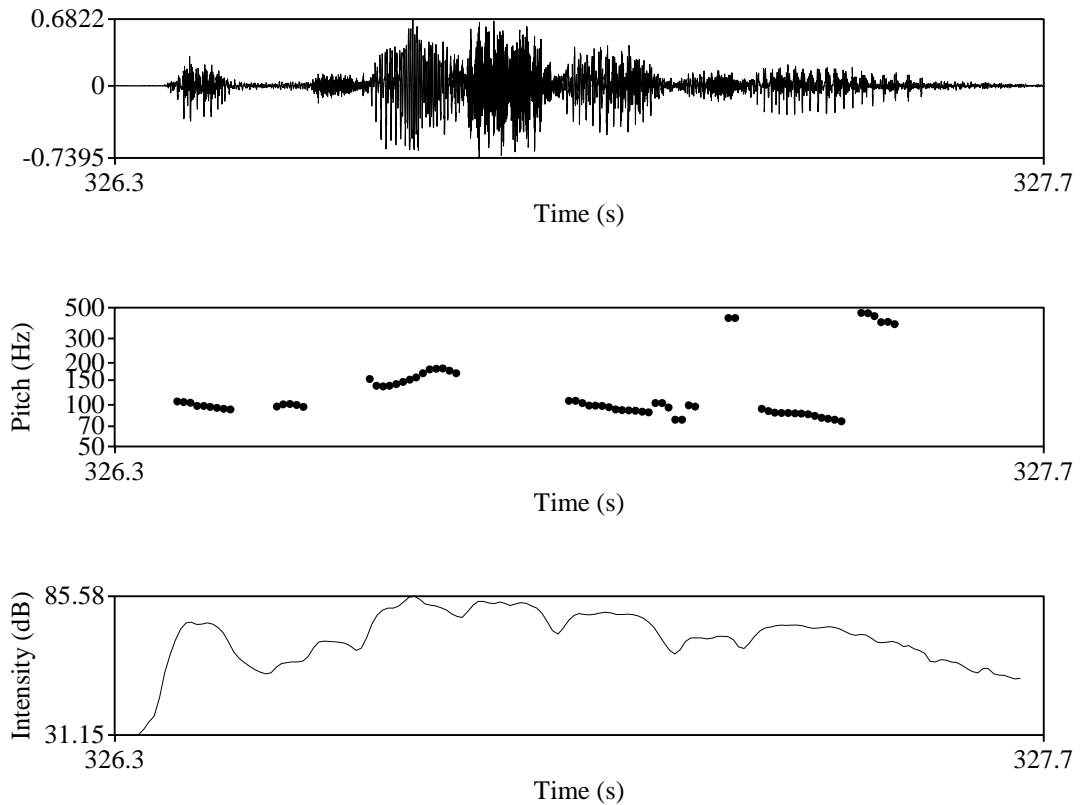
Autobiographical sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

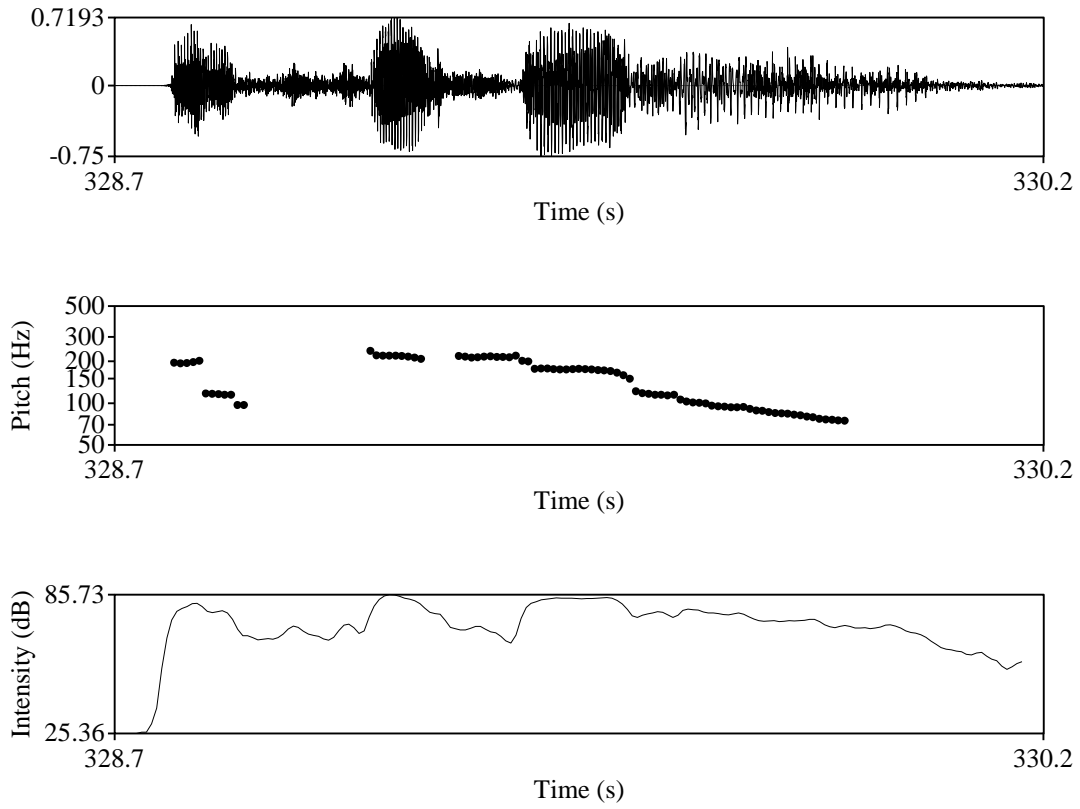
Involuntary sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

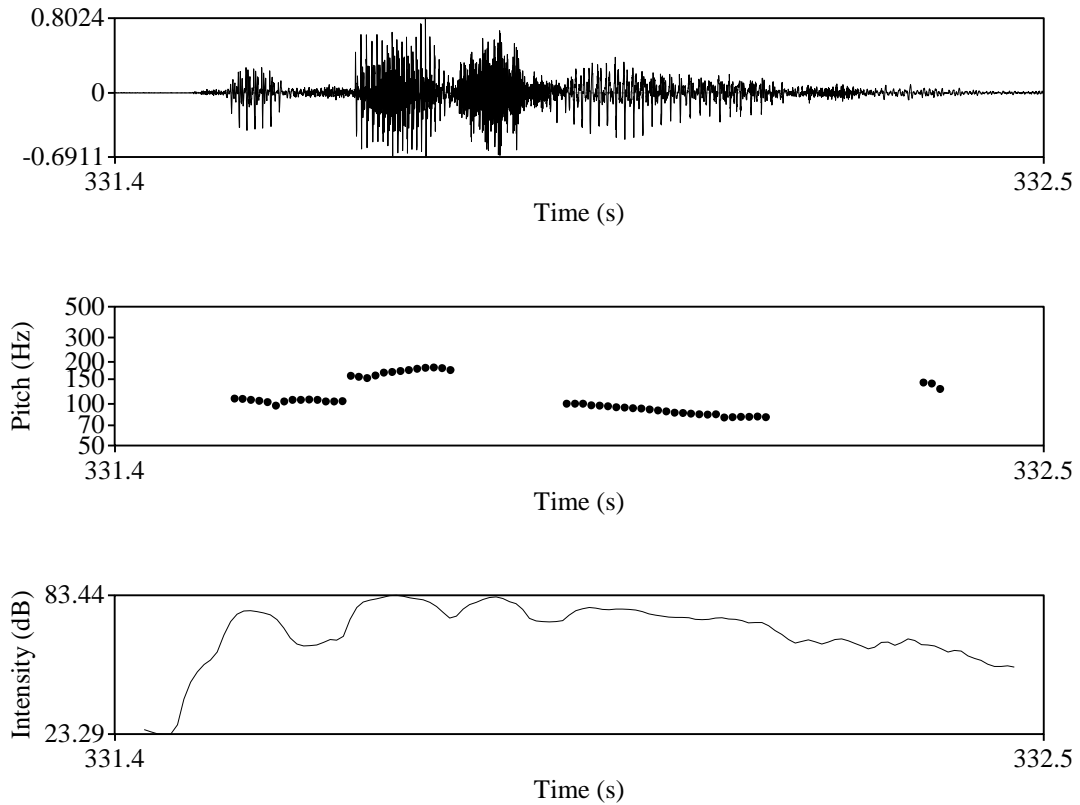
Depreciatory sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

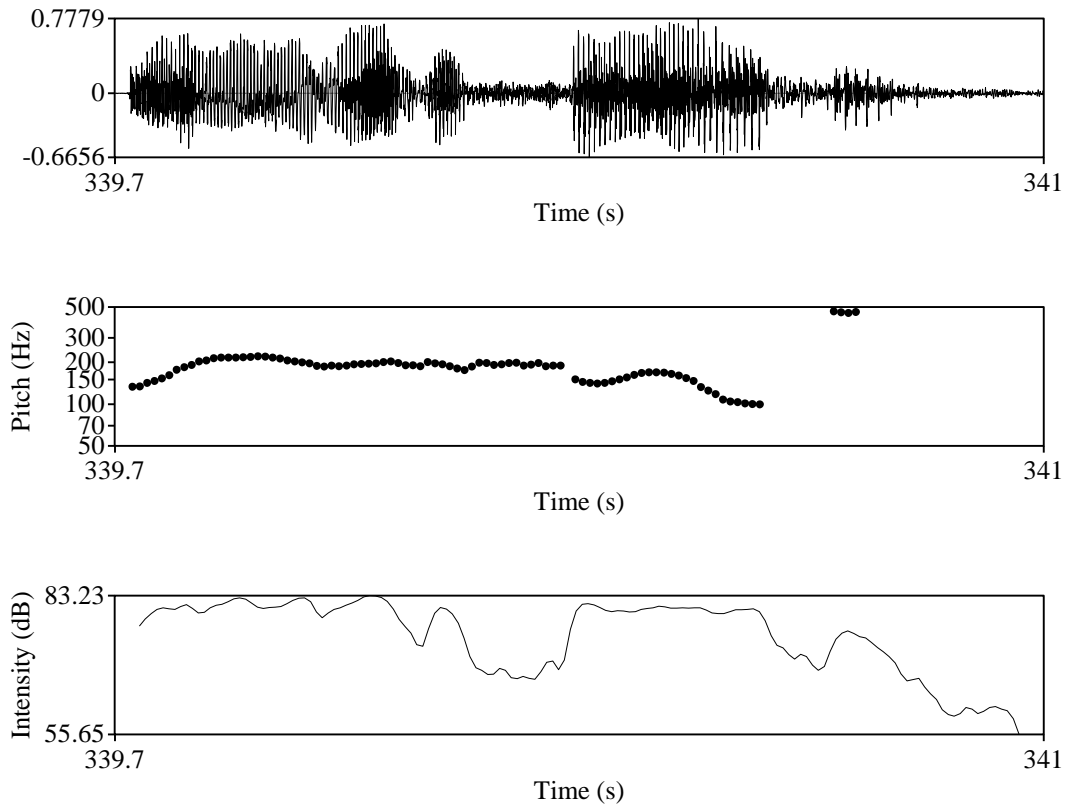
Extraordinary sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

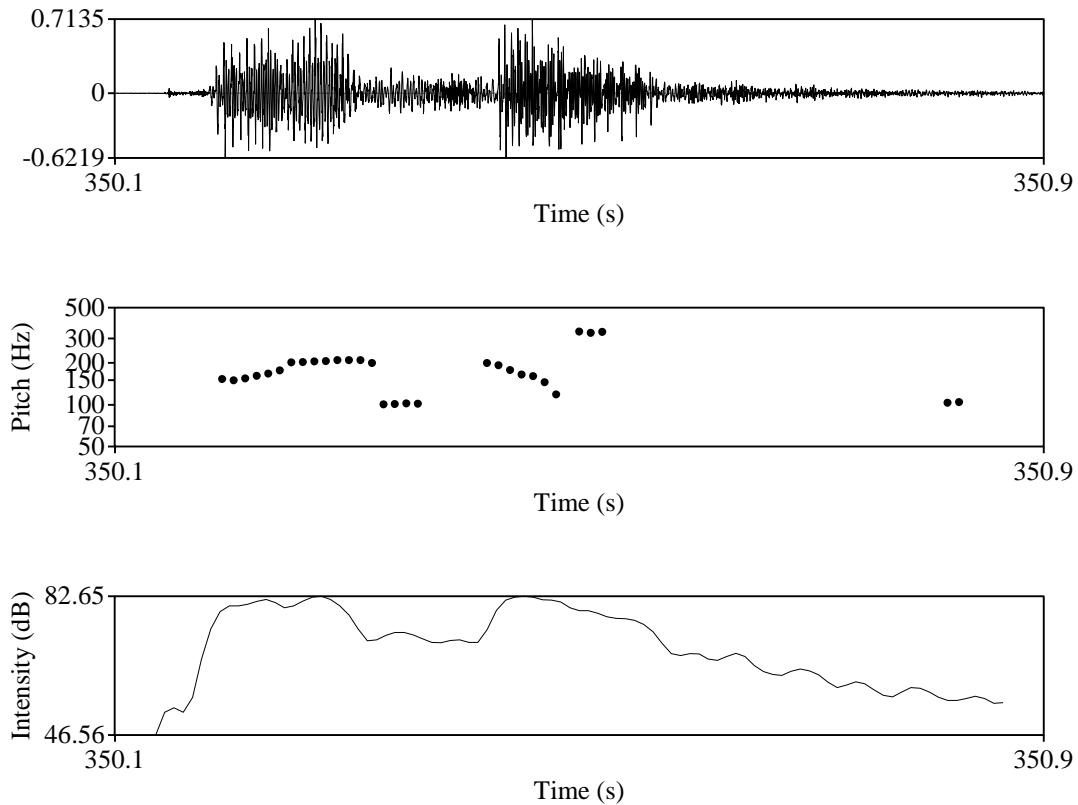
Professionalism sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

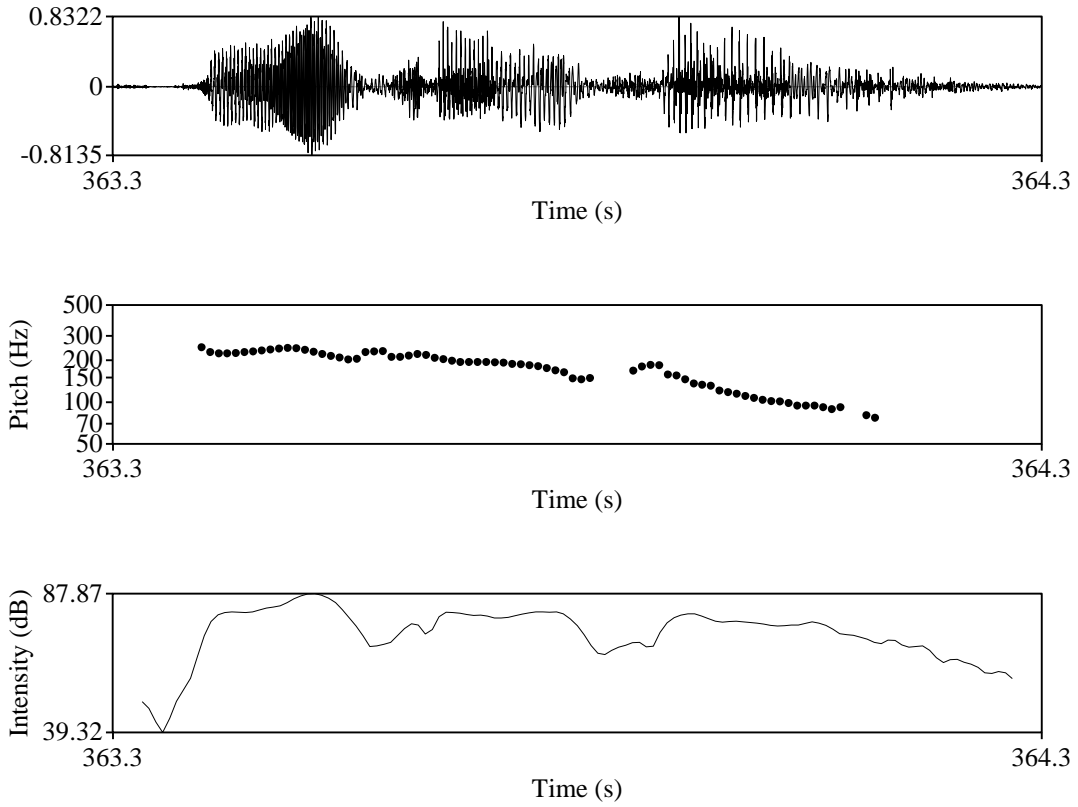
Unmodifiable sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

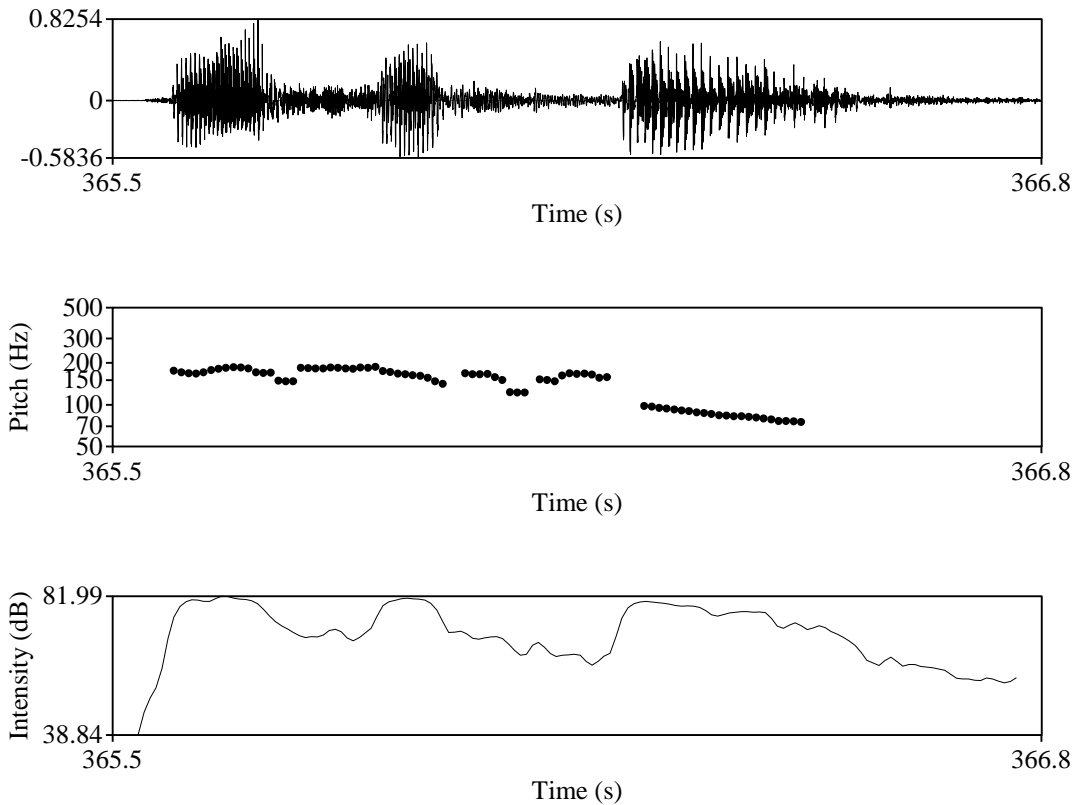
Take off sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

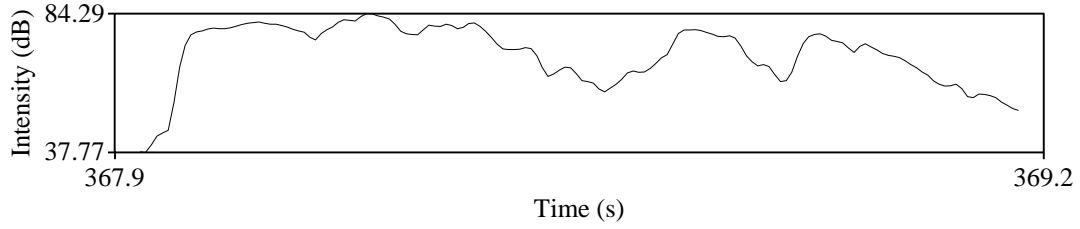
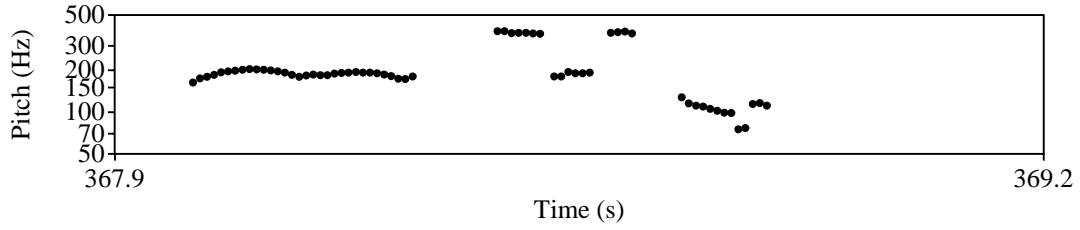
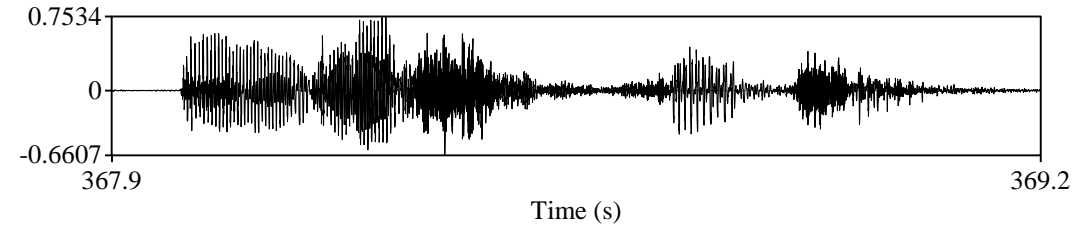
Steel container sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

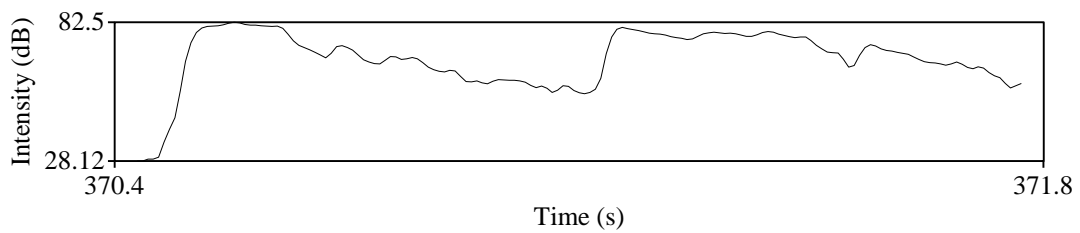
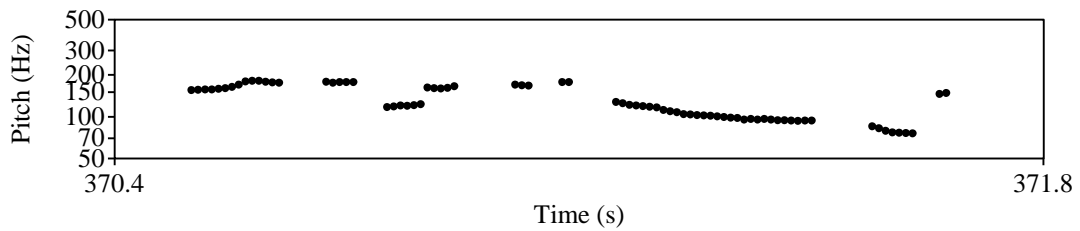
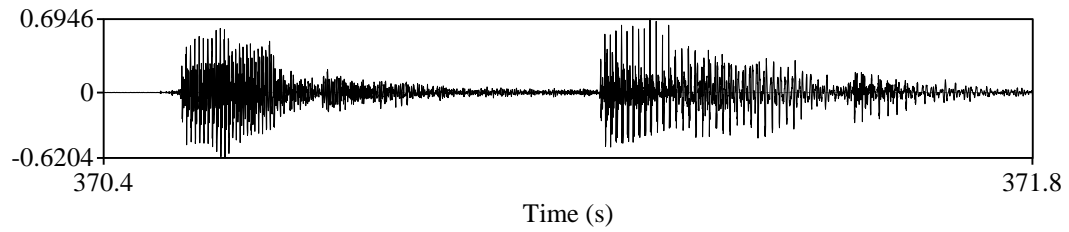
Plastic bag sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

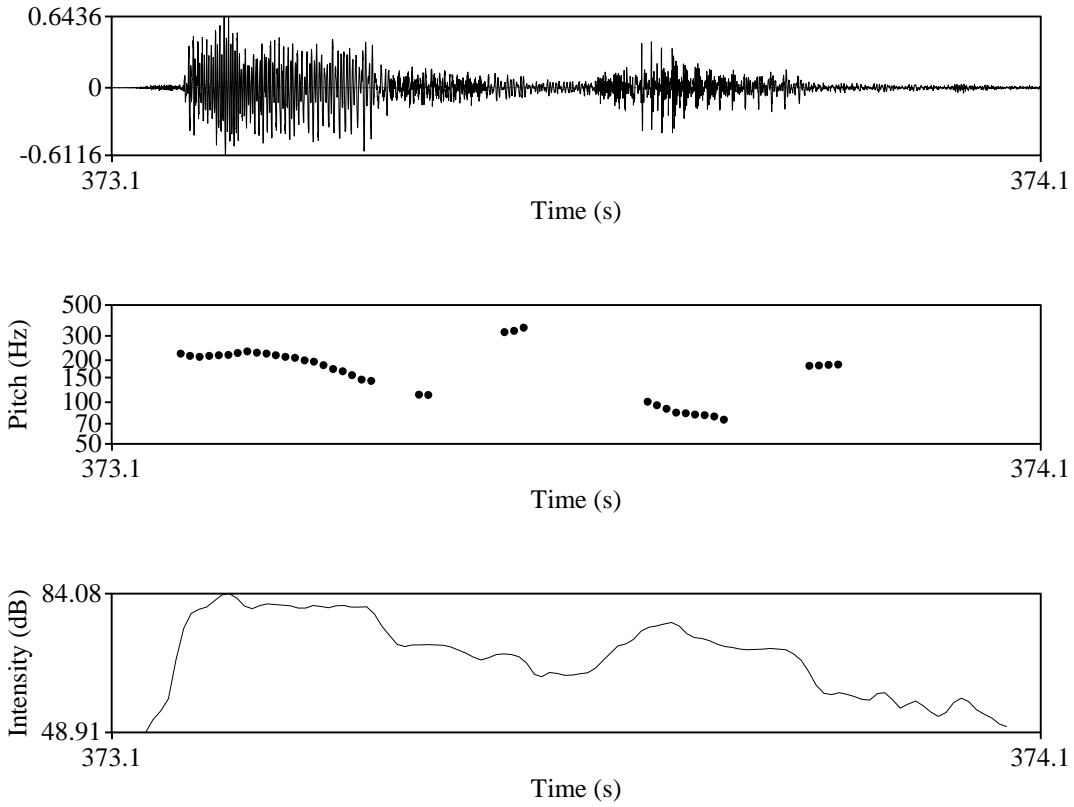
English teacher sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

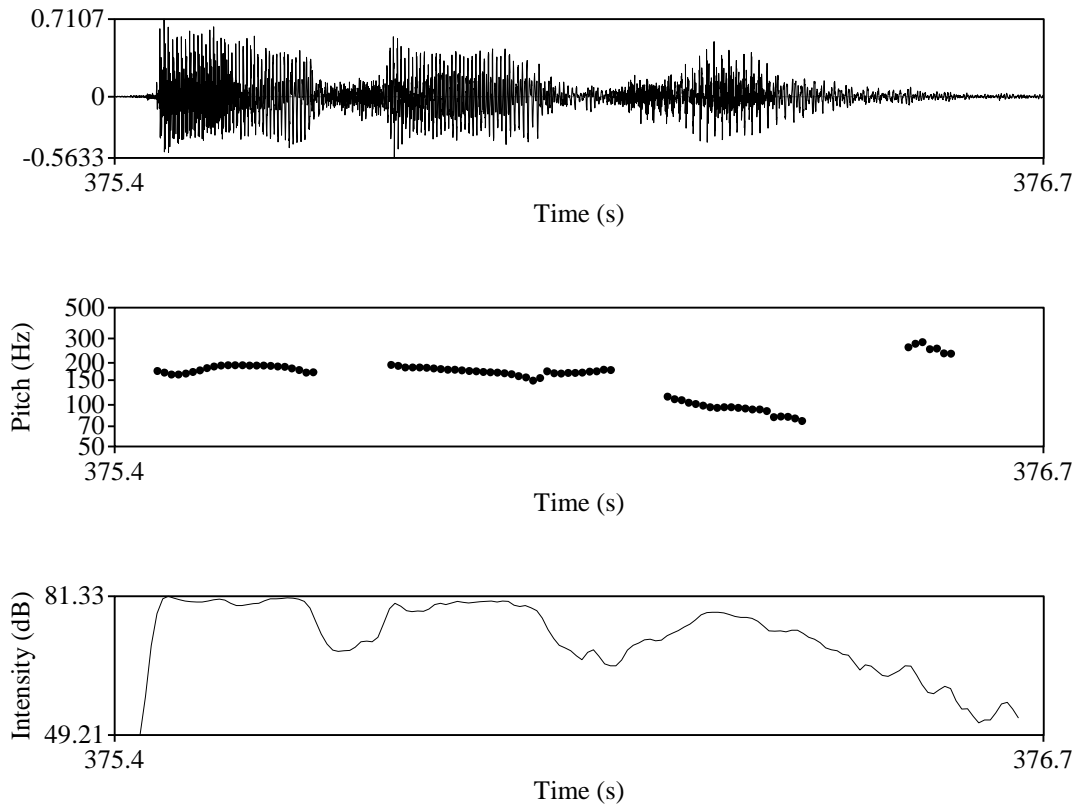
Faultfinding sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

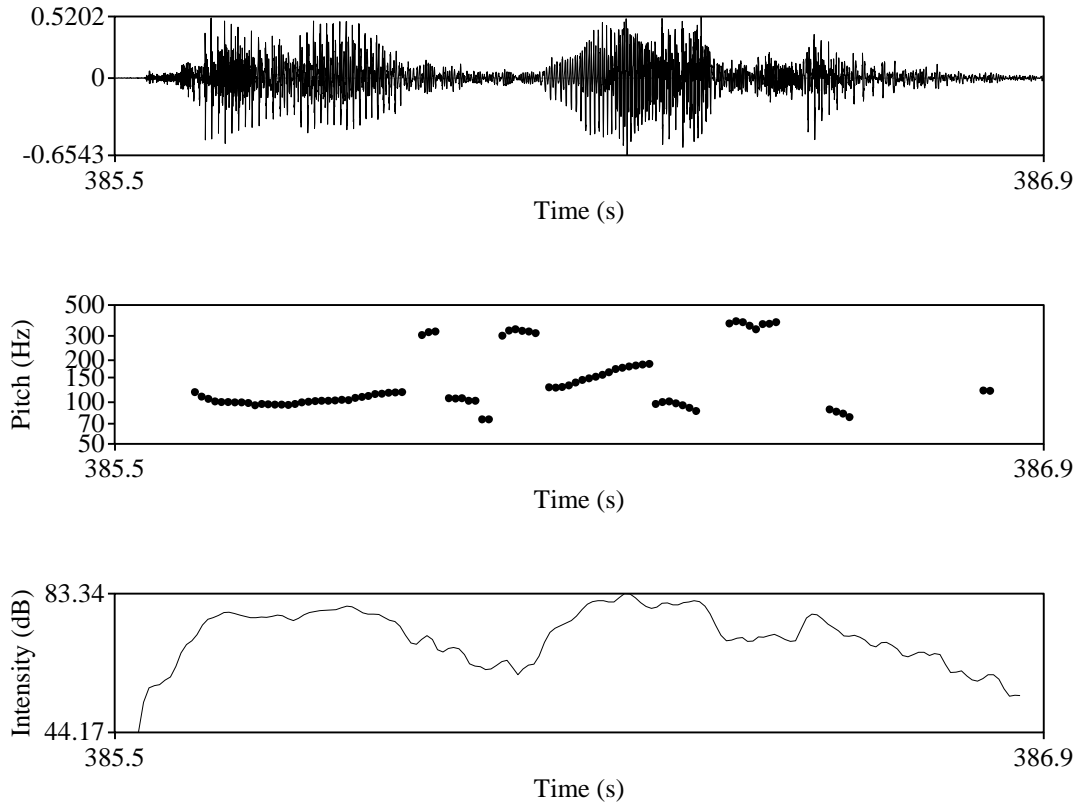
Housepipe sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

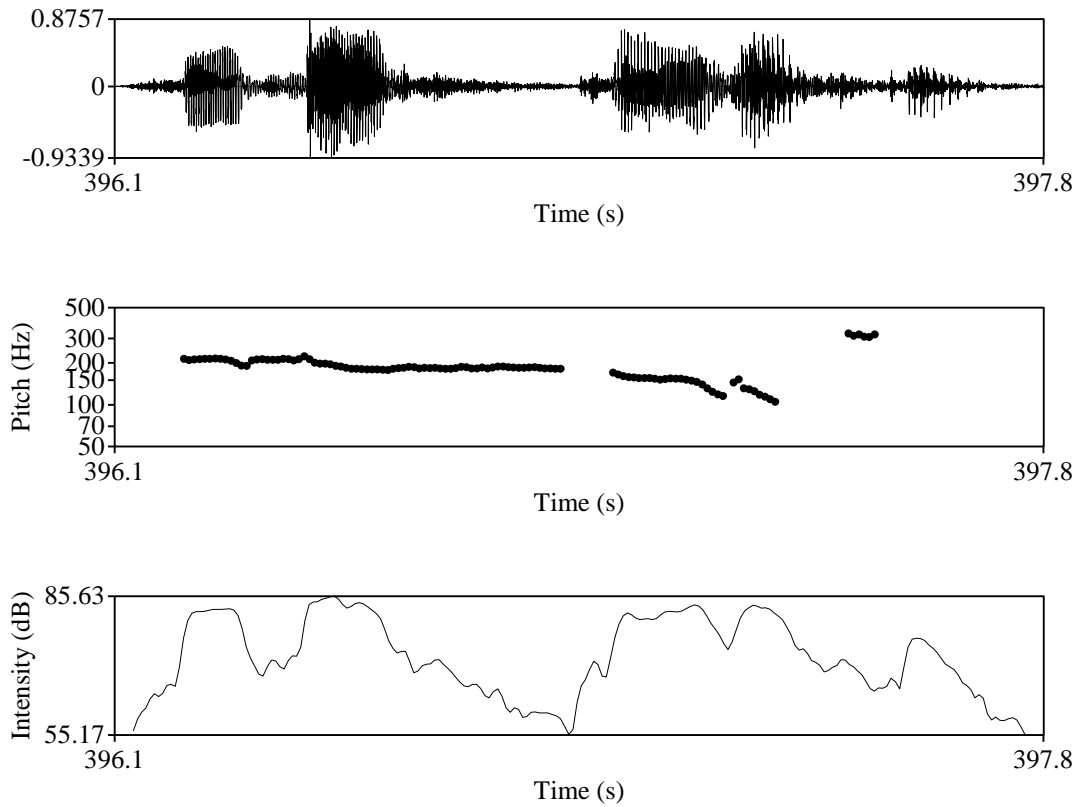
Fountain pen sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

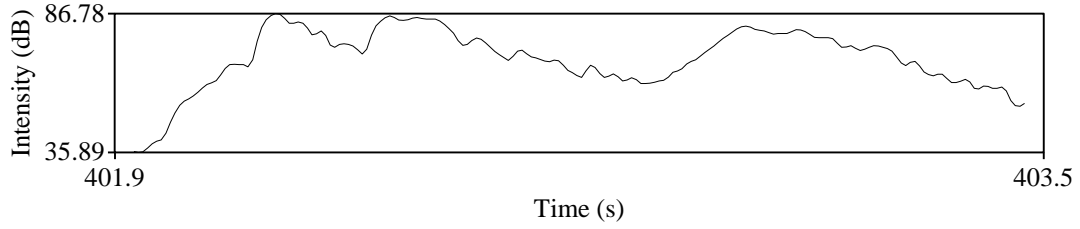
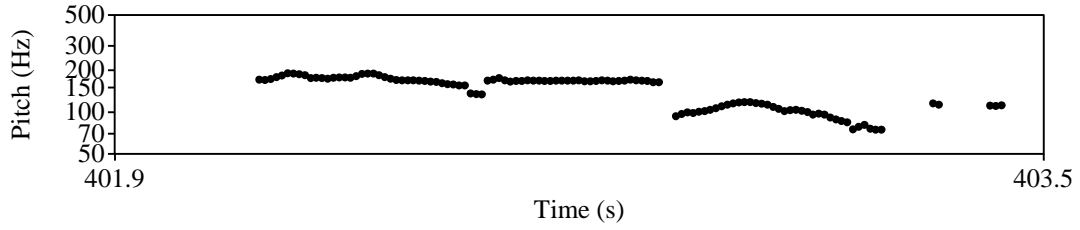
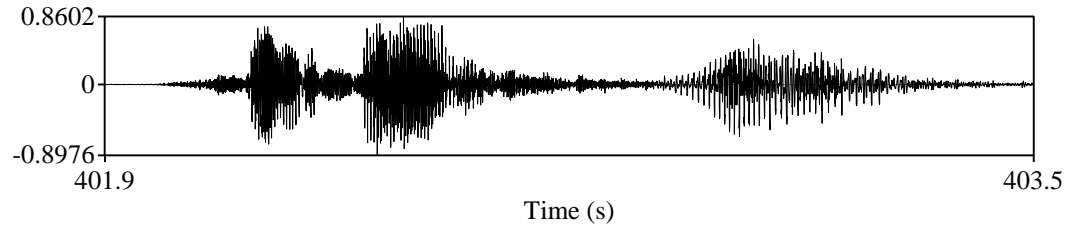
Teleworking sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

Superconductor sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

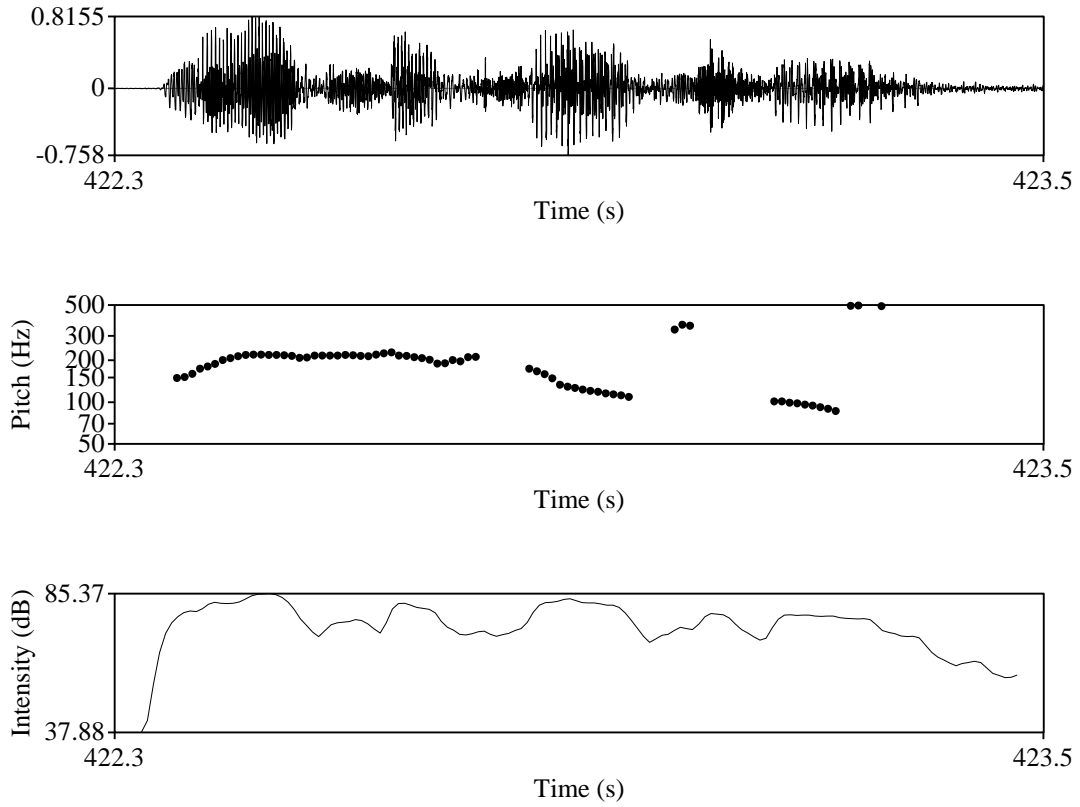
Superwoman sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

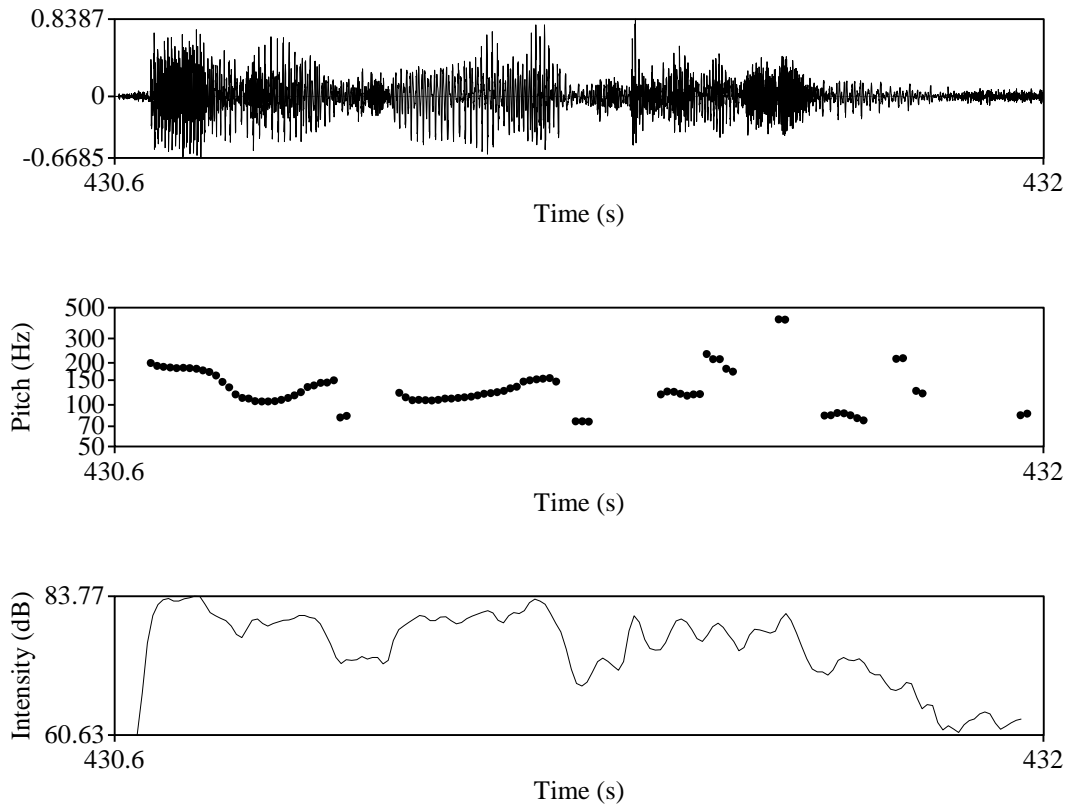
Unseaworthy sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

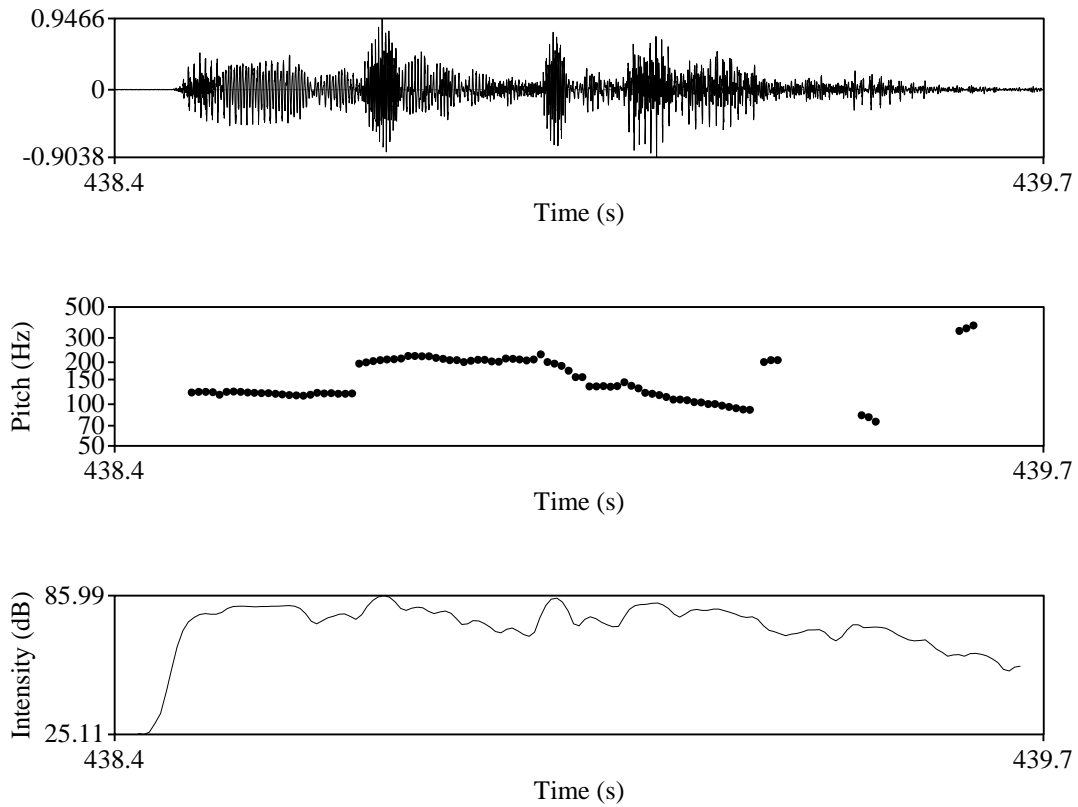
Multicultural sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

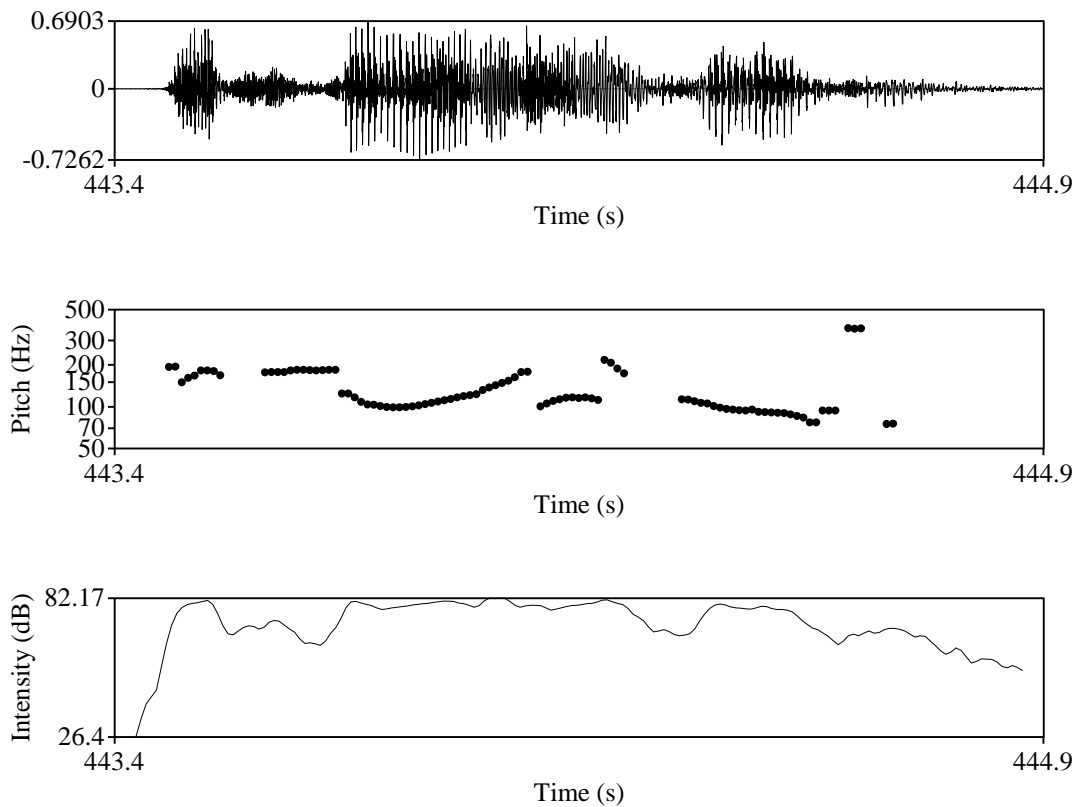
Telecommunications sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

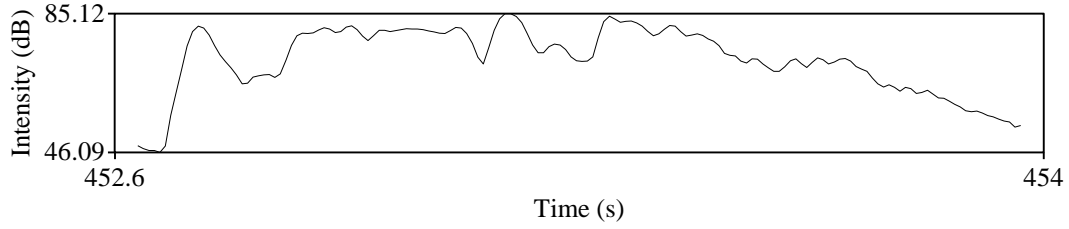
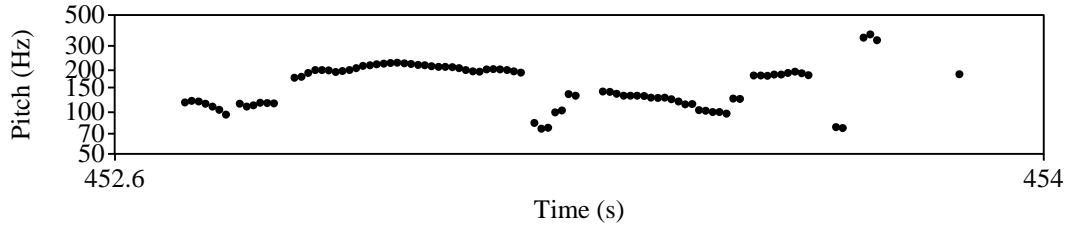
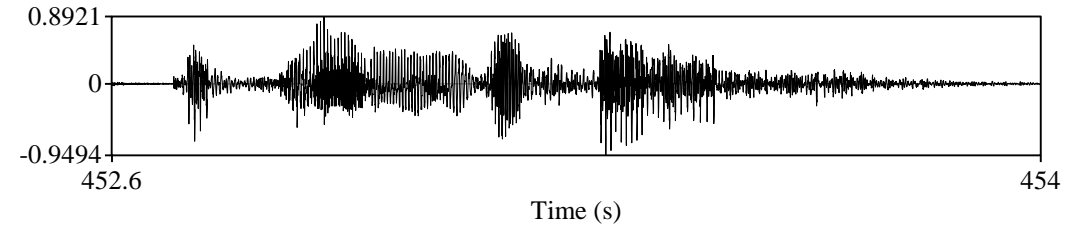
Invincibility sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

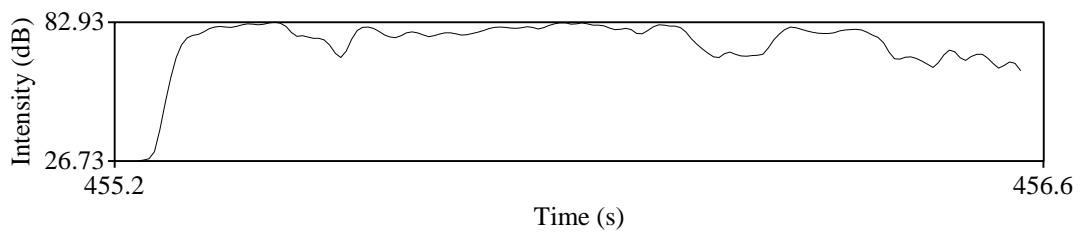
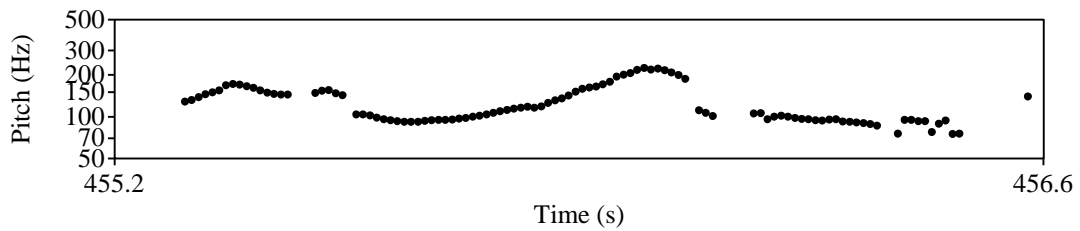
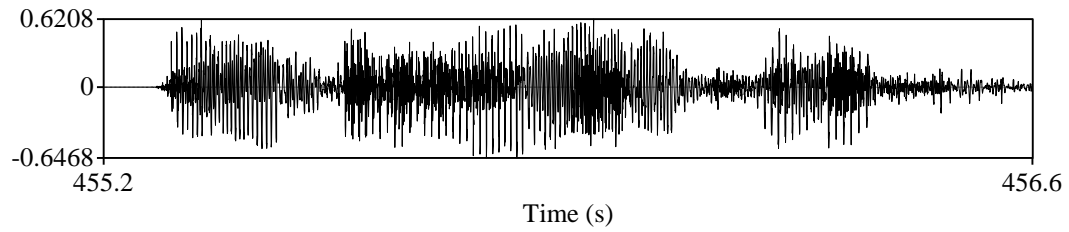
Experimentalizm sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

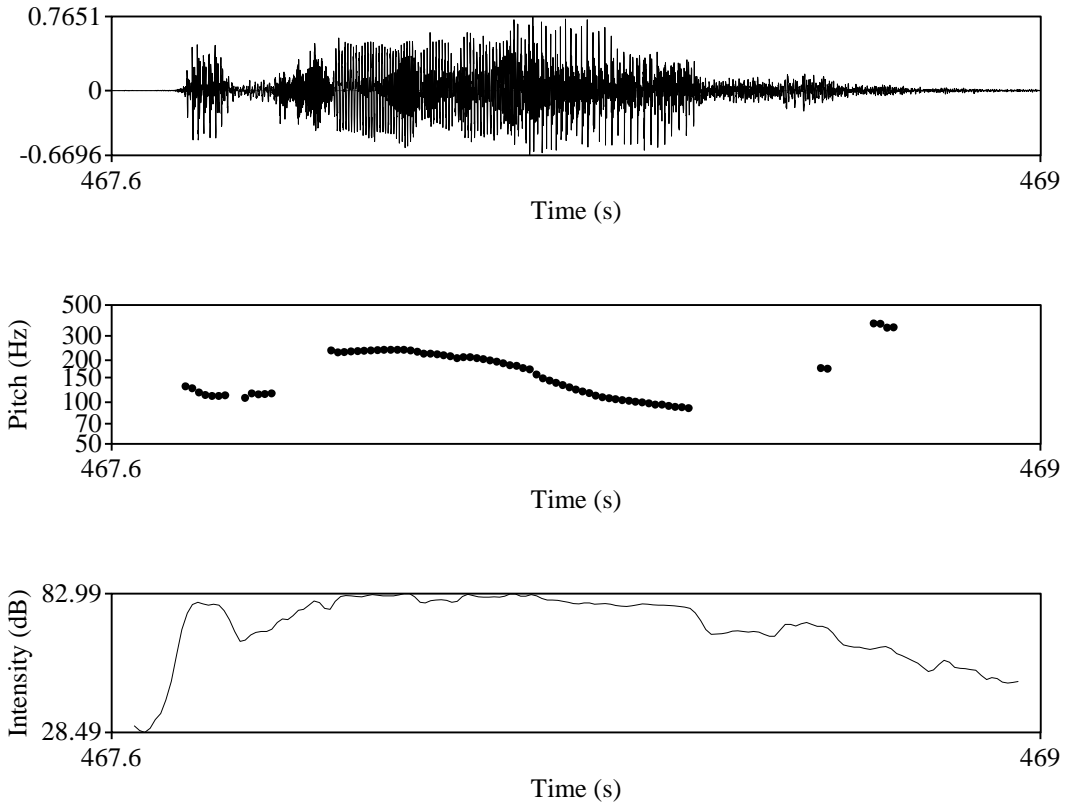
Dependability sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

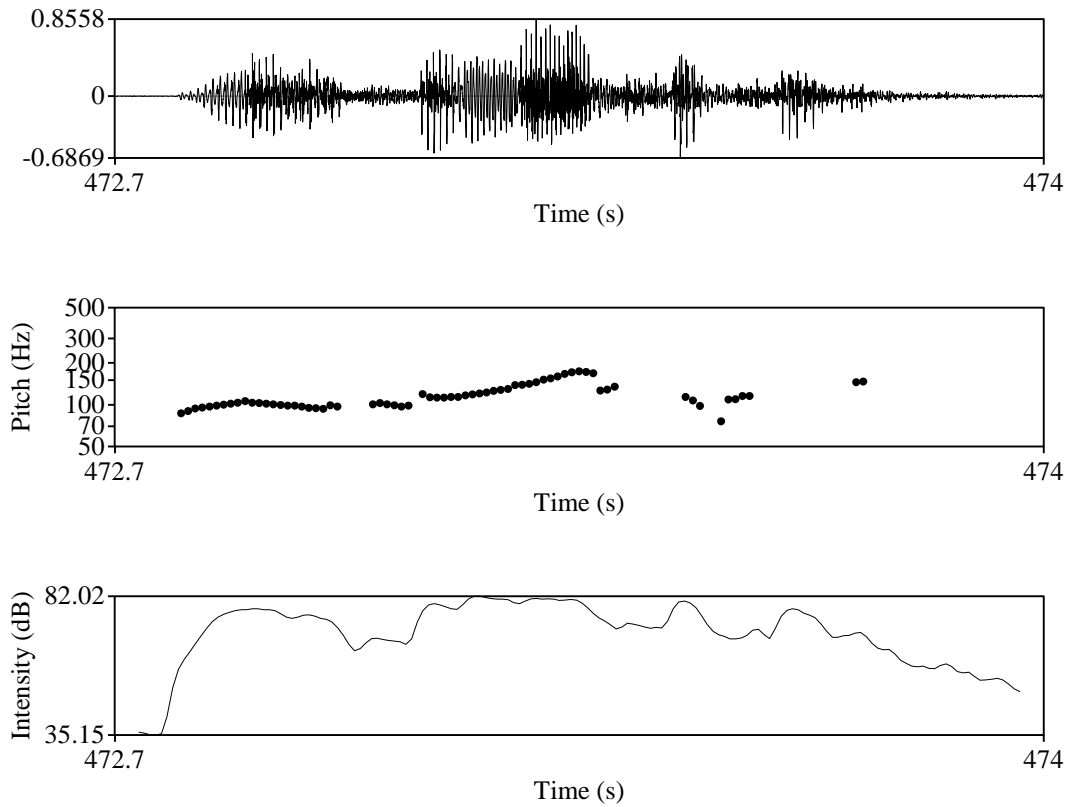
Environmentalism sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

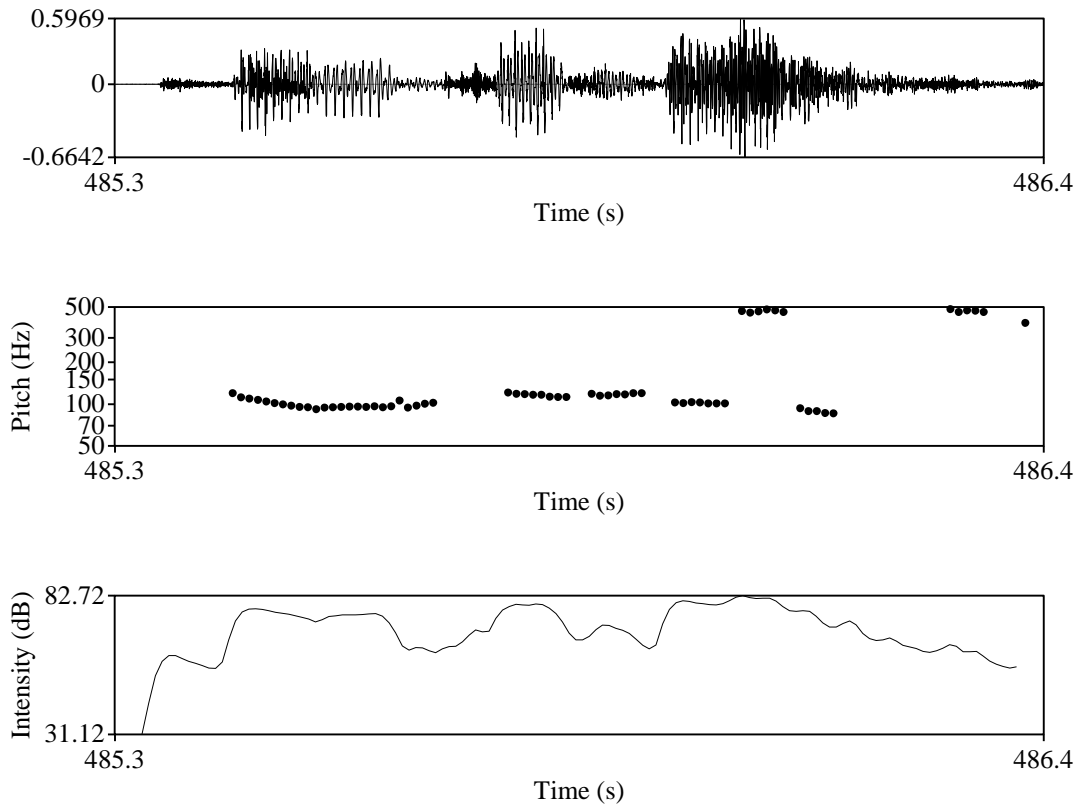
Peculiarity sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

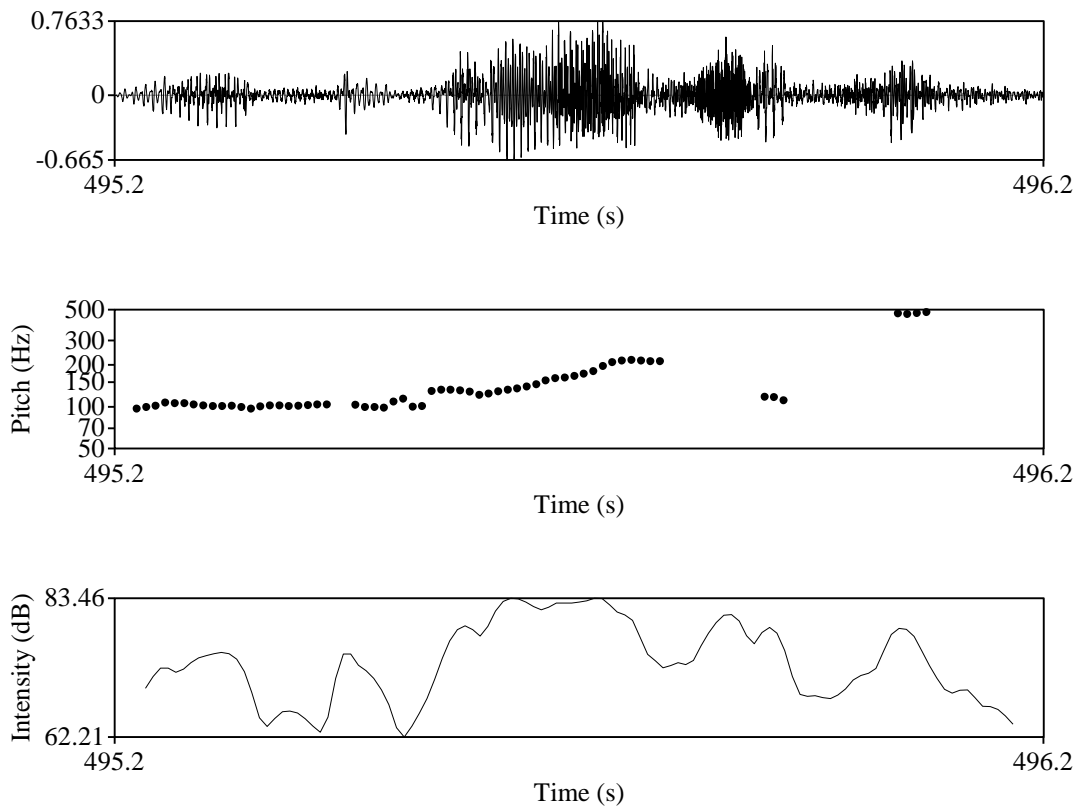
Mathematical sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

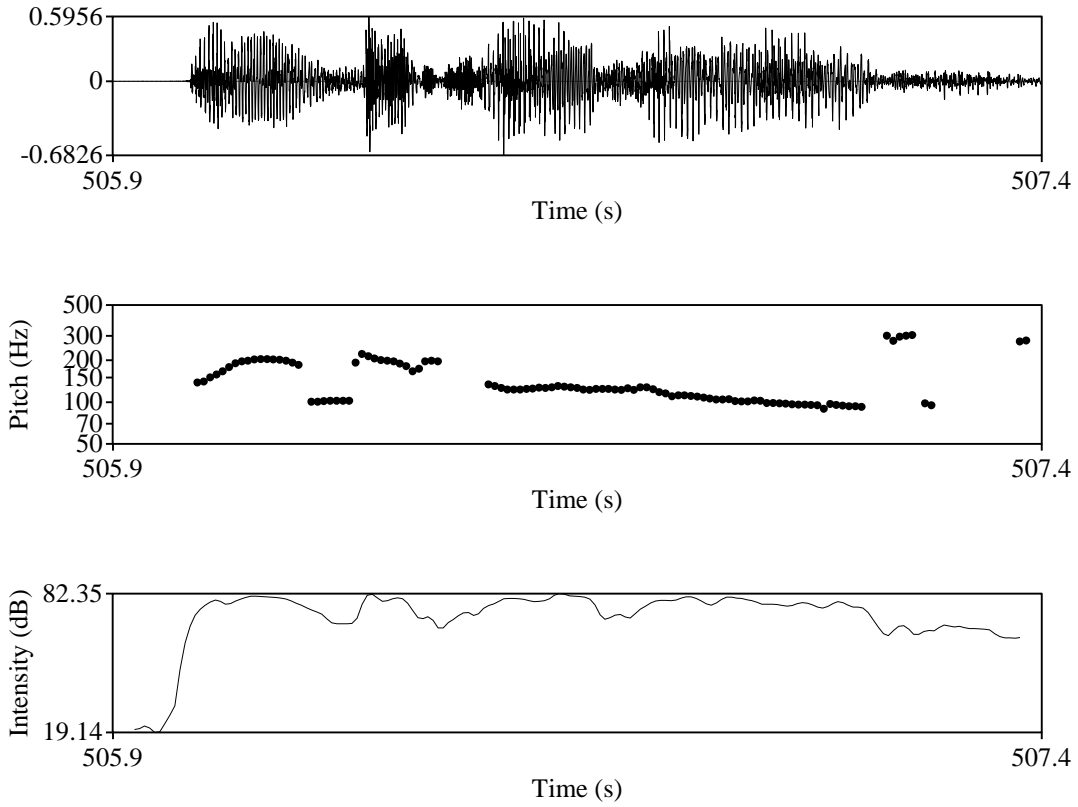
Twenty-first sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

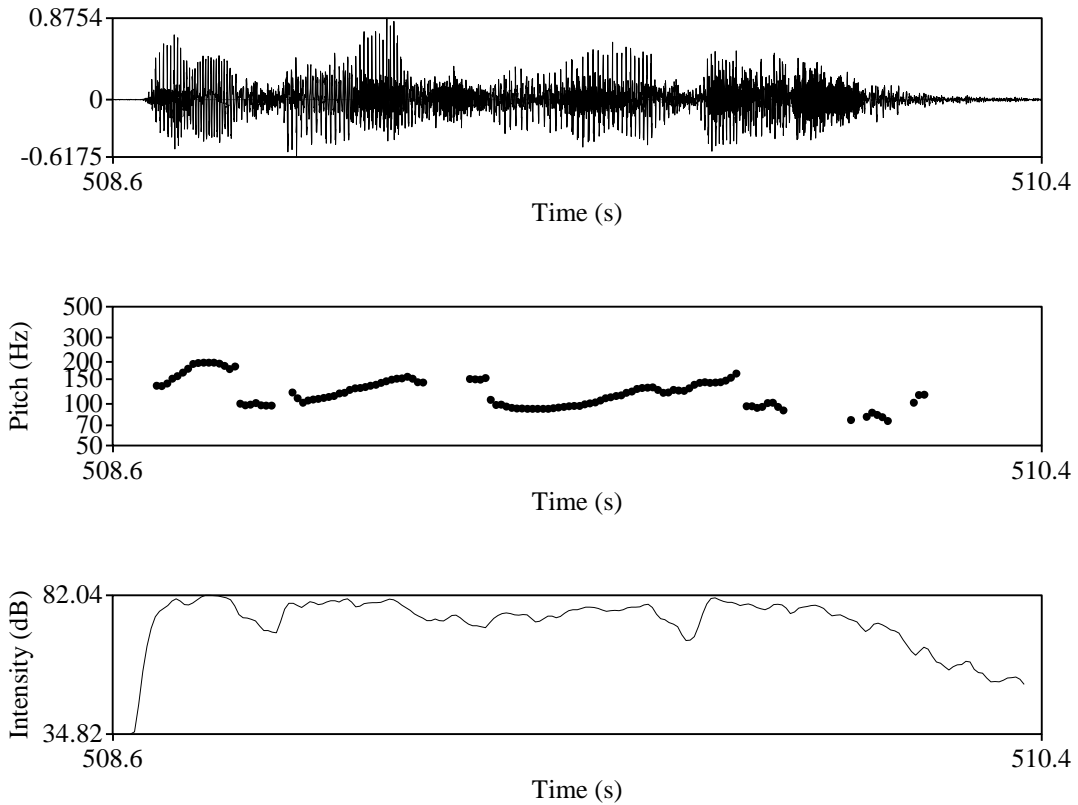
Methodological sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

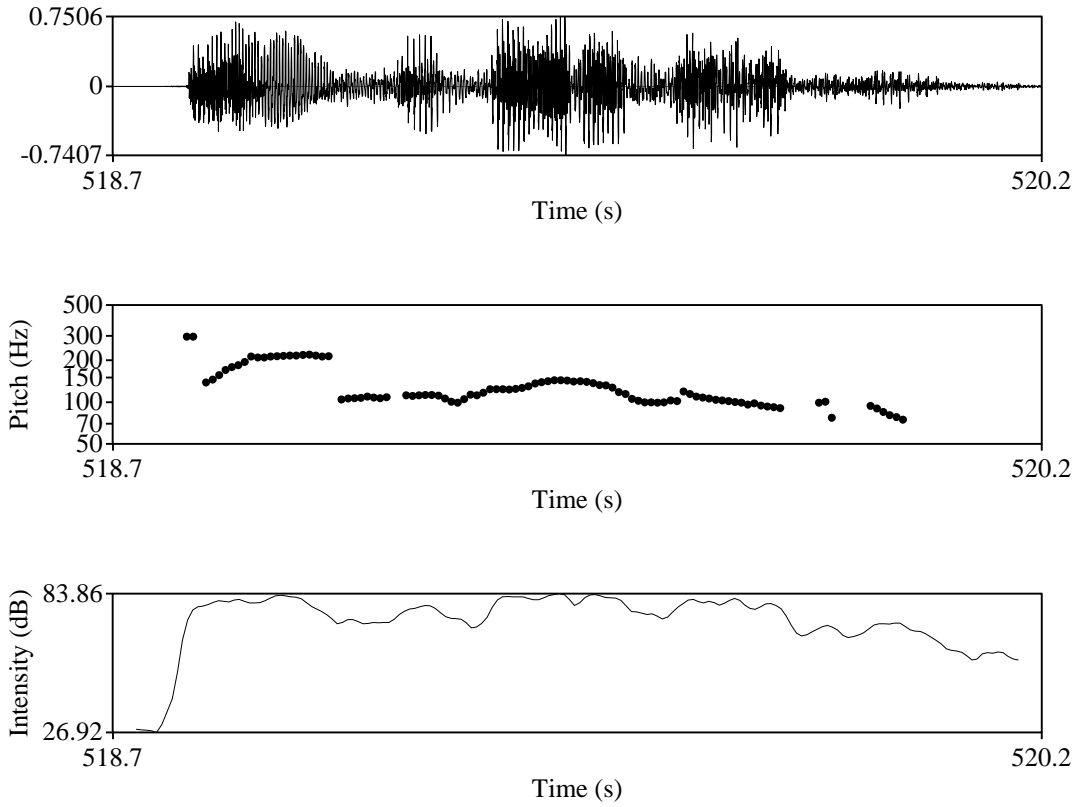
Intercontinental sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

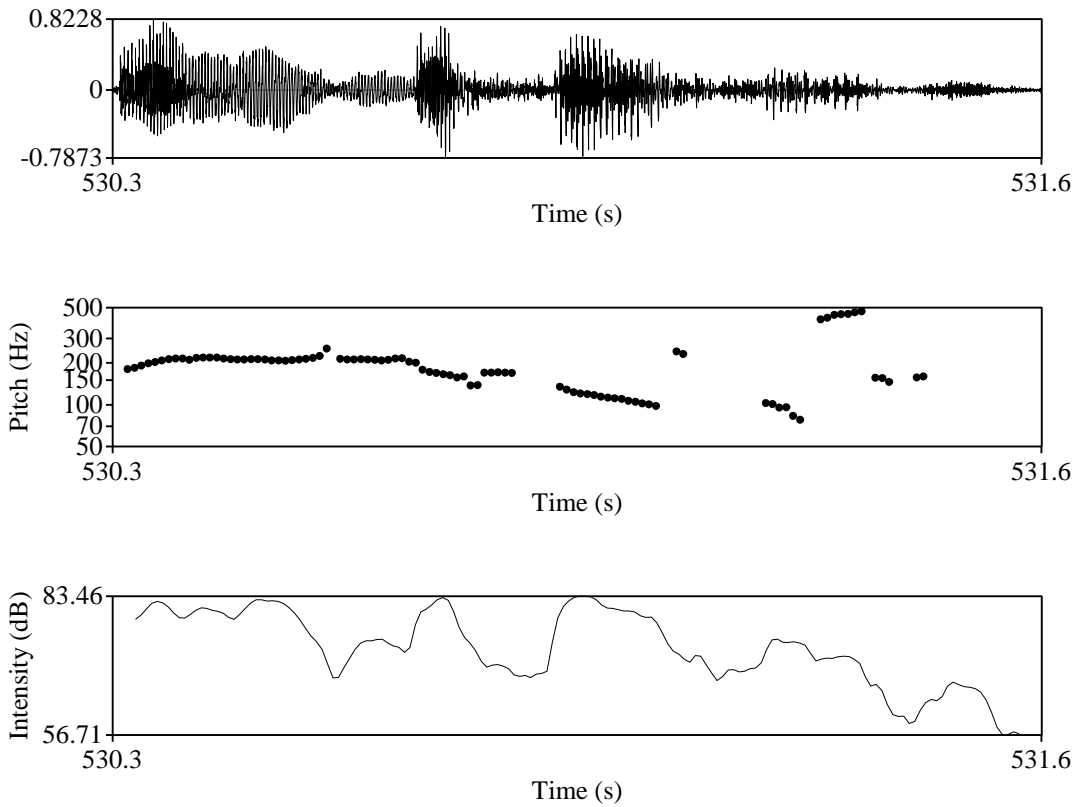
Internationalization sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

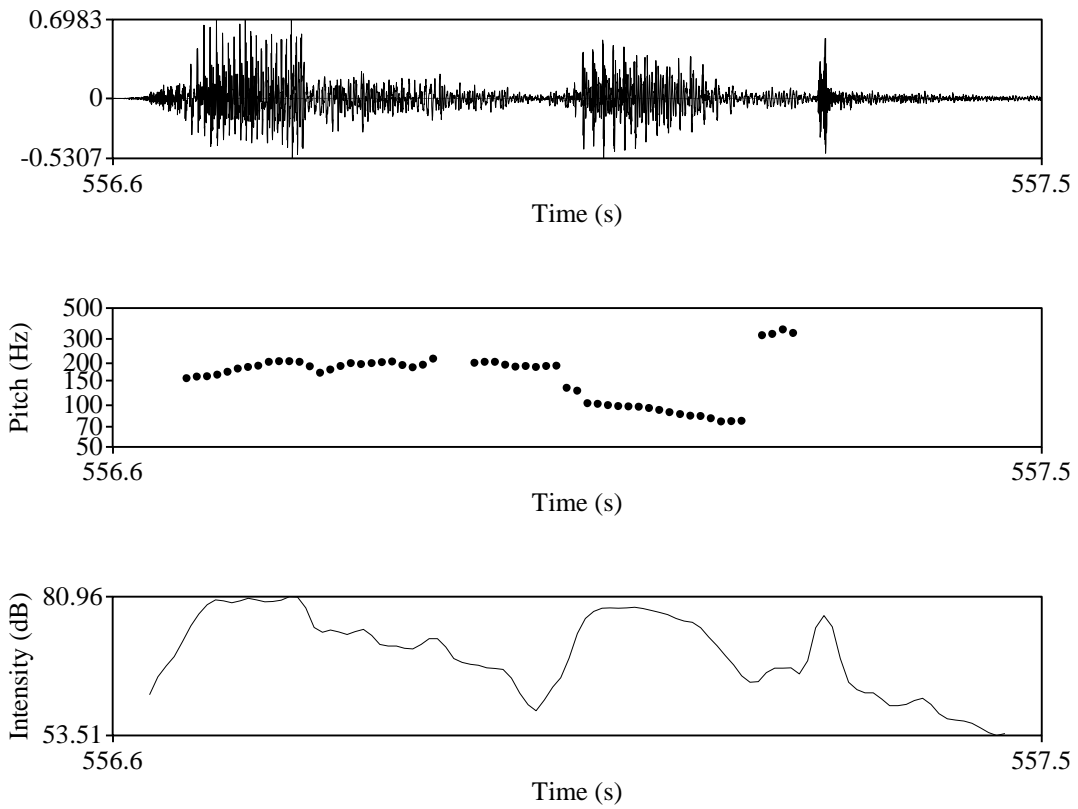
Unavailable sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

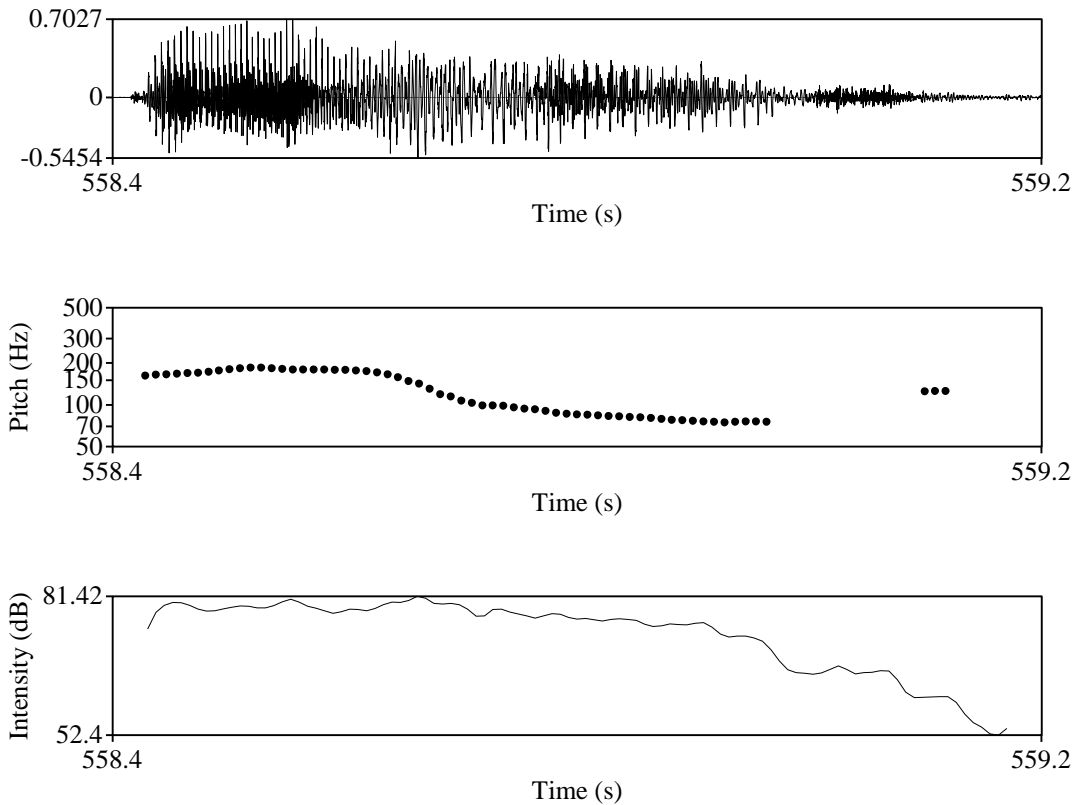
Inappropriate sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

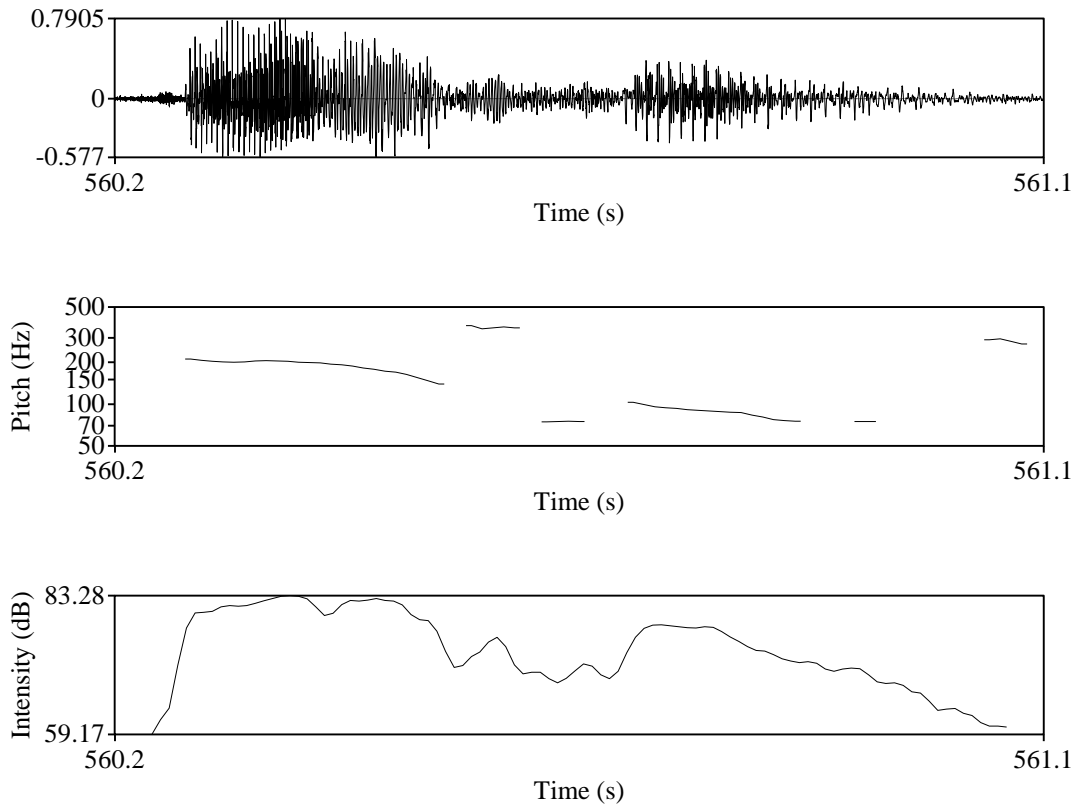
Headache sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

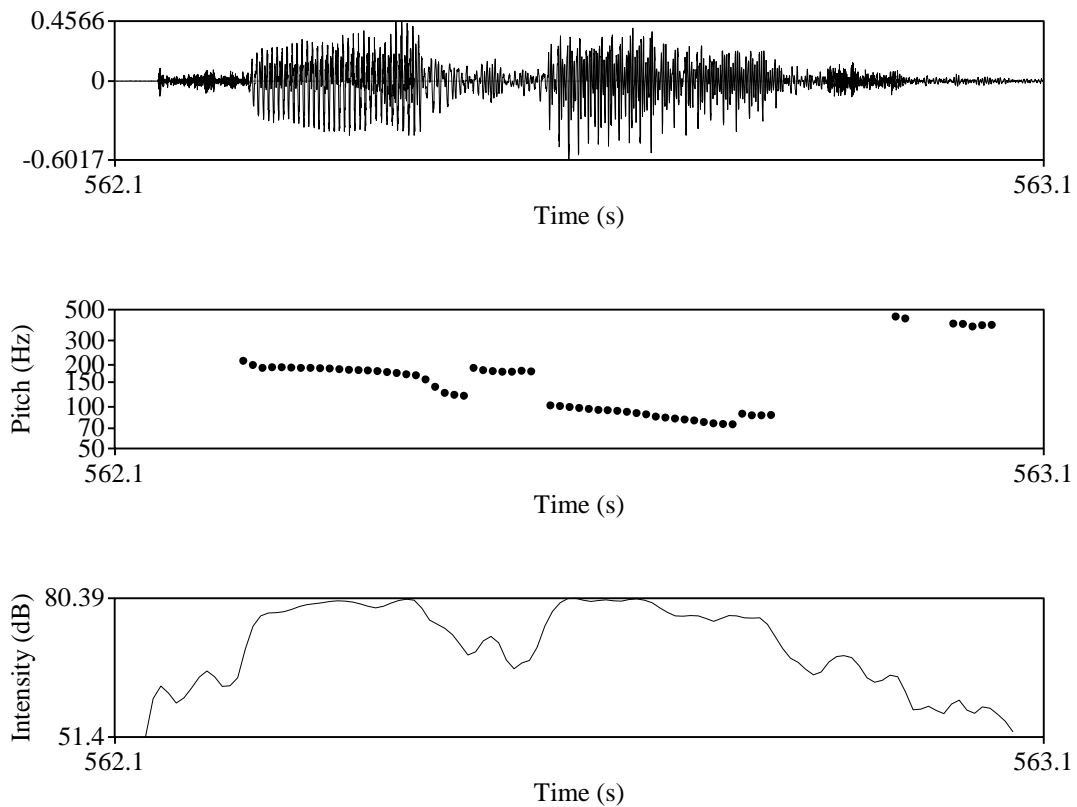
Download sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

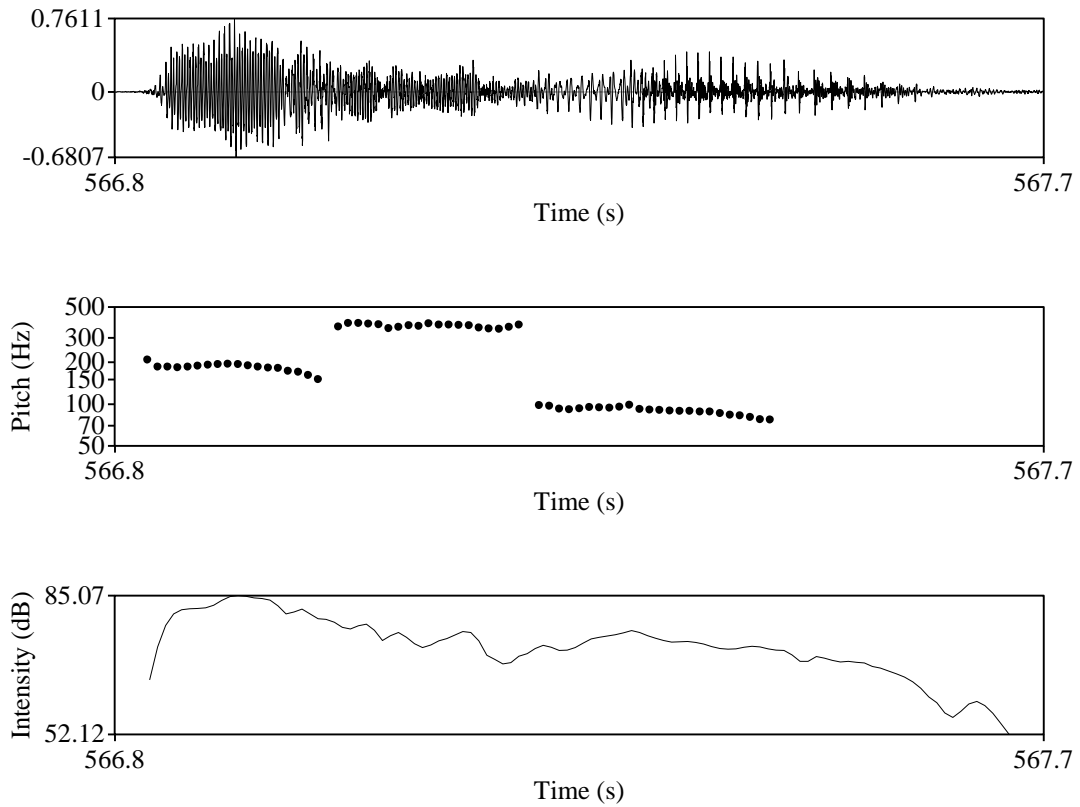
Cellphone sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

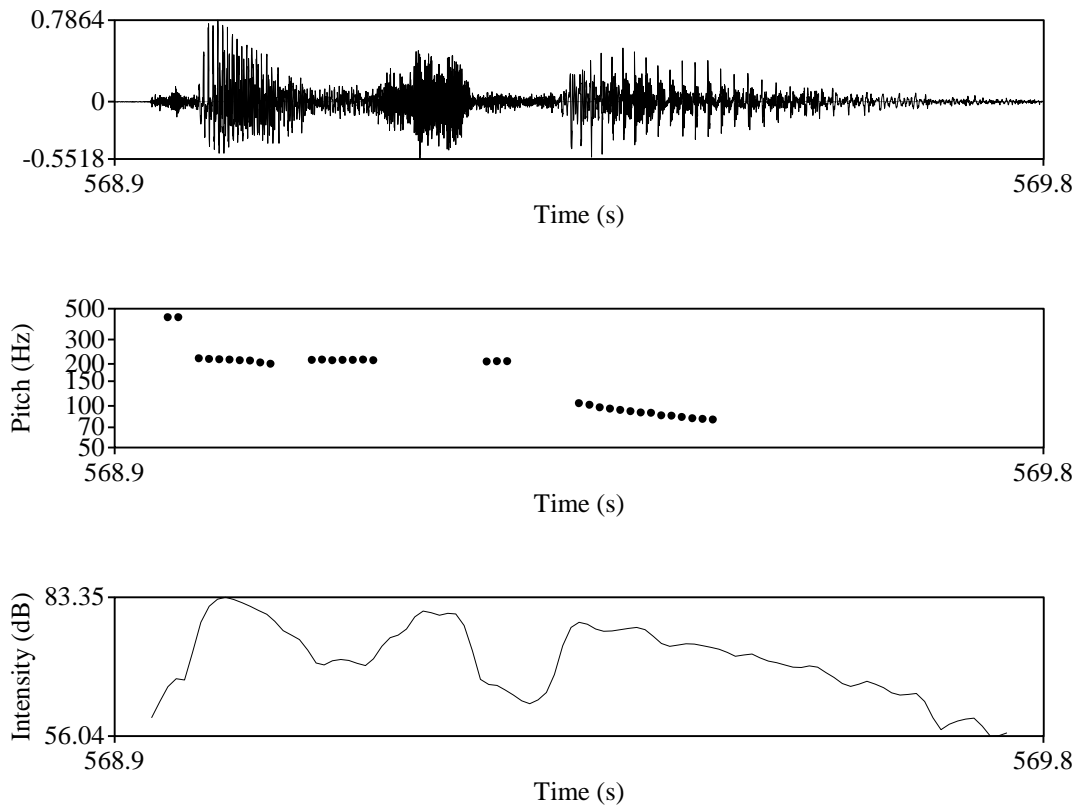
Keyboard sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

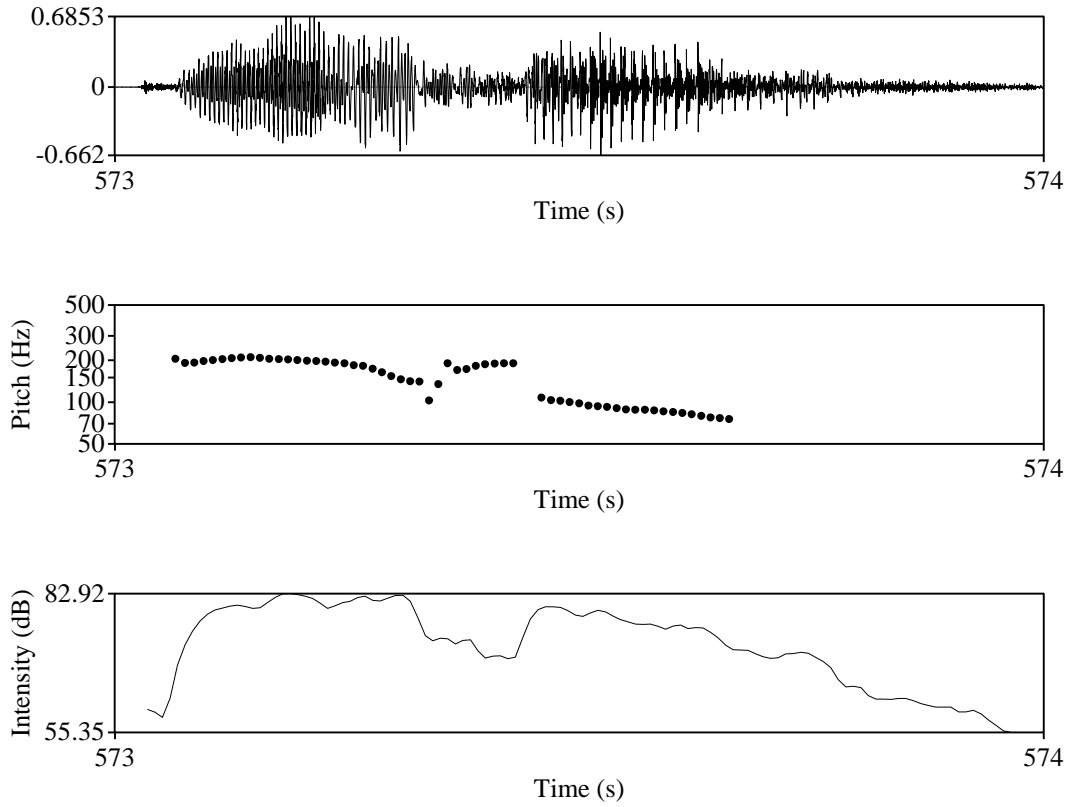
Voicemail sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

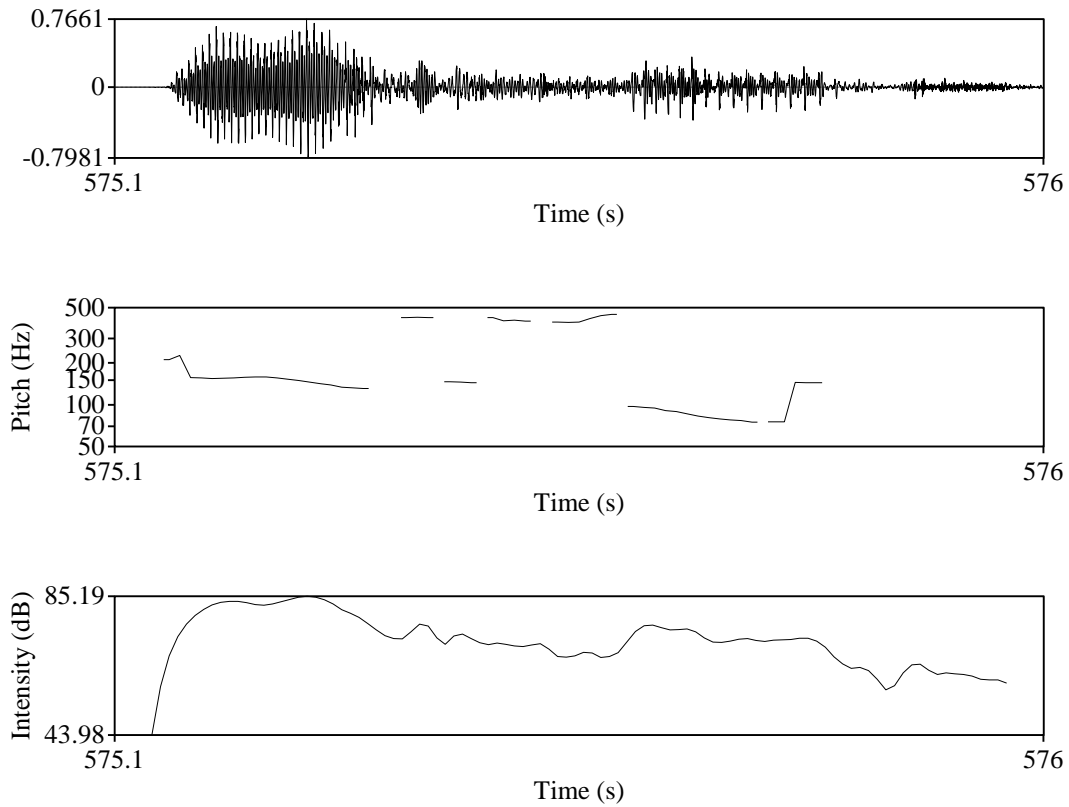
Touchdown sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

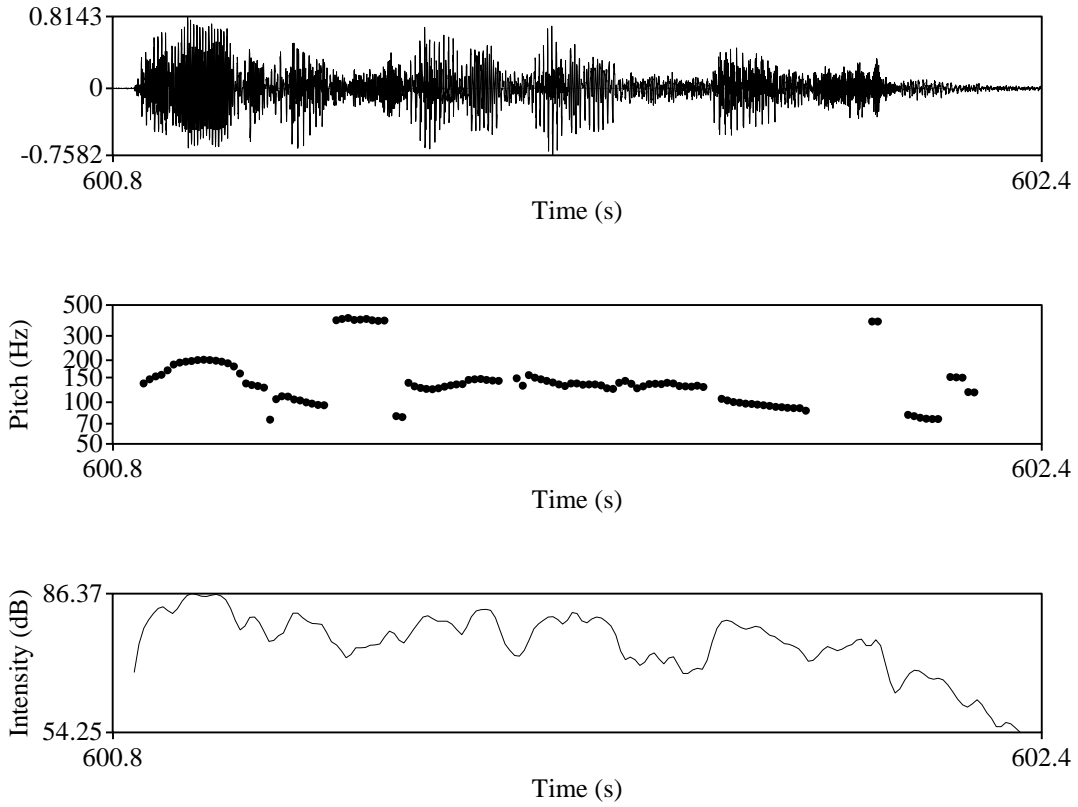
Greenflies sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

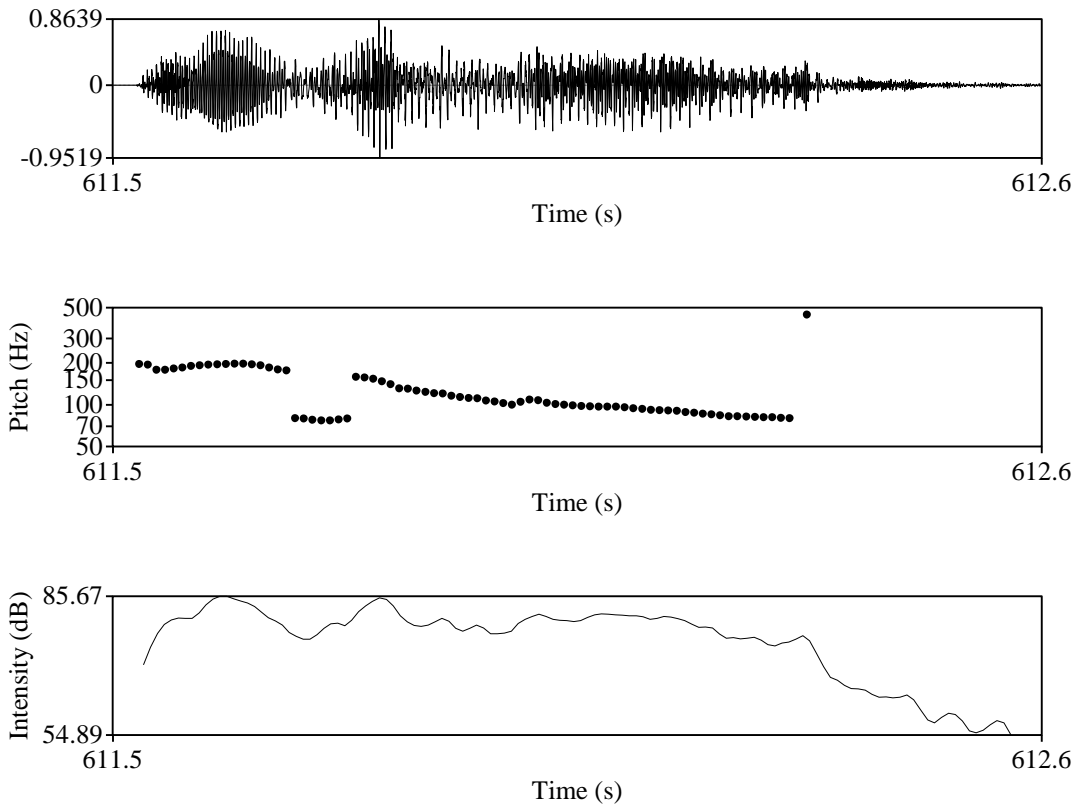
Earthquake sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

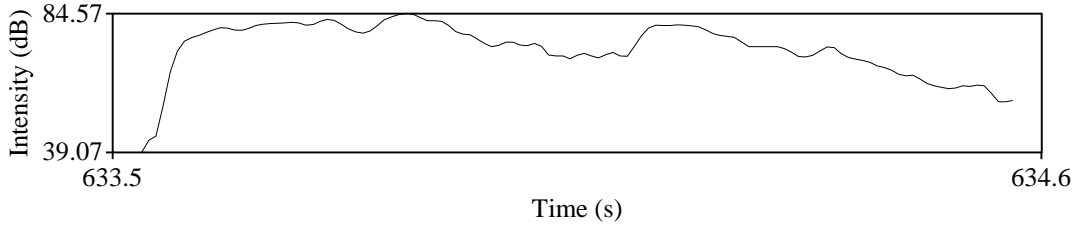
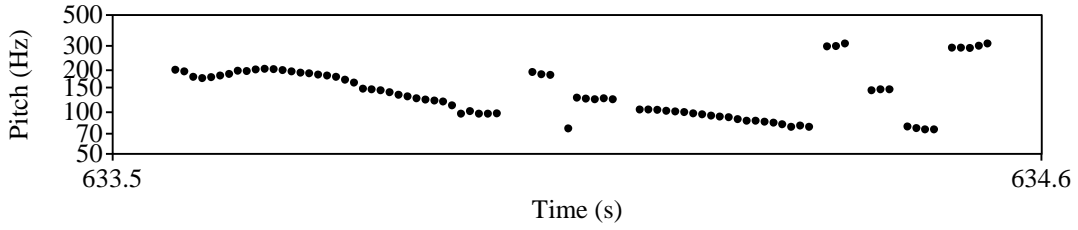
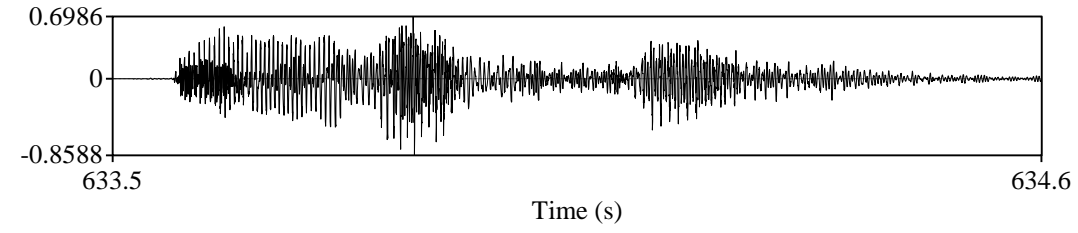
Overcompensation sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

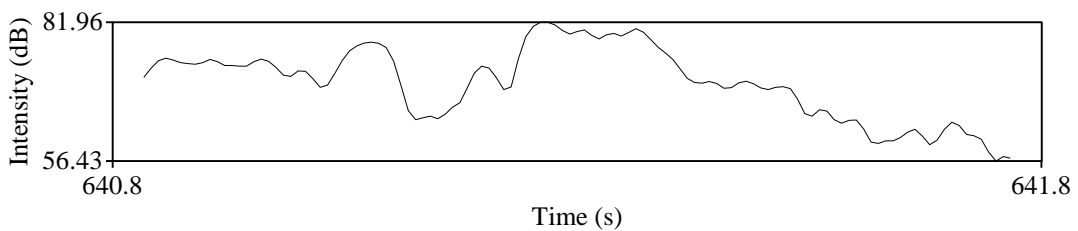
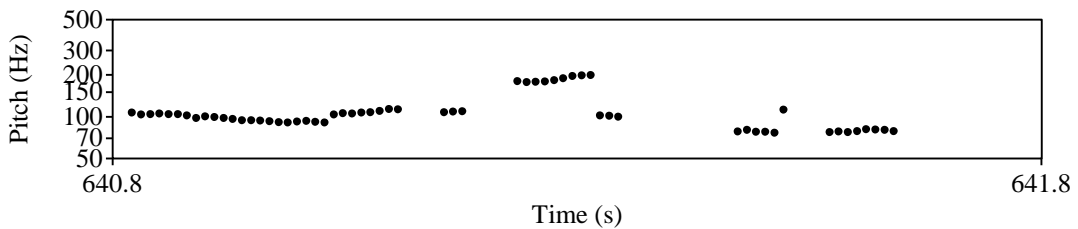
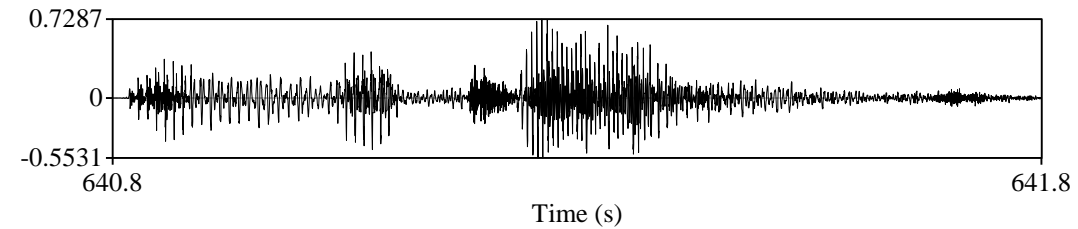
Overlord sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

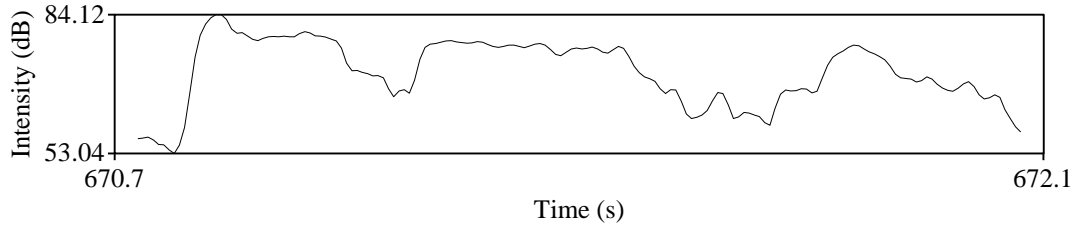
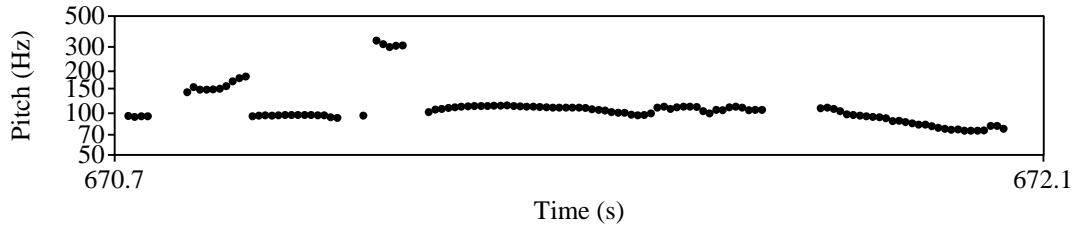
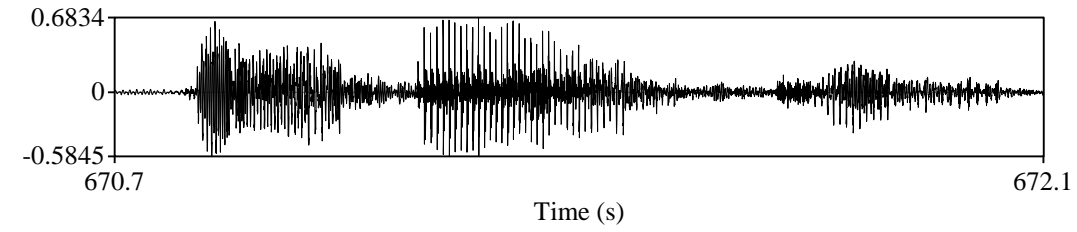
Underdo sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

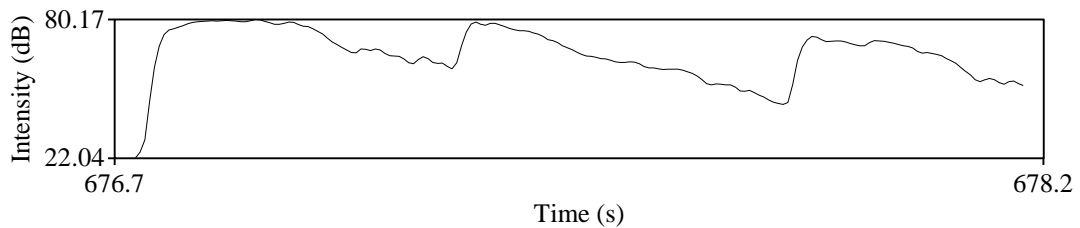
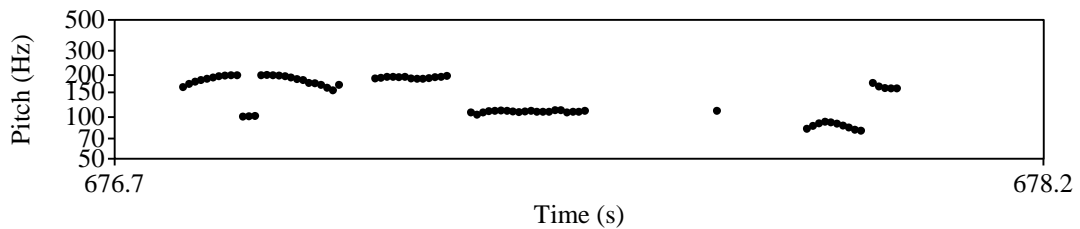
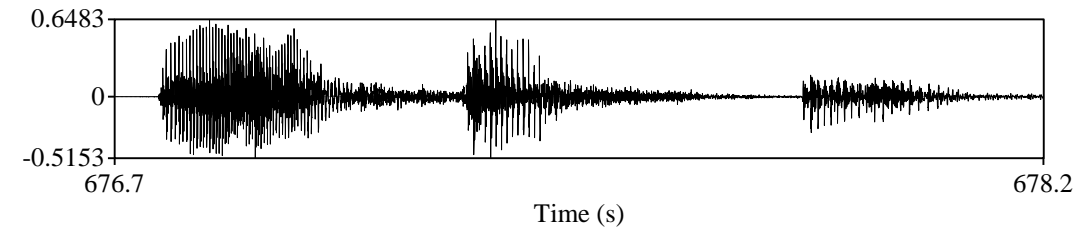
Undercurrent sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

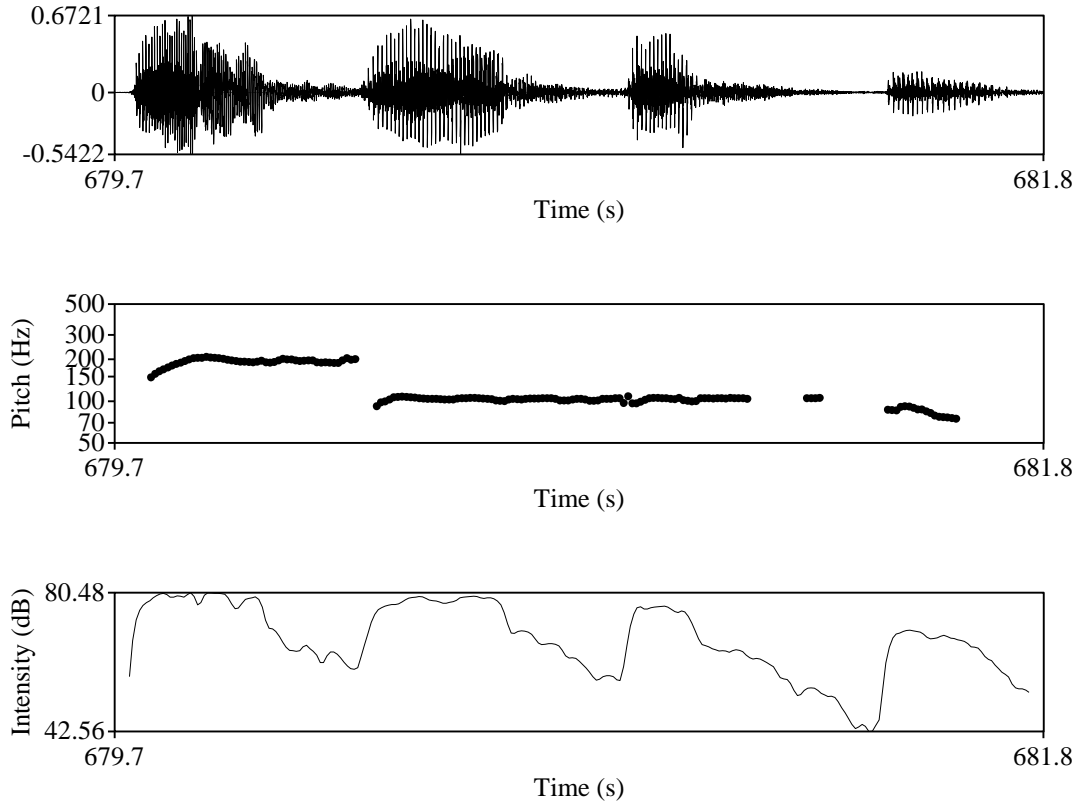
VIP sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

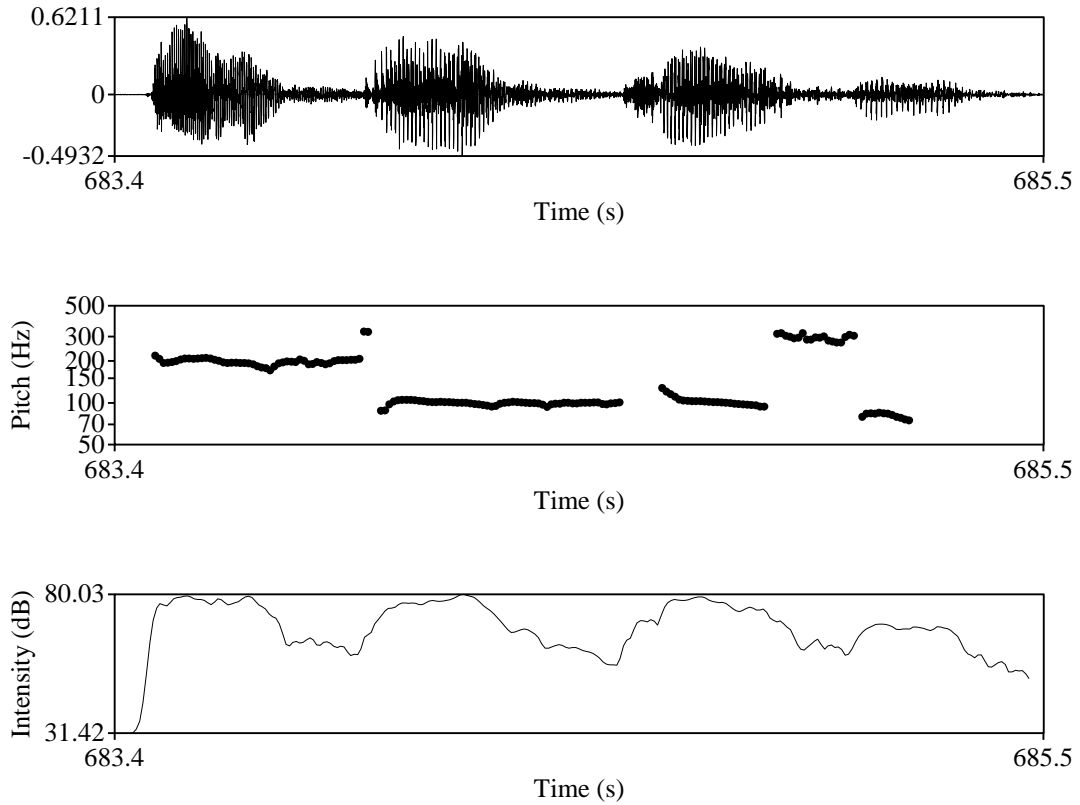
ISO sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

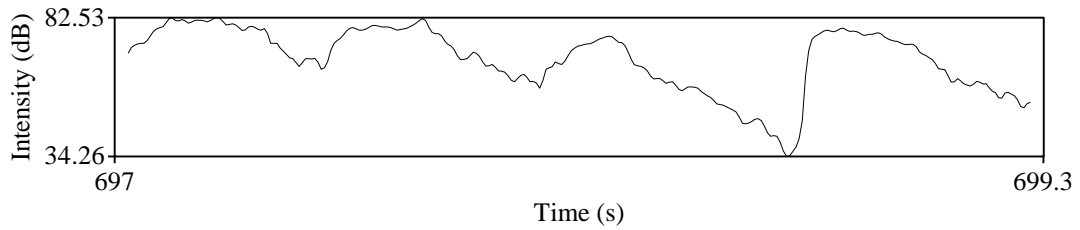
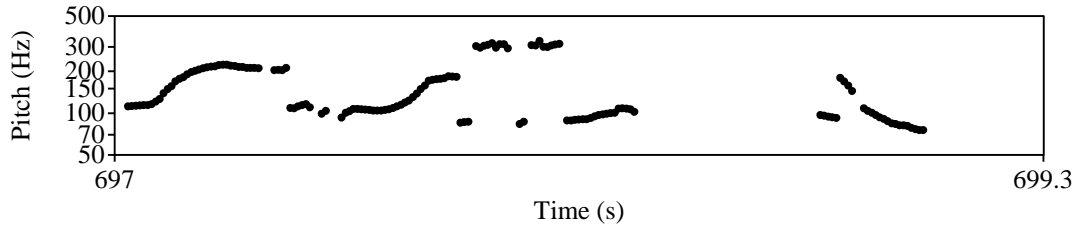
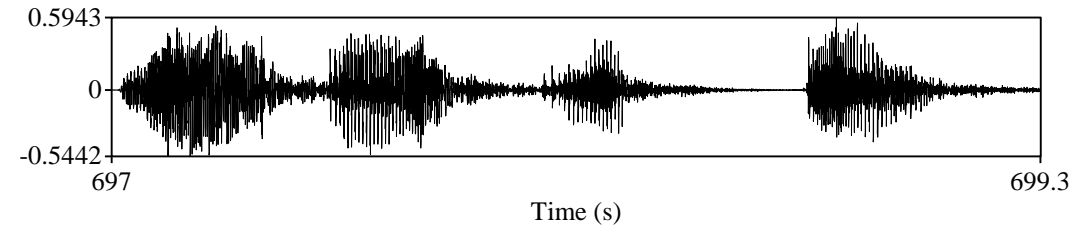
NASA sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

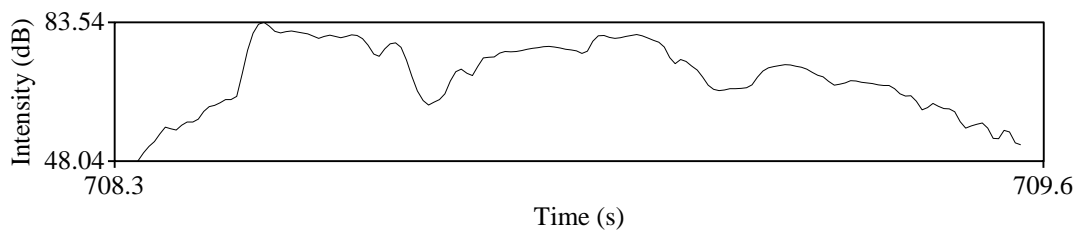
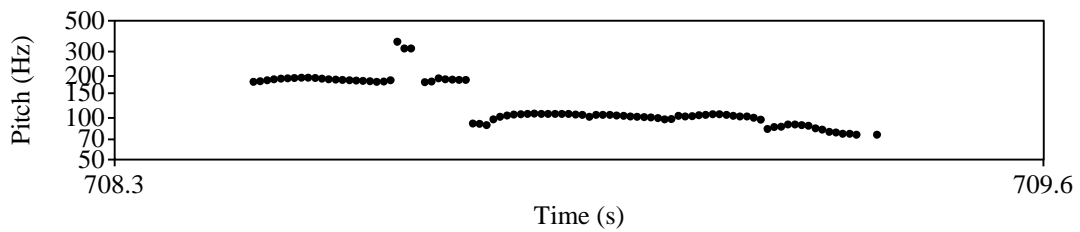
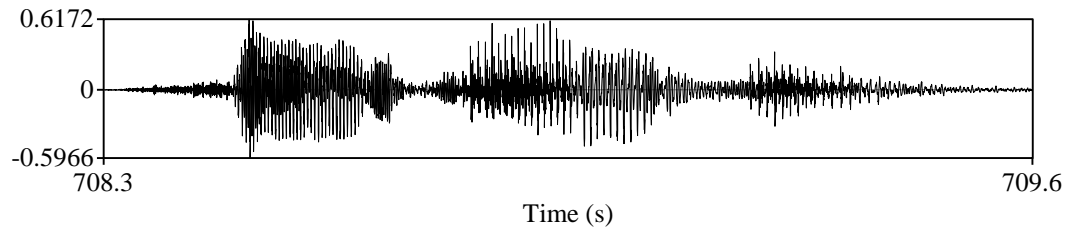
NATO sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

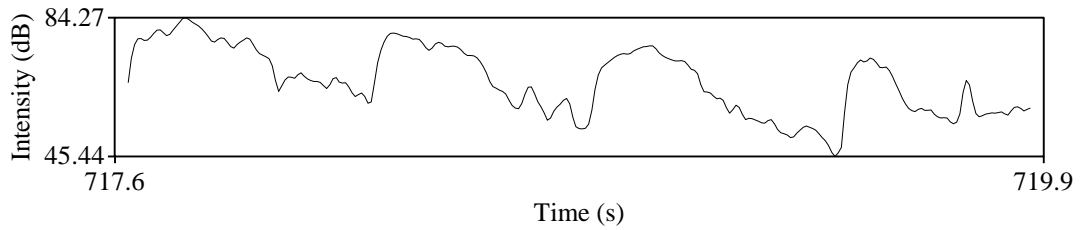
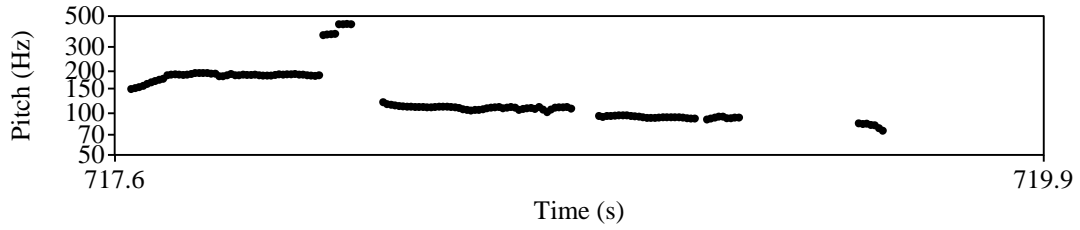
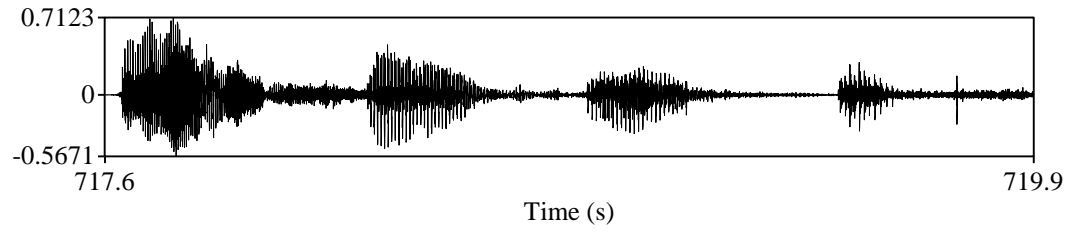
UEFA sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər

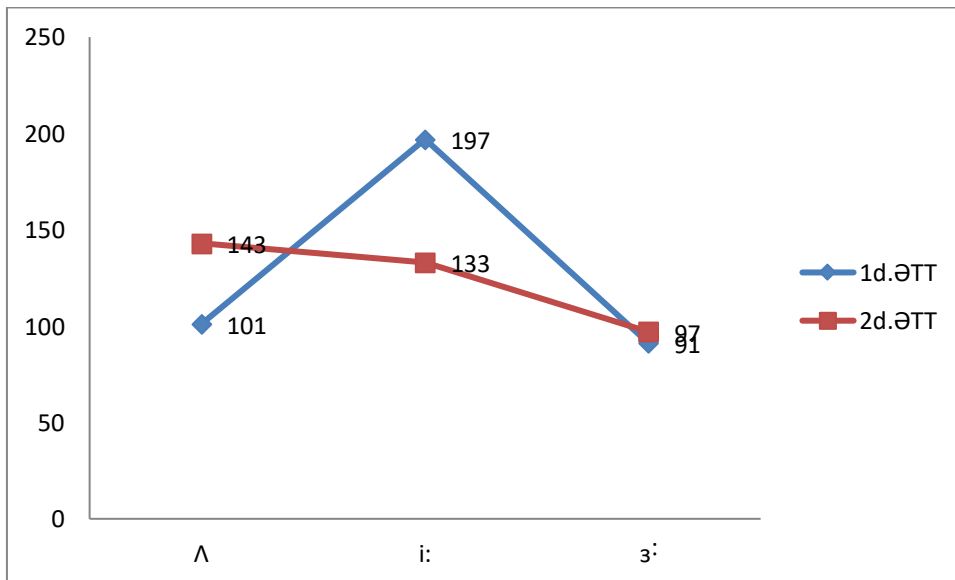
CNN sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

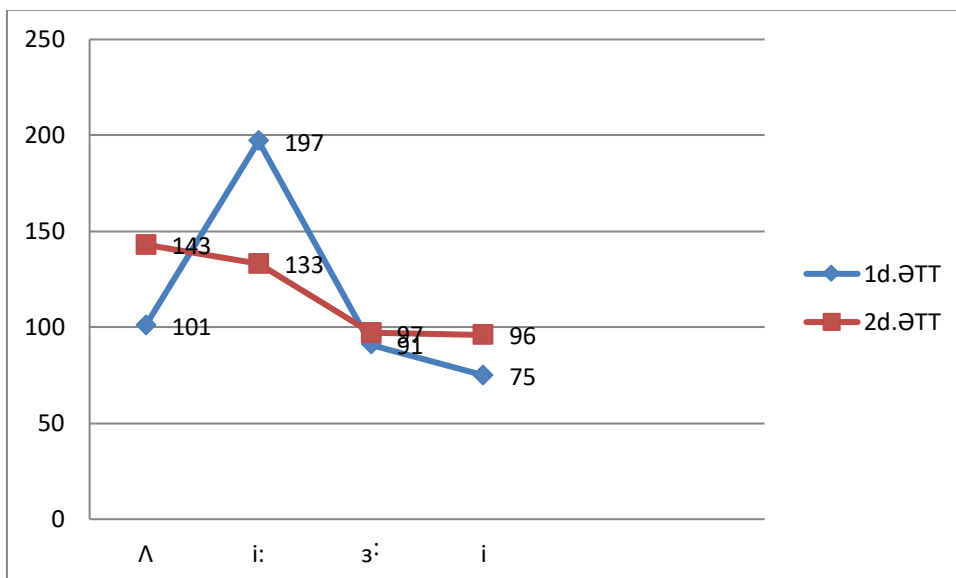
ACAS sözünün tələffüzündən əldə edilən ossilloqram və bunun əsasında hesablanmış akustik göstəriciləri əks etdirən qrafiklər:

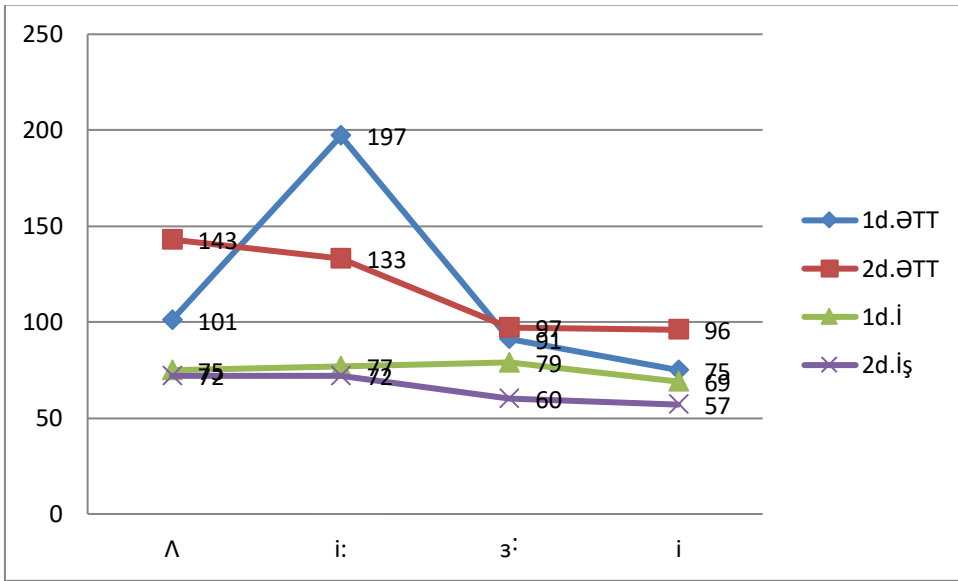
VIP sözünün tələffüzü zamanı əsas tonun tezliyini əks etdirən qrafik:

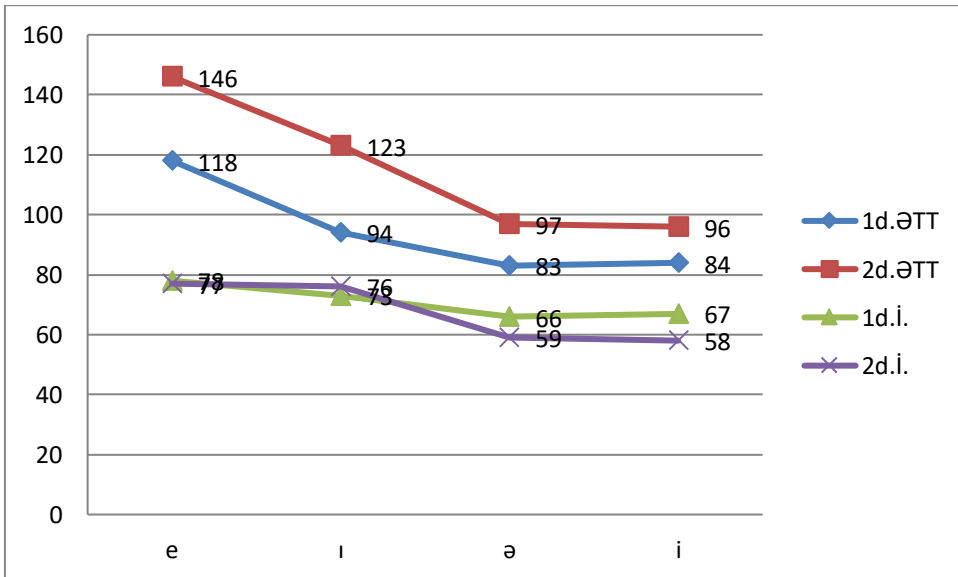
Identifiable sözünün tələffüzü zamanı əsas tonun tezliyini əks etdirən qrafik:

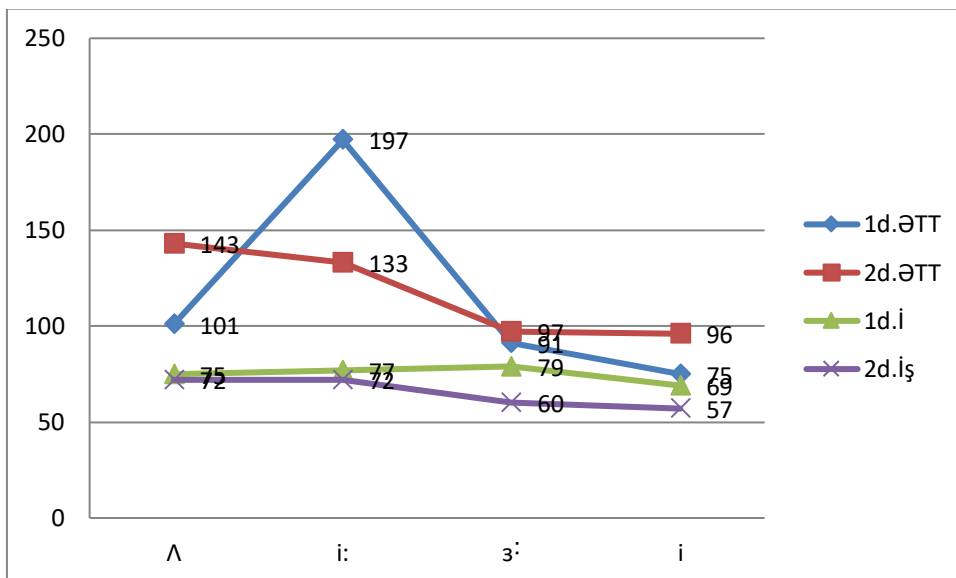
Unseavorthy sözünün tələffüzündən əldə edilmiş ossiloqram əsasında hesablanmış ƏTT və İ parametrlərini əks etdirən qrafiklər:

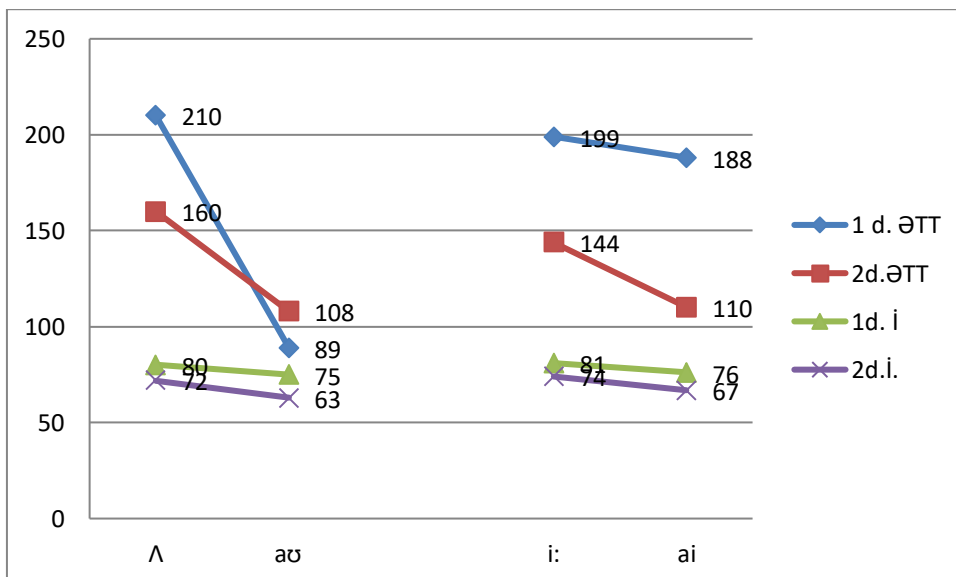
Legislative sözünün tələffüzündən əldə edilmiş ossiloqram əsasında hesablanmış ƏTT və İ parametrlərini əks etdirən qrafiklər:

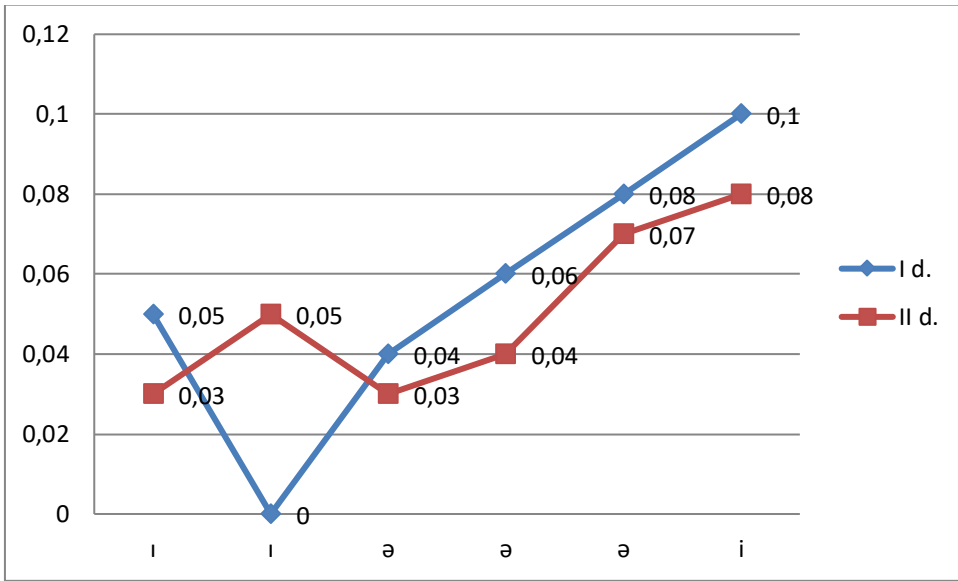
Unseaworthy sözünün tələffüzündən əldə edilmiş ossiloqram əsasında hesablanmış ƏTT və İ parametrlərini əks etdirən qrafiklər:

Qr. /touch down/ və /green flies/ sözlərinin tələffüzündə ƏTT və İ-in dəyişmə xüsusiyyətlərini əks etdirən qrafik:

Qr. [invincibility] çoxhecalı sözünün kompüter təhlili əsasında hesablanmış temporal strukturu:

Qr. VIP sözünün kompüter təhlili əsasında hesablanmış temporal strukturu:

